

DS
195
M973h

THE LIBRARY
OF
THE UNIVERSITY
OF CALIFORNIA
LOS ANGELES

ՄՈՒՇԵՂ ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՄՂՁԱԻԱՆԶՐ

ՔՆՆԱԿԱՆ ՎԵՐԼՈՒԾՈՒՄՆԵՐ

1916

Տպարան «Ազգ»ի

ՊՈՍՏՈՆ

ՄՈՒՇԵՂ ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՄՂՁԱԻԱՆՋԸ

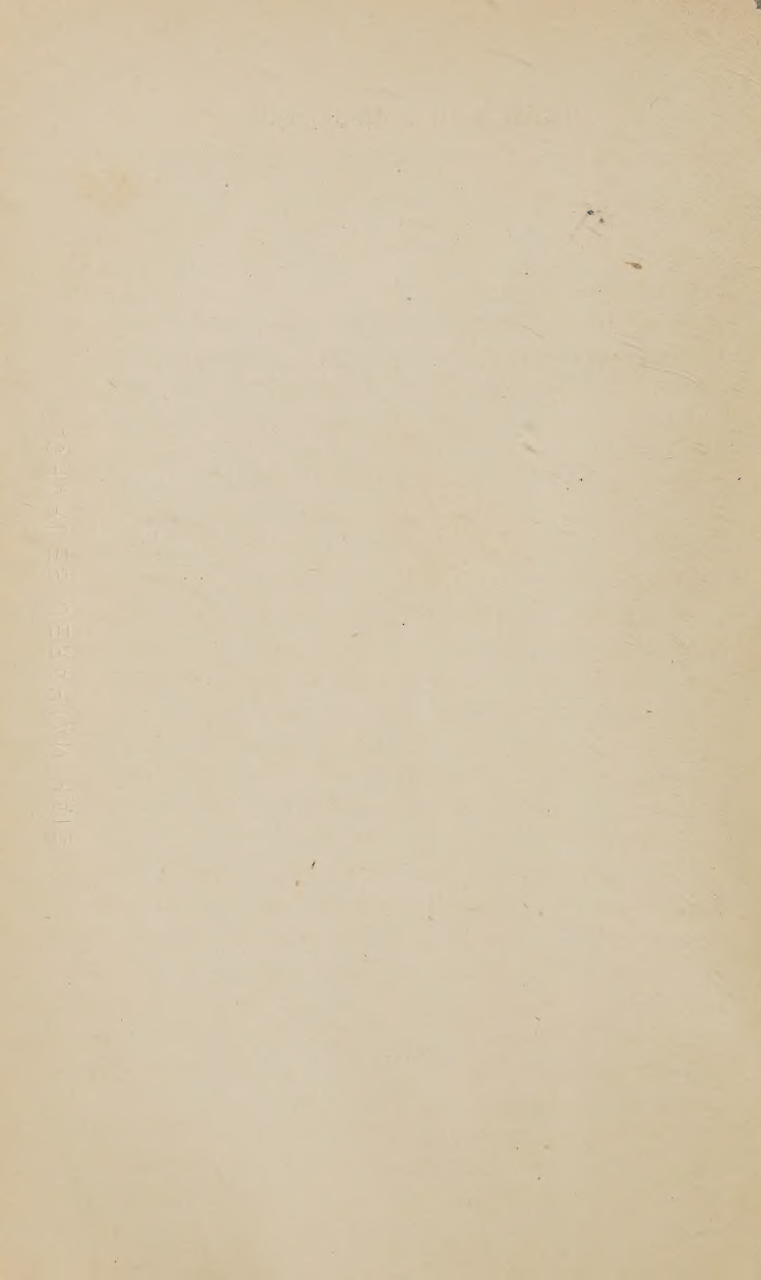
ՔՆՆԱԿԱՆ ՎԵՐԼՈՒԾՈՒՄՆԵՐ

1916

Տպարան «Ազգ»ի

ՊՈՍՏՈՆ

ԵՐԿՈՒ ԽՕՍՔ

Մեր այս ֆննական վերլուծումները գրի առինք, օրուան անյետաձգելի պէտքերէն ազդուած, բայց ոչ առանց հոգեկան տաժանփի: Եւ, սակայն, այդ տաժանփը իր խռովֆոտ ծանրութիւնը կը կորսնցընէր ինծի համար սա մտածումին առջեւ, թէ ներկային ու վաղուան պահանջները աւելի զօրաւոր էին և հրամայական:

Անցեալի ու ներկայի կուսակցական սխալները արդէն իսկ մատնանշուած էին Ամերիկահայ կուսակցական թերթերէն, որոնք իրենց *Թղթամարտի* միջոցին իրարու թերութիւնները մերկացուցին, զիրար գերազանցելու համար արիւնաշաղախ աւերակոյտի մը տիրապետութեանը մէջ: Այդ մերկացումները կըրնային *խնդրական* ըլլալ, որչափ ատեն կուսակցական նկատումն էր, որ կը թելադրէր զանոնք: Իսկ ուրիշներ իրենց ՃԳՆԱԺԱՄներով, նոր ճգնաժամեր միայն աւելցուցին արդէն իսկ հիւքասպառ, ու հատուածուած մեր ժողովուրդին մէջ:

Անոնք անցած օրերու և ներկայի չարիքը միայն մատնանշեցին: Բայց Սողոմ իմաստասէրը ժամանակին ըսած էր Կրետոս քագաւորին. «Մարդու մը կեանքին մէջ անցեալը չ'հաշուիր. վերջին ժամն է ամեն ինչը»: Անցեալը իբրեւ ազդակ միայն նկատի կ'առնուի. գործի մը, կեանքի մը վերջնական արդիւնքը կամ փուլն է որ այդ կեանքին ու գործին պիտի տայ իր իսկական արժէքը:

Մենք ա'լ սպասելու ժամանակ չ'ունինք. մեր ազգային հաւաքական կեանքը ճգնաժամերու ամենէն մահացուն է որ կ'անցընէ. և մենք չենք կրնար այդ

կեանքը թողուլ, որ կոյր բախտին ձեռքը խաղալիք դառնայ: Հոսանքը սկսուած է. մեր ձեռքը չէ՛ զանի կասեցընել. ճա՛տ ճատ պիտի կրնանք մեր իմաստութեամբը մեղմել հոսանքին պատճառած չարիքը; համադրելով մեր ոյժերը, և հաւաքական գերմադկային նիգով մը ընդ առաջ երթալով ազէտփին և անոր ստեղծած պարտականութիւններուն:

Լո՛րին հանդիսատեսներ չենք այլ ևս. այդ տեսակ վիճակ մը աւելի մահացու պիտի ըլլար, քան մեր գլխուն իջնող հարուածը: Բացառիկ պարագաները բացառիկ պարտականութիւններ կը հարկադրեն: Եւ մենք դեռ մեր սովորական մարդու պարտականութիւններն ալ չենք կատարած: Փրանսական *Սրբազան Վերակենդանութիւնը* միայն կրնայ մեր հետեւելիք ուղղութիւնը ըլլալ, եթէ կուգեմք, որ այս Ազգը ապրի:

«Զէգո՛ւմերը» կամ ոչ-կուսակցականները ինքնադարացումի չմեղանքով մը չեն կրնար, և իրաւունք չ'ունին, ներքին քայքայումի պատասխանատւութիւնը նետելու Հայ Յեղափոխութեան ուսին վերայ: Իրենց զանգուածային անտարբերութիւնը մեծագոյն պատասխանատուն է այդ ազէտփին: Եթէ իրենք ազգային ոգիով մտած ըլլային հոսանքին մէջ, և իրենց ենթադրուած իմաստութեամբը օգտակարապէս գործած ըլլային յանուն ազգային շահերու, կը հաւատամ, թէ հատուածական չարիքը ա՛յնքան ծաւալ պիտի չ'գտնէր մեր մէջ:

Վերջին պատեհութիւնը — արիւնոտ ու դժխեմ — ափ առած է մեր դուռը: Այս պահուս մեր անտարբերութիւնը աւելի մահացու պիտի ըլլայ ազգին, քան ո՛րէ՛ ժամանակ:

Եթէ յեղափոխութիւն ըսելով կը հասկընանք ընդունուած կարգ ու սարքերուն խորտակումը, եթէ անիւթիսանութիւն ըսելով կը հասկընանք այն ամեն ձեռնարկները, որոնք կը գործուին ազգերու քաղաքական և ընկերական իրաւունքներուն դէմ, այսօր աշխարհ արարատ այդ յեղափոխութեան և անիւթիսանութեան մէջ է, որ կը գտնուի: «Սխալանքը, ամենախոշոր, հրէշային, անհեթեթ սխալանքը ա՛յնքան աղիտաւոր իր գնացքին մէջ, որքան աննուանելի մանրէ (*միքրօպ*) մը, կամ եթէ կուզէք, ո՛րքան քանդող ալիք մը, ամեն ինչ ջնջած ու կործանած է: Այլ ևս բան մը չէ՛ մնացած, ո՛չ ընտանիք, ո՛չ կրօնք, ո՛չ քաղաքական կամ ընկերական համոզումներ, ո՛չ յիշատակ, ո՛չ յոյս: Հաւաքական պաշտպանութեան բնագոյր աւելի բարձր կը խօսի քան անհատական բոլոր ըմբռնումները. *պէտք է պաշտպանել վտանգուծ Հայրենիքը*:»

Ահա օրուան կարգախօսը, օրուան դաւանանքը:

Եւ մեր ոչ-կուսակցական դասակարգը, մեր հարուստները, մեր մեծամոլ ախտաւորները այդ պաշտպանութեան գործին մէջ դրական ու շօշափելի մասնակցութիւն մը դեռ չ'ունեցան:

Մածիննի, իր մահէն ութ օր առաջ 1873 Մարտ 3 ին **Forthnightly Review**ի մէջ քննադատական յօդուած մը հրատարակեց Ռընանի «*Մտաւորական և Բարոյական Վերաշինութիւն*» գիրքին դէմ, որուն մէջ սապէս կը գրէր.

«Շիտակն ըսելով, զարմանք և վիշտ կըզգայի տեսնելով, որ գործունէութեան շրջանին մէջ, Լ. Ռոլէնի, Լուի Պլանի, Էտկար Քիլէի, Շէլլէրի, և Արակօի պէս մարդիկ և ուրիշներ Փարիզի ապստամբութեան անշարժ հանդիսատեսներ կը մնային, մինչ-

դեռ եթէ անձնապէս միջամտէին, թերեւ ազնուագոյն ուղղութիւն մը տային անոր: Բայց ո՛չ. լուռ ու ապարդիւն կը վարանէին ժողովի մը մէջ, որուն հայրենիքին վնասակար ըլլալը գիտէին, և շարժումի մը մէջ, որ ապիկար նիւթապաշտներու ձեռքով ի հարկէ աղէտփի ահարկու դուռ մը պիտի բանար:

«Մտաւորական շրջանակին մէջ Ֆրանսայի լաւագոյն գլուխները, Քինէի նման, յուսահատ ու լուռ կը մնան. Հիւկօի նման Ֆրանսայի նախագործ գերիշխանութիւնը և մեծութիւնը գովելով կը յամառին, և Ռընանի նման, ներկայի աղէտֆներուն դարմանը անցեալին մէջ կը փնտռեն: Եւ ո՛չ մէկը արիութիւնն ունի Ֆրանսայի յայտնելու, թէ ի՞նչ են իր անկումը յառաջ բերող սխալները. մէկը չ'համարձակիր ցոյց տալու զանոնք, ազատ ամեն կուսակցական կամ ազանդական ոգիէ, և ապագային վրայ հաստատուն հաւատով, թէ ի՞նչ միջոցներ կան անցեալին սնապարծութիւնը թօթափելու, և այնպիսի հիմնական և արգասաւոր կեանքի մը համար վերածընելու, որ Եւրոպայի կեանքին ու նակատագրին հետ եղբայրական և դաշնաւոր ըլլայ: Տանքէ այս փաջութիւնն ունեցաւ իտալացիներուն համար»:

Մածիճննիի այս տրտմաւում մեղադրանքը միայն Ֆրանսայի գործիչներուն ուղղուած չէ: Մանաւանդ այսօրուան Ֆրանսան ա՛յնքան բարձր է ու ա՛յնքան ձեռներէց, այդ մեղադրանքին արժանանալու համար: Այդ մեղադրանքը ուղղուած է մեզի, այսինքն անոնց, որոնք «կուսակցական կամ ազանդական ոգիէ» ազատ կը գտնուին, և որոնք, իրենց տարիներու փորձառութենէն ու դէպքերու վերլուծումովը կրնան յայտնել, թէ ի՞նչ են մեր ազգային անկումը յառաջ բերող սխալները, և թէ ի՞նչ միջոցներով պիտի կըր-

նանք մեր վրայէն թօթուել հատուածական սնապարծութիւնները , և մտնել վերածնութեան նամբուն մէջ :

Այդօրիկակ ազգային պարտականութիւն մը կատարելու համար էր , որ պատրաստեցինք այս գրական գործը , անգամ մըն ալ ժողովրդական միտքը հրաւիրելու մեր ազգային կեանքի խորհրդածութեանը :

Սոյն տողերը գծած պահուս իսկ գիտեմ , թէ ի՛նչ բնդդիմութիւններու պիտի բաղխի գիրքս , իր հրատարակութեանէն վերջ : Խղճի հանդարտութիւն մը միայն ունիմ : Այս գործին մէջ ես կ'առաջնորդուիմ միմիայն , ազգային տեսակէտէն , ազգային նուիրական շահէն : Կուսակցական կապեր չ'ունիմ , և ո՛չ ալ անհատականութեան խնդիրներ : Քանի որ կը հաւատամ , թէ ազգային հասարակական բնոյթ ունեցող խնդիրներու շուրջ ազատ վիճաբանութեան միջոցին , անհատականութիւններով գրադիլը վատութիւն է և տկարութիւն :

Իբրեւ սկզբունքի մարդ , ազատ կարծիքներս է որ կ'արտայայտեմ , անկաշեկանդ ու անվերապահ , և եթէ քիչ մը ըմբոստ է գրիչս , և լեզի՝ գրականութիւնս , ես ալ **Charles Richet**ի պէս պիտի ըսեմ . «*Կը չուսամ , թէ ներողամիտ պիտի ըլլան մարդիկ , եթէ ես քիչ մը բուռն լեզուի աչս ազատութեամբը կը խօսիմ : Արովհետեւ վատութիւն է իր կարծիքը գեղերեսելը*» :

Եւ ես կեանքիս մէջ նախընտրած եմ աւելի բուռն նկատուիլ ու յանդուգն , գաղափարներուս և սկըզբունքներուս արտայայտութեան կերպին մէջ , քան թէ վատ՝ մարդերու և համոզումներու հանդէպ :

ՄՈՒՇԵՂ ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍ

25 Օգոստ . 1916

ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ ԹՈՒՆԱԻՈՐՈՒՄԸ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՄՂՋԱԻԱՆՋԸ

Ա. ՄԱՍ

ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ ԹՈՒՆԱԻՈՐՈՒՄԸ

I

Արդիւնք և ո՛չ Պատմաւ

«Երբեմն պատմութիւնն է, որ ժողովուրդի մը միտքը կը թունաւորէ և երբեմն ալ ժողովուրդ մըն է, որ պատմութիւնը կը թունաւորէ» :

Եթէ չիշողութիւնս զիս չ'խաբեր, ֆակէ է, որ այս եզրակացութեան հասած է իր պատմութեան ուսումնասիրութիւններու ընթացքին, 1910ի Դեկտեմբերի Revue des Deux Mondeի մէջ հրատարակած իր Liberalisme et Etatisme չօդուածին մէջ :

Ֆակէի նման իմաստասէր մը ըլլալու պէտքը չը կա՛յ կարենալ ըմբռնելու համար պատմութեան վրայ և պատմութեան կողմէն պատուանտուած այդ թուաւորութիւնի զԺպհութիւնը : Պատմութեան դերակատարները և հանգիստտեսները, հաւասարապէս, բաւական է որ քիչ մը ողջմտութիւն ունենան դիտելու և

դատելու, և այն ատեն չա՛տ շուտով երևան պիտի գայ, թէ ի՛նչպէս, որո՛նց մէջ և կամ որո՛նց ձեռքով է, որ պատմութեան այդ թունաւորումը կը մակարդուի:

Հեռուները երթալու պէտք չ'կայ այդ թունաւորումի կերպերը վերլուծելու և անոր ինչու թիւնը ըմբռնելու համար: Որովհետեւ մեր օրերուն իսկ, ու մեր քթին տակ կը գործուին թունաւորումի այդ կրկնակի տեսակները, և մեր թերթերն են, որ այդ թունաւորումի բեղմնափոշին (pollen) կը փոխադրեն ծաղիկի պէս բացուած անգիտակից հոգիներու բաժկին մէջ:

Մենէ ոմանք թունաւորուած են պատմութենէն, անոր մէջ տեսնելով մի միայն կա՛մ չափազանց սեղմուած, տեղականացած, ըսենք անազատականացուած (illiberalise') հայրենասիրութիւն մը, մինչև շովինիզմի տարուած, որ իրմէ դուրս տարբեր գոյութիւն չ'ճանչնար, և կա՛մ անկարգութիւն, վատութիւն, դասալքում, և ստրկութիւն, որոնց դարաւոր շարունակութիւնը, իբր թէ, անդամալուծած ու կազմալուծած ըլլալ մեր ցեղային շինարար ոգին, ազնուական չատկութիւնները, և թեւատած՝ անոր հոգիին առասպելական ու դիւցազնային խոյանքը:

Սխալ կարգացուած ու սխալ վերլուծուած պատմութեան կողմէն այս կերպով թունաւորուած հոգիները, անգիտակից ու բնազդային վրիժառութենէ մը վարուած, իրենք ալ իրենց կողմէն նոր թունաւորում մը կը պատուաստեն պատմութեան երակներուն մէջ, այնպիսի ժամանակ մը, երբ այդ երակներուն արեան չրճանառութիւնը արտակարգօրէն արագացած է արդէն ազգային բնաջնջումի տազնապալից տենդաւորումին հետեանքով: Բայց եթէ երբեք պատմու-

Թեան պատուաստած Թունաւորումը անհատներու վրայ կազդէ անջատօրէն , ընդհակառակն մեր օրերուն պատմութեան վրայ պատուաստուած Թունաւորումը համաճարակի մը պէս պիտի խամրէ ազգի մը , ցեղի մը հոգին , քանի որ այս պահուս , այս ապրուած արիւնոտ նոպայի միջոցին , այդ արիւնի արագ շրջանառութիւնը Թոյնի փոխանցման իբրեւ անդրուվար պիտի կրնայ ծառայել :

Մեր խօսքը անո'նց մասին է , որոնք կը վարդապետեն , Թէ Հայ ազգին տառապանքը արդիւնքն է Հայ չեղափոխական գործունէութեան , և Թէ Հայկական վերջին բնաջնջումի եղեռնը ի գործ պիտի չ'դրուէր , և Թէ Կովկասի սահմանազլուխներուն վրայ կամաւորական շարժումներ սկսուած չըլլային :

Այսպիսի մտածումներ ինծի համար ուրիշ բան չեն , և Թէ ո'չ կարգ մը մարդերու կողմէն պատմութեան վրայ պատուաստուած Թունաւորում մը միայն :

Եւ այդ Թունաւորումը կ'սկսի հոն , ուր խորհողներ կամ գրողներ չես գիտեր ի'նչ մտայնութեամբ , արդիւնքը կը շփոթեն պատճառներուն հետ :

Ամեն խնդրի լուսաբանութիւն կախում ունի ա'յն անկիւնէն , ուրկէ խնդիրները դիտելու սովորութիւն ունին մարդիկ : Եւ չետոյ անաչառ եզրակացութիւններու կարենալ հասնելու ապահով միջոցը խնդիրները իրենց ամբողջութեամբը քննելուն մէջ միայն կը կաշանայ : Քննական վերլուծումներու միջոցին տրամաբանութիւններ կան , որոնք Թէպէտ արտաքինապէս ցոյց կուտան մեզի ճարտասանական և քերականական ճշգրտութիւն , բայց չեն դադրիր իմաստակալին ըլլալէ , երբ տրամաբանութեան հիմ կազմող եզրերը իրենց բնայատուկ անկիւններուն վրայ դրուած չըլլան :

Օրինակի համար, անոնք, որ կուզեն հաւաստել ձեզի, թէ Հայկական աղէտքները հետեանքն են յեղափոխութեան, հարեանցի դիտողի մը համար իրենց տրամաբանութեան մէջ ճշմարտանման կը թուին ըլլալ, բայց իրականին մէջ իրենց տրամաբանական եզրակացութիւնը կեղծ է և անբանաւոր, քանի որ անոր հիմնական երկու եզրերը, Հայ տառապանք, և Հայ յեղափոխութիւն իրենց սեփական անկիւններուն վրայ չեն դրուած:

Երբ մենք հարցընենք կեղծ տրամաբաններուն, թէ պատմութեան մէջ ո՞րն է որ առաջ երեցած է, տառապա՞քը թէ յեղափոխութիւնը, հարցը իր ճշգրտութիւն լուծումի փուլին մէջ դրած կըլլանք: Որովհետեւ աներկբայօրէն կոչներն անգամ գիտեն, թէ Հայ յեղափոխութիւնը երբ հազիւ երեսուն և հինգ տարւան կեանք մը ունի, Հայ տառապանքը իր մարտիրոսի ճակատին վրայ կը կրէ դարերու արհաւիրքին ազդուիսադրոյժը: Հայ յեղափոխութիւնը արդիւնքն է և ո՛չ պատճառը Հայ տառապանքին: Վերցուցէք տառապանքը, և յեղափոխութիւնը կը դադրի գոյութեան իրաւունք ունենալէ. բայց յեղափոխութեան մը դադրեցումը բնաւ չէ՛ կրցած բուժել արդէն իսկ դարերէ ի վեր գոյութիւն ունեցող տառապանքն ու կեղեքումները: Յեղափոխութիւնը, պատմութեան լուսաւոր անկիւնէն դիտուած յեղափոխութիւնը, ինկող խնձորին կը նմանի. երբ ժամը հասնի, երբ զինքը ճիւղին կապող հիւթը կըսպառի, քաջողութեան օրէնքը պէտք է իր գործը կատարէ: Բնութիւնը միեւնոյն օրէնքով կը գործէ բոյսին, մարդուն, ընկերութիւններու և ազգութիւններու մէջ: Հասած խնձորը պէտք է իջնայ. այդ անկումը արգիլելու անկարող է նոյն իսկ Նիւթընի մը տրամաբանող միտքը:

Emile Doumergue, իր L'Armenie, Les Massacres et La Question d'Orient գիրքին մէջ կը գրէ . «Հայաստանի մէջ չեղափոխութիւն և չեղափոխական Քոմիթէներ կոչուածը Հայաստանի Նոր Պատմութեան ամենէն քիչ ծանօթ գլուխներէն մէկը կը կազմէ : Կարեւոր է քիչ մը մանրամասնել այս մասին , երևան բերելու համար սա իրողութիւնը , թէ ինչ որ ալ եղած ըլլան չեղափոխութիւնն ու չեղափոխական Քոմիթէները , 1 .— անոնք թուրք կառավարութեան ստեղծումն են . 2 .— անոնք չեն աչն , ինչ որ թուրք կառավարութիւնը կուզէ ցոյց տալ :

«Յեղափոխական Քոմիթէները 1887ի ատենները սկսած են : Արդ , ինչ որ ալ կարելի ըլլայ ըսել մեծ ջարդերու շրջանէն առաջ հայերու «տանելի» կացութեան մասին , իրականութիւնը սա է , թէ թուրք կառավարութեան կողմէն կազմակերպուած առաւել կամ նուազ փոքր ջարդեր , առաւել կամ նուազ կանոնաւոր հալածանքներ , 500 տարիէ ի վեր գոչութիւն ունին : Ուրեմն , ջարդերը աւելի առաջ են քան չեղափոխական կազմակերպութիւնները , որոնք արդիւնք մըն են և ո'չ պատճառ» : (էջ 153—154) :

Հայ տառապանքի և Հայ չեղափոխութեան մասին մեր եզրակացութիւնը իրր բանաւոր ընդունելէ վերջ , ալ մեզի համար վիճելի իրողութիւն մը կը մնայ , գիտնալը , թէ Հայ տառապանքին անընդմիջական և անհրաժեշտ արդիւնքը եղող Հայ չեղափոխութիւնը կրցա՞ւ գիտակցութիւնը ունենալ իր կոչումին և դերին : Որովհետեւ որչափ ալ չեղափոխական կազմակերպութիւններ ճարտարւորին իրենց գործունէութեան ջատագովութեանը համար , գոնէ մեր ըմբռնումով չ'կայ դրական և շօշափելի փաստ մը , որ մեզի տարհամոզէ մեր ըմբռնումներուն մէջ , և ողջմտու-

թիւն մը երեւան բերէ չեղափոխական զանազան մարմիններու ցարդ ունեցած գործունէութեանը մասին :

II

ՊԱՏՐՈՒԱԿԸ

Մեր աշտօրուան ապրած ազգային մեծ աղէտքի միջոցին, որ իր նախընթացը չ'ունի պատմութեան մէջ, ստուգիւ կ'արժէ գիտնալ, թէ իրա՞ւ այդ աղէտքը գոյութիւն պիտի չ'ունենար, եթէ երբեք Կովկասի սահմանագլուխներուն վրայ կամաւորական շարժումներ սկսուած չըլլային :

Հարցումը ա'յնքան ահաւոր է, որ մարդ պիտի խղճահարէր հապճեպ պատասխան մը տալ անոր. որովհետեւ այդ պատասխանը կա'մ դատապարտութեան վճիռ մը պիտի ըլլայ Հայ ազգի բոլոր գործիչներուն համար անխտիր, Ազգին Վեհ. Հայրապետէն սկսեալ մինչեւ վերջին չեղափոխականը, և կամ անպարտութեան մը չամեցած տուրքը, մեռնողներուն և ապրողներուն հանդէպ :

Որովհետեւ աշտօրուան ահաւոր իրականութիւնը սերտ կապեր ունի երէկուան կեանքին հետ, որովհետեւ աշտօրուան ոճիրները երէկուան ծրագիրներու և վարդապետութիւններու արիւնոտ արձագանգներն են, և որովհետեւ աշտօրուան մեր տեսած արդիւնքներուն պատճառները կը գտնուին երէկուան ծոցը, եղած հարցումին պատասխան տալէ առաջ պէտք է վերլուծենք երէկուան կեանքը, աշտօրուան դերակատարներուն երէկուան մտադրութիւնները, և թող անոնք պատասխանեն թէ իրօք Հայկական բնաջնջումի գործը տեղի պիտի չունենա՞ր, եթէ կամաւորական շարժումներ գոյութիւն ունեցած չըլլային :

Երբ Ատանայի ջարդը տեղի ունեցաւ, ու ես այդ արիւնոտ օրերու վաղորդացնին իմ Les Vepres Cili-ciennes անուն գիրքովս, առաջին անգամն ըլլալով, ջարդերու պատասխանատուութիւնը փորձեցի բեռ-ցրնել ժէօն թիւրքերու վրայ, անոնց առաջնորդները ամբաստանելով իբրեւ մարդասպան և ոճրագործ, գրէթէ ամբողջ եւրոպական մամուլը, վարչութիւնները, և մեր Հայասէր բարեկամները, Պ. Ճէյմս Պրայ-սէն սկսեալ մինչև Ատամս Կիպպլընս, և Տր. Ուօշպլըն ու Պարթըն, վերապահութեամբ միայն ընդունեցին գրածներս, և պետութիւններ ու վարչութիւններ շո-յեցին ժէօն թիւրքերու ոճրագործի բնագղները, և «նոր չէմս» մը տալ ուղեցին այդ մարդասպաններու խմբակին, իրենց ազատակամ !!! սկզբունքները կի-րարկելու համար թուրքիոյ մէջ: Այսօր չկայ մէկը, որ այլևս կարենայ պարտելել էնվէրներու, Թալէաթ-ներու, Ահմէտ Րիզաներու, Ճէմալներու չափաբար-բառ մեղսակցութիւնը Հայ ազգին վրայ գործադ-րուած մահափորձին մէջ:

Եթէ ուրիշներ անոնց ձեռքին վրայ արիւնի հետ-քեր տեսնելէ վերջն է որ զանոնք իբրեւ ոճրագործ կ'ամբաստանեն, առ իրենց գիտնալիքն է: Սա միայն գիտեմ, թէ Օսմ. Սահմանադրութեան հոչակումէն 12—13 օր վերջ իթթիհատի առաջնորդներէն Ճէմալ պէյ, որ չետոյ Ատանայի կուսակալ նշանակուեցաւ, իր պատկանած կուսակցութեան իբրեւ ներկայացու-ցիչ, ինծի հետ պաշտօնական տեսակցութիւն մը կու-նենար իմալեար իմանի մէջ, միասին կարենալ ճշգե-լու համար համագործակցութեան այն եզրերը, որոյ կարելի պիտի ըլլար իրարու մօտեցընել Հայ և թուրք տարրերը, հասարակաց Հայրենիքին չառաջդիմու-թեանը համար:

Մեր այդ խորհրդակցութիւնները երկու օր տեւեցին : Մեր տեսակցութեան պահուն աշխատեցայ աւելի զինքը խօսեցընել, լսել իր պատկանած կուսակցութեան ծրագիրները : Կրթական, վարչական, ու քաղաքային կազմակերպութեան մասին իր խօսածներէն տեսնելով, թէ Իթթիհատի մտադրութիւնն էջնջել ազգութիւններու առանձնաշնորհումները, և չանդուզն քայլով մը քուրբացընել ամեն ի'նչ, ամենցեղ, ամեն հաստատութիւն, ղիտել տուի մեր խօսակցին թէ այդպիսի ծրագրի մը պետականացումը աղէտաւոր պիտի ըլլայ Օսմ. հայրենիքին համար, քանի որ անոր բազմազան ազգերը պիտի ուզեն իրենց ազգային ինքնութիւնը պահպանել նոյն իսկ հասարակաց Հայրենիքի շահուն համար :

Մեր այս տեսակցութիւնը առաջին անգամն էր, որ զիս դէմ առ դէմ կը բերէր Երիտասարդ Թուրքերու ազգայնական և քաղաքական ծրագիրներուն հետ (*), և ինծի համոզումը կազմել կուտար, թէ համաքրքութեան ծրագիրներով ճամբայ ելած ժէօն Թուրքերու քաղաքական գործունէութիւնը ի'նչ աղէտքներ կը վերապահէր քրիստոնեայ ազգերու, ու մանաւանդ Հայերու համար :

Այդ տիուր նախազգացումներուս ճնշող տպաւորութեան տակ էր, որ շարաթ մը չետոյ փորձեցի մեր քաղաքական կազմակերպութիւնները հրաւիրել ազգային ծրագրի մը շուրջ համախմբուելու, կարենալ ուժով և կորովով դիմագրաւելու համար ժէօն Թուր-

(*) 1896—97ին Պոլսոյ մէջ Երիտասարդ Թուրքերու հետ մեր բանակցութիւններու միջոցին, Պոլսոյ այդ Էֆէնտիները իրենց ապրելիք հաճոյքէն, ու ստանալիք թոշակներէն զատ ուրիշ բանով չէին մտահոգուեր :

քերու կողմէն մեր ազգին համար նախապէս ծրագրուած ահաւոր աղէտքը :

Ազգային ծրագրի մը շուրջ համագործակցութեան անհրաժեշտ պէտքը չ'իրականացաւ, չնորհիւ կուսակցական նեղմտութիւններու, և որդեգրուած ապազգային խորթութիւններու, և ահա թրքական ծրագիրը իր առաջին հարուածը տուաւ Կիլիկիոյ սըրտին : Հարուածը ո'րքան ալ ահաւոր, ինծի համար դիպուածի մը, կամ Համիտական հին բէժիմի մը երկունքը չէր . անիկա կը բղխէր Սահմանադրական Թուրքիոյ մեքենականութենէն :

Ժէօն Թիւրքերու սեւ հոգեբանութեան վրայ քաջուած վարագոյրը պատուելէն վերջ, այլ ևս չիմարութիւն պիտի ըլլար խորհիլը, թէ Ատանայի զէպքերը անջատ ու կզղիացած պիտի մնային բարեկարգուած!!! Թուրքիոյ պատմութեան մէջ : Ընդհակառակն, ինծի համար Կիլիկիոյ ջարդերը սկզբնաւորութիւնն էին Երիտասարդ Թուրքերու համիտական ոճրագործութեան, որ կանգ պիտի չ'առնուր բնաւ, մինչև որ կատարեալ ընէր իր բնաջնջումի գործը, սպասելով չարմար ժամանակի : Այս անխորտակելի հաւատքիս արտայայտութիւնն էր եղած A la Veille des Nouveaux Massacres Armeniens յօդուածս, հրատարակուած Փարիզի La Revueի 1910 Օգոստոս 15ի թիւին մէջ, որը գրէթէ եւրոպական ամեն լեզուներու թարգմանուեցաւ, և իմ ալ վե'րջնապէս Թուրքիա մուտքս արդիւոյ մեծագոյն պատրուակը եղաւ Թուրք կառավարութեան ձեռք :

Եւ այս իմ հաւաստումէս միայն վեց տարի չետուէ, որ երբ այլ ևս Հայաստան ամաչացած էր, և Հայութիւնը դիակոստի մը վերածուած անապատներու խորը, Եւրոպական Մամուլը ակնարկելով Ատանայի

Ջարդերուն գրեց . « (Այդ Ջարդը) հրաժեշտի ողջո՞յնն էր այն ըէժիմին (հին) , որ կը հեռանար : Ո՛չ , անիկա գալիք ըէժիմին (նր) ողջոյնն էր » (Doumergue, L'Armenie. p. 24) :

Թէ իմ երկիւղներս ո՛րքան բանաւոր էին ու իրաւացի , այսօրուան Հայաստանի կացութիւնը կրնայ պատասխանել այդ մասին :

III

Իթքիհատ և իր Կազմութիւնը

Պիտի չփափաքէի , որ մեր ընթերցողները խընդրոյն վրայ նայէին մեր աչքովը միայն : Այս պատճառով ամփոփ կերպով պիտի ներկայացընեմ նաև տեսութիւնները կարգ մը օտար հեղինակաւոր գրողներու , որոնք իրենց անկողմակալութեան պարօշրին մէջէն հետևած են Իթքիհատ և Թէրագզը Քոմիթէի կազմակերպութեան , ծրագիրներուն , անոր սնուցած ու փաշփայած իտէալին , մէկ խօսքով անոր գործունէութեան փուլերուն : Որովհետև մինչև որ կազմակերպութեան մը որդեգրած սկզբունքներուն չծանօթանանք , այդ կազմակերպութեան նախնական օրերուն մէջ մինչև որ չ'տեսնենք անոր գոյութեան ու լինելութեան հիմնաւոր շարժառիթները , բնաւ պիտի չի քաջուինք թունաւորելէ ներկայի պատմութիւնը , առաջնորդուած իրերու մասին մեր ունեցած տգիտութենէն , և մեր եսական զգացումներու թափէն , ու նորէն պիտի չեղչեղենք մեր դառնացածի , յուսահատի գգուանոյշ յանկերգը . եթէ Կովկասեան սահմանագրւութիին վրայ կամաւորական շարժումներ սկսուած չըլլային , ադէտքը գոյութիւն պիտի չունենար :

Իթթիհատ Թէրագգըի ազատական կարծուած , բայց ի'րապէս Թուրք-ազգայնական Քոմիթէի կազմութիւնը տեղի ունեցած է 1868ին , իբրեւ դժգոհութեան մը գործնական արտայայտութիւնը այն վարչութեան դէմ , որուն գլուխը կը գտնուէին Ալի և Պուատ փաշաները : Նորակազմ կուսակցութիւնը կ'ամբաստանէր այդ երկու փաշաները , իբր գէշ կառավարողներ , և նուազ հայրենասէրներ , որոնք խրդւիլ կուզէին Թուրք ազգային աւանդութիւններուն հետ : Ընդդիմադիրներու այս նոր կազմութիւնը , իր նախօրերուն իսկ , նկատուած է « չափազանց թուրք , չափազանց ազգայնական , չափազանց հակաքաղական » , ինչպէս կը գրէ Էրնէսթ Լավիսի և Ալֆրէտ Ռամպոի հսկողութեամբ պատրաստուած ընդհանուր պատմութեան աշխատակիցներէն Մ . Լ . Քահիւն : Սոյն պատմիչին վկայութեամբ Քոմիթէն կազմուեցաւ Փարիզի մէջ , և որուն կազմակերպիչներն էին Մէհմէտ պէյ , Թուրք Րէշատ և Նուրի պէյերը , Ալպանացի գրագէտ Քէմալ , Ալպանացի Իւլէմա Թահսին , Ալի Սուաւի , Սիւրիացի Էնիս էլ Պիտտար , և հայ մը , « որուն անունը չեմ կրնար տալ » կը գրէ Քահիւն :

Paul Haury (Expose Simple et Clair de la Question d'Orient. 1913) և ուրիշներ կը գրեն , թէ Ժէօն Թիւրքերու կազմակերպութիւնը տեղի ունեցած է նոյն իսկ 1868էն ալ առաջ , 1840ին և 1860ին , թէ հրնադոյն կազմակերպութիւնները « ազատական և փրփախական » էին , և կուզէին իրենց երկիրը բարեկարգել արեւմտեան սկզբունքներու համաձայն , թէ 1876ին և 1909ին էր որ Ժէօն Թիւրքերը փոխուեցան և եղան ծայրայեղօրէն ազգայնական , կեդրոնապաշտ , համիսլամական և համաթրքական : Եւ այդ փոփո-

խութիւններու արդիւնքն է եղած 1876ին Ապտիւլ Ազիզի անկումը, և 1909ին Սուլթան Համիտի գահազրկութիւնը: Եւ սակայն օտարներու այս տեսութիւնը չ'զոհացընէր զիս: Թուրքերը իրենց բոլոր կազմակերպութիւններուն մէջ, և իրենց գործունէութեան բոլոր շրջաններուն միշտ եղած են վայրագօրէն ազգայնական, և համիսլամական: Իրենց «ազաւաւկան և փրանսաւկան» հանգամանքը խաբուսիկ երեւոյթ մըն է միայն, և անոնց համաթրքութիւնը՝ իրենց դաւանած համիսլամութեան և պետական կեդրոնացումի ամենավերջին փոփոխութիւնն է եղած:

Թուրքական կառավարութեան և թուրք ժողովուրդին համիսլամութեան և չետոյ համաթրքութեան սկզբունքը թերեւս աւելի հին ծագում մը ունի պատմութեան մէջ, և կըսկսի այն օրէն, երբ Սելիմ Ա. որ կաւտաղի և վայրագ պատուանուններուն արժանացած է իր եղբայրասպանութիւններուն և անգթութիւններուն համար, 1517ին Գահիրէի մէջ բանտարկել տրւաւ Աբբասեաններու երկրորդ ճիւղի տասնեութերորդ խալիֆան, աղքատ ու մուրացիկ չէլխ մը, էլ—Մունթասիր—էլ—Իլլահ, և սպառնալիքով ու դրամով, իրեն փոխանցել տուաւ իսլիֆայութեան անունը, որ թէպէտ չէլխին բան մը չէր արժած, բայց Սէլիմի ու չաջորդներուն վրայ պիտի կրնար օգտակարապէս ծառայել թուրքական—իսլամական երկրակալական ծրագիրներու չաջողութեան:

Իթթիհատի կազմակերպութեան առաջին օրէն, նպատակ ընտրուած էր «թուրքիան՝ թուրքերուն» նշանաբանը: Թէպէտ առաջին օրէն կազմակերպութիւնը երկճղեցաւ, բայց թուրք ազգամոլներու խմբակը կատաղի փութով չառաջ տարաւ իսլամական դիտակցութեան զարթնումի գործը, իր համաթրքա-

ցումի ծրագրին չաջողութեանը համար: Երբ Միտհաթ փաշայի անկումով հափառոր քրքաւերներու և խորհրդարանական բարենորոգութեան դերակատարները քաջունցան ասպարէզէն, գործին գլուխը մնացին «Թուրքիան քուրֆերուն» սկզբունքին ազգամոլ գործաւորները, որոնք համալուսականութեան մղձաւանջէն մտրակուած, ինքզինքնին խելայեղօրէն նետեցին համալուսականութեան և համաքրքութեան գիրկը: Եւ այդ օրէն Թուրքիոյ մէջ իրապէս կը հիմնուի «Հայրենասիրութիւն մը Թուրք, ազգամոլ, զինւորական, ու կը չալտնուի ո՛չ միայն զինուորական ցոյցերով, այլ և կ'ստեղծէ վերածնութիւն մը, կամ մանաւանհոր տեսակ մը ուսումնասիրութիւններու ազգային ծագումներու մասին: ... Այդ հայրենասիրութիւնը իրեն դրօշակ կը շինէ Օսմանցիութիւնը և Իսլամութիւնը, որուն չ'հաւատար, և որուն աւանդութիւնը կը կապուի հայրենասիրական յատկասիրութեամբ մը, զայն իբր ազգային ոյժ գործածելու համար»: Սկսան հրատարակուիլ ազգայնական գիրքեր, «Նախնեաց Հետքեր» (Էսրքը Էսլափը .Տիմ): Գնդապետ Նէճիպ Ասըմ, Ուրալօ—Ալթայեան լեզուներու բաղդատական քերականութիւնը հրամցուց Թուրքերուն, Թուրքական մոռցուած աւանդութիւններու վերջուշումով ցեղին մէջ ստեղծելու համար, համալուսականէն անկախ, Թուրքութեան ազգային զգացումները: Իթթիհատական կազմակերպութիւնը, Փարիզի մէջ կը հիմնէր 1868ին իր օրկանը «Իքթիհատ» Թերթը:

Համաթրքութեան այս ծրագիրը բնականաբար դիւր պիտի չ'գար Թուրքիոյ ուրիշ ազգաբնակչութիւններու, և Թուրքական այդ բոլորօքած նախանձաշուգումիւնը պատճառ եղաւ, տարիներու ընթացքին,

որ Ալպանացիներն ու Քիւրտերը, իրենց ազգայնականութիւնը պահպանելու միջոցներուն վրայ խորհին: Ալպանիա և Քիւրտիստան թերթերուն հրատարակութիւնը Ալպանացիներու և Քիւրտերու կողմէն պարզապէս համաթրքութեան դէմ ցեղային ինքնապահպանումի բաղձանքին հանդիսաւոր արտայայտութիւնը եղաւ:

Թուրք իշխանութիւնը, սակայն միւսլիմաններու աչս ինքնավարական շարժումները խափանելու համար, վերջին օրերուն փորձեց «Ալպանիոյ մէջ երկպառակութիւն սերմանել միւսլիմաններու և քրիստոնեաներու միջև, և Ալպանացիներուն ազգային ատելութիւնը հրահրել Սլաւներու և Յոյներու դէմ. իսկ Քիւրտերուն ընծայեց Հայերու կողոպուտը. և Օսմանցիութեան լծորդելու համար Քիւրտերն ու Աւրապները, մտածեց զինուորական հնարքը, և կազմեց Համիտիէ հեծելազունդը» (Քահիւն):

Իթթիհատը կազմող տարրերուն համար Ալպանիա թերթը իր 1897 Ապրիլ 25ի թիւին մէջ սապէս կը գրէ: «ժէօն Թիւրք կուսակցութիւնը կը կազմուի, իբր ցեղ Պոլսեցի թուրքերէ, չէրքէզներէ և սիւրիացիներէ, աչսինքն աչնպիսի անհատներէ, որոնք կը պատկանին աչնպիսի քայքայուած ազգութիւններու, որոնք իրենց ճակատագիրը կապուած կը զգան թուրքերուն հետ, և իրենց ապրելու միակ ապահովութիւնը կը տեսնեն աչս վերջիններուն հետ իրենց կատարեալ ձուլումին մէջ: Իբրև մտաւորականութիւն, կը կազմուի մեծ մասամբ իգացած պճնամոլներէ, ցըրւըւած Եւրոպայի ամեն կողմը, ու մասնաւորապէս Փարիզ, որոնք միակնոց ունին և երկար գլխարկ, վերջին նորաձեւութեամբ ուրտեցկոտ. չափազանց տըգէտ, որոնց խէալը երկաթուղիներու ստեղծումէն

և մամլոյ ազատութենէն անդին չ'անցնիր, և որոնք ցուցամոլութեան ոգին ունին, և օր մը, իրենք ալ, խորհրդարանական մեծ կատակերգութիւնը խաղալու նախանձէն կը մեռնին» :

Մենք տեսանք այդ խորհրդարանական մեծ կատակերգութիւնը Պոլսոյ մէջ խաղցուած, բռնապետութեան և թուրքական ազգայնական զգացումներու այդ զազրելի համախմբումը : Վիքթոր Հիւկօ, իր «Իննսուն երեք»-ին մէջ Ռոպէսբիէններու, Մարատնէրու և Տանթօններու հանրապետական բռնապետութեան միջոցին, իր անձնաւորութիւններէ մէկուն ըսել կուտայ, թէ «մեմք կը փափաքեմք Պապը Ալիական հանրապետութիւն մը ունենալ» : Մենք Հայերս այդ հանրապետութիւնը տեսանք թուրքիոյ երեսփոխանական ժողովին մէջ : Որովհետեւ Շէրիաթ և Սահմանադրութիւն չէին կրնար մէկ կառքի լծուիլ, առանց զայն խորտակելու վտանգին : Քահիւն կը պատմէ, թէ 1871ին երբ Վէրսալի Ազգ. ժողովէն դուրս կ'ելլէին, յեղափոխական ? երիտասարդ թուրք մը, ըսաւ ինծի. «փառք Աստուծոյ, որ ա'յնքան դժբախտութիւններու ընթացքին, իմ հայրենիքիս իննսնամեծ է երեսփոխանական ժողով ունենալու դժբախտութիւնը» :

IV

Խոչընդոտը

Այդ 1868ին կազմակերպուած Իթթիհատական հայրենամոլութեան գնացքին առջև Հայը մեծագոյն խոչընդոտն էր, ու պիտի ըլլար : Ոչ-թուրք միւսլիմաններու թրքացումը երիտասարդ թուրքերու համար, ժամանակի խնդիր միայն կը նկատուէր : Հա-

կառակ պարագային, եթէ համաթրքացումի ծրագիրը մասամբ ալ գործադրուած ըլլար, տակաւին իսլամութեան կապը կար իրենց միջև, և այդ կապը կրնար՝ գոնէ ատենի մը համար օգտակարապէս ծառայել իրենց քաղաքական ծրագիրներուն :

Ժէօն Թիւրքերու գլխաւորներէն շատեր, անանուն և անպատիւ մարդեր, որոնք Արևելքի և Արևմուտքի բոլոր մոլութիւններով վարակուած ինքնութիւն մը ունին, չունին կրօնք, այն իմաստով, ինչ իմաստով որ իսլամութիւնը ըմբռնուած է իրենց մէջ : Անոնք իրենց «Միութիւն և Յառաջդիմութիւն» (Իթթիհատ և Թէրազզը) անունին և Դրապաշտութեան (Positivisme) միջև նպատակի և սկզբունքի աղերսներ ուղեցին տեսնել, միայն անոր համար, որ Օկիւսթ Գոնդ մեռած ատեն, իր փիլիսոփայական դրութեան չաջողութեան համար, Փիէր Լաֆիթի չանձնարարած էր, «միութիւն և յառաջդիմութիւն» : Այս պատճառով Ահմէտ Րիզա և շատեր դրապաշտ դպրոցին հետեւեցան կամ հետեւիլ կեղծեցին : Եւ Լաֆիթ, որ 1906ին Փարիզի մէջ նախագահեց Ժէօն Թիւրքերու առաջին հացկերոյթին, օգտուելով անոնց դէպի դրապաշտութիւնը ցոյց տուած հակումէն, իր պաշտպանած դրութեան շահուն համար, ըսաւ. «Թուրքիան Դրապաշտութեամբ միայն պիտի ազատուի, ապա թէ ո՛չ պիտի կորսուի» : Եւ անոնք որ Լաֆիթի խօսքերը ծափահարեցին, չէին կրնար իսլամներ ըլլալ բառին բուն իմաստովը, ու հիմա որ իսլամութեան անունով կը գործեն, կը գործեն միմիայն արիւնարբու խուժանին վայրագ բնազդները ծառայեցընելու համար իրենց քաղաքական և տիրապետական ծրագիրներուն :

Թուրքիոյ Ասիական գաւառներուն մէջ Հայ տարրը, ո՛րքէ երաշխաւորութիւն չէր ընծայեր ո՛չ համիս-

լամութեան և ո՛չ համաթրքութեան: Հայ ցեղին համեմատական մտաւոր զարգացումը, անոր ընկերական ու ճարտարարուեստական ընդունակութիւնները, անոր իբրեւ ինքնուրոյն ազգ տեւելու բնական ընդունակութիւնն ու յամառ ջանքերը, անոր ազգային—կրօնական ներքին անջատ կազմակերպութիւնը, վերջապէս անոր ազգային գրականութիւնն ու պատմութիւնը, ինչպէս նաև Քաթիթիլասիօններով Եւրոպական պետութեանց ամուսնական հովանաւորութիւնը, պատճառներ էին, որոնք անձուլելի, անմարսելի կ'ընէին Հայերը, համիսլամութեան և համաթրքութեան հիւանդ ստամոքսին մէջ:

Թուրք կառավարութիւնը, Իթթիհատի ազգամոլութենէն տարուած, 1870ին սկսաւ իր իսկական հալածանքը Հայերուս հանդէպ: Նախ վիլայէթներու և սանճագներու բաժանումը ըրաւ այն տեսակ հակաբնական կերպով, որ Հայութեան կեդրոնացած մեծամասնութիւնը խորտակուեցաւ, այդ կամայական բաժանումներու երեսէն: Երկրորդ, իսլամ տարրերու տեղ տեղ թուական զգալի նուազութիւնը դարմանելու համար, երբ տեսաւ թէ անբաւական էին վարչական շրջանակի արուեստական բաժանումները, իսլամ մուսաֆիքներու հոսանք մը սկսաւ ստեղծել այդպիսի վայրերու մէջ: Այսպէսով էր որ, օրինակի համար, Նիկոմիդիոյ Սանճագին մէջ 1875—1880 թուականներուն 6—700ի չափ զաղթականական թուրք գիւղեր հաստատուեցան:

Ուրեմն պէտք է ընդունիլ, թէ Հայ ազգի բնաջրնջումի ծրագիրը իրապէս կը դարձնուէր Իթթիհատի կազմակերպութեամբ, և անոր պետական հիմերը կը դրուէին 1868—1870 թուականներուն: Կ'արժէ, որ հոս վկայութեան կանչենք Revue Britan-

niqueի թղթակցին դատողութիւնը, հրատարակուած 1876 Օգոստոսին. «Օսմանեան պետութեան մարդէրէն ամենքն ալ պարապոյ ժամանակ ունին համոզուած ըլլալու, թէ իրենց տկարութիւնը ամեն բանէ առաջ արդիւնք է փատիշահի մականին հպատակած ժողովուրդներուն նոյնատարրութեան (homoge'ne'ite') պակասին: Եթէ երբեմն տեղ տեղ Մուհամմէտ Բ.ի իշխանութիւնը հետեւած ըլլար Ֆիւր Բ.ի օրինակին, և եթէ ան արտաքին կամ բնաւորական քրիստոնեաները, ինչպէս ըրած էր Շարլը Քէնթի զաւակը Սպանիոյ Մաւրիտանացիներուն համար, այսօր բոլոր Պալքանի մէջ բնակած պիտի ըլլային մի միայն բարի միւսիւլմաններ, զերծ Եւրոպայի ազդեցութենէն, և որոնք կորովի կերպով պիտի պաշտպանէին Ստամպուլի խալիֆայութիւնը ...: Այս խորհելակերպէն առաջ եկաւ քրիստոնեաներու սիստեմաթիֆ բնաջնջումի նոր քաղաքականութիւնը, որ ա՛յնքան վայրենաբար արտայայտուած կը գտնուի Իթթիհատ պաշտօնաթերթին մէջ»:

Իթթիհատի վարիչները, որոնց ազգայնական ծրարագիրներու գործադրութեան երկաթէ ձեռքը պիտի ըլլար Համիտ, քանի մը տարուան ընթացքին եկաւ վերջապէս սա համոզումին, թէ Եւրոպական Թուրքիան ճակատագրապէս դատապարտուած էր իրենցմէ խուսափելու, և թէ շատ ո՛ւշ էր արդէն, Թուրքիոյ այդ երկրամասին մէջ կիրարկելու «Թուրքիան՝ քուրքերուն» սկզբունքը: Իրենց կը մնար ուրեմն, զոնէ Ասիական գաւառները փրկել, կարենալ ապահովելու համար Խալիֆայութիւն կոչուած խրատելակին գոյութիւնը: Այդ նպատակը պիտի չ'կրնար իրագործուիլ, իրենց կարծիքով, առանց Հայկական բնաջնջումին: 1870—1877, երբ տակաւին ո՛չ հայ

յեղափոխութիւն գոյութիւն ունէր, և ո՛չ Հայ կամաւոր Կովկասեան սահմանազլութիւն վրայ, Հայկական բնաջնջումի ծրագիրը գործադրութեան դրուած էր արդէն: Այդ թուականներուն պատրաստուած տեղեկագիրներ, վաւերական ու փաստացի, ցոյց կուտան, թէ թալան, առեւանգում, մարդասպանութիւններ սովորական դարձած, պետականացած իրողութիւններ էին: Եւ Թուրքիոյ կողմէն սնուցուած այդ Հայաջինջ քաղաքականութիւնն էր, որ ստեղծեց Հայկական խնդիրը, և դրաւ Սան Ստեֆանոյի և Պերլինի ինչպէս նաեւ Կիպրոսի միջազգային վաւերագրերուն շարքը:

Հայկական խնդրի միջազգայնացումին կը չաջորդէ, անմիջապէս, Սաիտ Փաշայի բանաձեւը, կադապարուած՝ Իթթիհատի սկզբունքներուն վրայ: Սաիտ Փաշայի բանաձեւը չա՛տ որոշ էր, և չա՛տ ալ կտրուկ. «Հայկական խնդիրը պիտի լուծենք, Հայերը ջնջելով»: Եւ այս բանաձեւին Հայրութիւնը կը պատկանէ Սուլթան Համիտի:

Բանաձեւին չաջորդեց գործադրութիւնը: Revue Britanniqueի 1881 Դեկտեմբերի թիւին մէջ, իր արեւելքի թղթակիցը կը գրէ. «Ապաիւլ Համիտ, կ'օգտագործէ այն դադարը, զոր իրեն կուտայ իր զօրաւոր դրացիներուն չոզնածութիւնը, ջանալ բնաջրնջելու՝ Տաւրոսի լեռնաշղթաներուն մէջ քրիստոնէակոյ տարրը, և զայն վերածելու այլամերժօրէն միւսլիման երկիր մը»:

Եւ չ'մոռնանք ըսելու, թէ այս միջոցին ալ Հայ յեղափոխութիւն և Հայ կամաւորներ գոյութիւն չ'ունէին տակաւին:

V

Հաւատարմութեան վարձքը

Օսմանեան քաղաքական զարթնումի այս նախօրերուն, երբ համաթրքութիւնը օրուան կարգախօսը եղած էր իթթիհատի և անոր Համախոհներուն, նոյն իսկ Ֆուատ փաշա անմասն չ'մնաց այդ կեդրոնաձիգ թուրք շարժումին: Ֆուատ փաշա, որ 1856ի հաթթը Հիւմայունի (*) ներշնչողն ու թելադիրն է եղած, որ Հայկական Սահմանադրութեան կազմութեան գործին մէջ մեծ դեր կատարած է Տոք. Սէրվիլէնի բարեկամական միջնորդութեամբը, այդ Հայկական ազգային Սահմանադրութեան, որ իրապէս կոչուած է «դատարկ տուփերու վրայ փակցուած էթիֆէթ» կամ «ֆառակուսի անիւ» Ալի փաշայի կողմէն, հակառակ

(*) Թուրքերը վարչական ոգիէ զուրկ, չեն կրնար բարեկամ ըլլալ բարեկարգութիւններու: Գերման—Հայկական Յանձնախումբի հրատարակած «Մեսրոպ» թերթի առաջին թիւին մէջ, Լեւոնիս կը գրէ. Ապտիւլ Համիտ Ա. — ո'չ Կարմիր Սուլթանը — Ալթէրիէն շատ գեղեցիկ և խելացի գերուհի մը ստացաւ, և զանի մեծցուց իրը հոմանուհի: Կըսուի, թէ այդ գերուհին ազնուական Փրանսուհի մըն էր, էմէ Տիւպաֆ Տը Րիվըրի, զոր ծովահենները յափշտակած էին, և կը յաւելու. «իւր որդին Մահմուտ Բ. առաջին բարեկարգիչ թագաւորն եղաւ», անշուշտ շնորհիւ Փրանսուհիին ազդեցութեանը: Զրնջեց Եէնիչէրիութիւնը, և 1839 Նոյ. 3ին Կիւլհանէի Խաթթը Հիւմայունը հրատարակեց: 1909ի Ընդարձակ Օրացոյցի աշխատակիցը այս Խաթթը Հիւմայունին հրատարակութիւնը կը նկատէ իրր յազմանակը փէօն թիւրքերու, որոնց նպատակն էր, կըսէ, «Թուրքիոյ այլազան ազգերէն կազմել միազանդուած և միալեզու ազգութիւն մը» (էջ 181):

իր ազատական գաղափարներուն թուրք մըն էր, և թուրք մնաց մինչև իր ոսկրին ծուծը :

Ֆուատ փաշա, իր մահուանէն (1869) օր մը առաջ Ապտիւլ Ազիզի ներկայացնել տուաւ իր «Քաղաքական կտակը», որուն մէջ սապէս կը գրէ « Օսմ. կայսրութիւնը վտանգի մէջ է . . . մեր նախահայրերու գործած անըմբռնելի սխալները այսօր մեզ կը դնեն չափազանց տագնապալից կացութեան մը մէջ : Ներքին գործերու մասին մեր բոլոր ջանքերը պէտք է ձգտին դէպի մէկ նպատակ, որ է մեր ցեղերուն համաձուլումը : Առանց այս Համաձուլում մին կայսրութեան միութիւնը անկարելի կը թուի ինծի» : Ֆուատ իր խօսքը մասնաւորելով Հայերուն մասին, կ'ըսէ . «Մասնաւորապէս Հայերը Հակում ցոյց կուտան դէպի ոտնձգութիւն, և խելացութիւն է, անոնց եռանդը չափաւորել, ասպարէզ տալով միայն անոնց, որոնք պարկեշտօրէն կ'ընդունին մեր կայսրութեան միասնութիւնը» :

Ֆուատ փաշա, թէպէտ իր կտակին մէջ կը խօսի նաեւ անխտրականութեան և օրէնքի առջև ցեղերու Հաւասարութեան մասին ալ, բայց թուրք վարիչները այդ կտակէն պիտի առնէին միայն «ցեղերու համաձուլումի» և Հայերուն ազգային եռանդը ալաւորքի չափաւորելու, այսինքն Հայերը ջարդելու և բնաջնջելու սկզբունքները միայն :

Ինչպէս ըսինք, Հաշահալած քաղաքականութիւնը թուրք կառավարութեան խորհրդածուած և բանաձեւուած մէկ կարգադրութիւնն է եղած, 1868էն սկսեալ մանաւանդ, երբ Հայ ցեղափոխութիւն ըսած ձախողանքը դեռ գոյութիւն չ'ունէր :

Պատմութեան դէմ ոճիր մը գործած պիտի չըլլանք, եթէ մեր կողմէն իբրեւ ընդունուած ճշմարտու-

Թիւն կրկնենք Պ. Ատոսիտէսի սա բառերը, քաղուած իր Arme'niens et Jeunes—Turcs գրքէն. « (Թուրք) ընդարձակ կաշարութեան բաղկացուցիչ զանազան և նմանատարր, միւլիման կամ ոչ—միւլիման ժողովուրդներուն մէջ, Թուրքերէն վերջ Հայերն էին, որ ամենէն շատ կապուած և ուղղակիօրէն շահագրգռուած էին Թուրքիոյ պաշտպանումովը»: Ահա այս պատճառով էր, որ Հայերը փափաքեցան բարեկարգուած Թուրքիա մը տեսնել:

Հայկական չեղափոխութեան ծագումէն շատ առաջ, 1870ին Հայկական Հարստահարութեանց խնդիրը արդէն երեսփոխանական ժողովի սեղանին վրայ է: Եւ կարծես Խրիմեանի պատրիարքական ընտրութիւնը անմիջական արդիւնքն է այդ Հարստահարութիւններուն: Խրիմեան 1870 Նոյ. 27ի ժողովին ստպէս կը խօսի. «Ես Հանճարեղ չէի, քաղաքագէտ չէի, ժամանակին պահանջած մարդը չէի... Ի՞նչ էր պատճառ, որ ազգը ընտրեց զիս: Զգիտելով ուրիշ պատճառներ, զորս Երեսփ. Ընդհ. ժողովը կրնար ունենալ սա միայն գտայ, որ ի վաղուց անտի քրեւառներու հետ ապրէր էի, սիրտս կարեկից էր անոնց. ուրեմն ազգը զայս կը պահանջէր յինէն: ... Մայր եկեղեցւոյ բեմին վրայէն ժողովրդեան խուռն բազմութեան խոստացայ, որ պատրիարքութեանս մէջ ազգին քեռատուութիւնը պիտի ներկայացընեմ բարեխընամ տէրութեան, և դարման խնդրեմ»: Եւ այդ ցաւերը բարեխնամ !! կառավարութեան ներկայացուելու համար, անմիջապէս կը կազմուի Հարստահարութեանց Յանձնաժողովը, Ներսէս Վարժապետեանի նախագահութեամբ, որ 1870 Դեկտ. 14ին գործի կը սկսի, և տասն ամսուան ընթացքին կը պատրաստէ իր զգայացունց տեղեկագիրը, ստույգ և ան-

Հերքելի վաւերագրերու վրայ հաստատուած, ներկայացընելու համար բարեխնամ !!!! կառավարութեան, որ իր կողմէն կը հերքէ անոր վաւերականութիւնը, և բռնաբարումները, չափշտակութիւններն ու սպանութիւնները կը քաջալերէ իր քաղաքական ներքին ծրագիրներուն չաջողութեանը համար: Եւ ալ այդ հայաջինջ քաղաքականութիւնը կանգ չ'առաւ իր աղիտաւոր ճամբուն մէջ, հակառակ նոյն իսկ 1877 Յունուար 9ին Պատրիարքարանի մէջ Միտհաթ փաշայի տուած հանդիսաւոր խոստումներուն:

Եւ որպէսզի անգամ մըն ալ շեշտած ըլլանք սա պարագան, թէ հաշկական հարստահարութիւններն ու ջարդերը ոեւէ կապ չ'ունին Հայ չեղափոխական շարժումներու հետ, չառաջ պիտի բերենք հոս պատմական կարեւոր դէպք մը: 1876ին երբ արդէն Ռուսօթոլըք պատերազմը սկսած էր, ճարահատ Բ. Դուռը իր հրատարակած Մանիֆէսթօին մէջ, կը յայտարարէր, թէ պատերազմը լրանալուն պէս ծրագրուած բոլոր բարեփոխումները պիտի գործադրուէին երկրին ամեն կողմերը: Ներսէս Պատրիարք, որ խաբւելէ չ'յոգնող ազգի մը պաշտօնական ներկայացուցիչ Պատրիարքն էր, օրուան թրքամօլ Քաղ. Ժողովէն ազգուած, Հայ Ժողովուրդին ուղղեց կոնդակ մը, որուն մէջ սա բառերը կը կարդանք.

«Հայ ազգն, որոյ ճակատագիրն այսչափ դարերէ ի վեր նուիրագործեալ կապերով միացած է Օսմանցւոյն ճակատագրին հետ, չկրնար անտարբեր մնալ Օսմանեան տէրութեան գտնուած արդի ծանրակշիռ պարագայից մէջ, ալ պարտաւոր է ինչպէս ամեն ժամանակ, նոյնպէս և առաւել ևս ներկայ ժամանակիս մէջ անկեղծ օժանդակութիւն մատուցանել: Այս օժանդակութիւնն ընելով հայրենասէր Հայը, նոյն իսկ

իր ազգային շահը պաշտպանած կ'ըլլայ, վասնզի Օսմանեան երկիրը պաշտպանել Հայաստանը պաշտպանել ըսել է, նոյն իսկ Հայուն կրօնքը, դպրոցը, ինչքը, տունը, ընտանիքը, և պատիւն ու կեանքը պաշտպանել ըսել է» :

Եւ երբ Պոլսոյ մէջ ամեն լեզուներու կը թարգմանուէր և կը հրատարակուէր Պատրիարքական այս կոնդակը, երբ անիկա կը կարդացուէր գաւառի եկեղեցիներու բնէն, ճիշդ նոյն միջոցին ամենավայրագ կերպով Հայուն կրօնքը, դպրոցը, ինչքը, տունը, ընտանիքը, պատիւն ու կեանքը կը բռնաբարուէին Եոզղատի մէջ և ամենուրեք, կանոնաւոր զօրքերու ձեռքով :

Ներսէս Պատրիարք Օգոստոս 10ին մասնաւոր հրաւերով պալատ կը ներկայանայ, Սուլթան Համիտի հաւաստումներ կուտայ, թէ Հայ ազգը ըստ ամենայնի իր օթանդակութիւնը կուտայ կառավարութեան. Սուլթանը իր Հայոց ազգէն չափազանց գոհ ըլլալը կը յայտնէ. Պատրիարքը իր շողոքորթութիւնը չափազանցութեան կը տանի և կ'ըսէ. «Երանի թէ այսպիսի բարի և հազուագիւտ և հրեշտակային քաջաւորի մը արժանաւոր հպատակն ըլլայինք», և ահա այդ հաւատարմութեան և գոհունակութեան, համիտական ոսկեզօծ խօսքերուն կը յաջորդեն 1876 Դեկտ. 1ին Վանի շուկային հրդեհը զօրքերու կողմէն ձրգլած, աւարառութեան համար. և Շէյխ Ջէլալէտտինի կազմակերպած Զարդերն ու յափշտակութիւնները, 24 գիւղերու հիմնադատակ կործանումը, Ս. Բարթողիմէոսի վանքին մէջն ու շուրջը կատարուած քրտմընեցընող արիւնհեղութիւնները, և հրէշային ցալգատօներն ու պազչոտ կազաւները բռնաբարուած հայուհիներուն ... :

Այս գաղանաչին վայրագութիւններուն ժամանակ ստրկամիտ թրքամուլութիւնը, պաշտօնողական հպատակասիրութիւնը միայն կար, և ո՛չ թէ Հայ Յեղափոխութիւն։ Այս պատմական իրողութիւնները կը հրատարակենք, որովհետեւ թուրքիոյ մէջ պատմութիւնը ինքզինք կրկնած է շարունակ, և 1915ի Հայկական ջարդերն ալ նմանօրինակ հոգեբանութեան և հրեռնութեան յաջորդող դէպքեր միայն եղան։

Այս պատմական իրողութիւնները պէտք է անհրաժեշտօրէն տարհամոզեն բոլոր այն միակողմանի անհատները, որոնք միտքերնին դրած են անպատճառ մուր մը չպրտել Յեղափոխութեան երեսին, պատմութիւնը թունաւորողի յամառ ժպրհութեամբ մը։

VI

Յեղափոխութեան ծնունդը

Իթիբալէտի Հայաջինջ քաղաքականութեան ծրարագրին գործադրութեան անընդհատ շարունակութիւնը, խոստացուած բարեկարգութիւններուն գործադրուած չըլլալու պարագան, և Եւրոպական դիւանագիտութեան հակամարդկային, պողպատէ սառնութիւնը, և Հայ տառապանքին օրըստօրէական աճումը միակ ստեղծողը և դրդապատճառը եղան Հայ Յեղափոխութեան։ Եթէ մատնանշուած պատճառները գոչութիւն չ'ունենային, չեղափոխական մտածումը արդէն իսկ լինելութեան իրաւունքը պիտի չ'ունենար։ Հայ ժողովուրդը ակամայ և առանց ուղեւոր ընդգրկեց Յեղափոխութիւնը, իբրեւ իր վերջին փրկութեան լաստակը, և եթէ կան մարդիկ, որոնք չեղափոխութիւնը չանցանք մը կը նկատեն, այդ չանցանքին պատասխանատուութիւնը թող երթան

փնտռեն թուրքերուն և Եւրոպացիներուն մօտ, որովհետեւ անոնց ցոյց տուած հակամարդկային վերաբերումէն ծնաւ այդ շարժումը: Հայը ի բնէ խաղաղ զարգացումի ընդունակ, երբեք պիտի չ'ջօժարէր իր ապահով երջանկութիւնը, եթէ ունենար, վտանգի ենթարկել չեղափոխական արկածախնդրութիւններով: Եւ եթէ ընդվզեցաւ, այս կը նշանակէ, թէ հարկադրուած էր ընդվզելու, փակատագրօրէն հարկադրուած: Այդ անխուսափելի և կրակէ լուծը նախամեծար համարեց իր ամենօրեայ տառապանքէն իր ամենօրեայ լլկումներէն ու բռնաբարումներէն:

Յեղափոխական այդ շարժումը ապրուած հակաբընական (abnormal) քաղաքային և ընկերային կեանքի բնականոն (normal) հետեւանքն էր ու մնաց, որչափ ատեն, որ այդ ընդվզումի շարժումին պարագըլուխները կը մնային բուն իսկ տառապողները, անոնք, որոնք իրենց մօրթին վրայ կը կրէին թուրքական բարբարոսութեան հետքերը: Հայկական Յեղափոխութիւնը առաւել կամ նուազ չափով կորսնցուց իր բնականոն վիճակը ա'յն օրէն, երբ Յեղափոխութիւնը ղեկավարելու գործը ստանձնեցին տառապանքի շրջանակէն դուրս ապրող կարգ մը մտաւորականներ, կամ մանաւանդ մտաւորական ուսսահայեր, որոնց ձեռքին տակ Հայ Յեղափոխութիւնը արուեստականացաւ, և իր ընդվզումի գոյութիւնը ջանաց պարտըկել կուսակցական օրկաններու գրականութեան թուղթէ բերդերու ետին (*):

Եւ 1882ի Կարնոյ դէպքերէն սկսեալ մինչև 1907 թուականը տեղի ունեցած Հայկական ջարդերու և

(*) Այս մասին արդէն երկարօրէն պիտի խօսինք զրգիս երբորդ մասին մէջ:

արիւնոտ դրուագներու մասին ակնարկութիւն մը անդամ պիտի չընեմ, հակառակ այն համոզումիս, թէ այդ դէպքերը արդիւնք էին վերջնականապէս 1868ին իթթիհատական համաթրքութեան պետական ծրագիրներուն, քանի որ մեր յստեսն դիւանագէտները այդ ջարդերուն պատճառ ցոյց պիտի տան մեզի, իրենց կարծիքով, Հայ ցաւին ու արիւններուն պատճառ!!! Եղող չեղափոխութեան մը գոչութիւնը :

Հայ Յեղափոխութեան մղձաւանջը երբ կը վերցրենէր փափկակազմ կուրծքերու վրայէն, իրաւունք կունենանք սպասելու, որ գոնէ այդ փրկարար ազատումէն վերջ, անոնք նսրէն չիլ աչքով չ'նային պատմութեան, և անոր ցուցադրած արիւնոտ դրուագներուն, անոնց ծնունդ տուող դրդապատճառներուն, և քաղաքական թաքուն ծրագիրներուն վրայ: Այս պարապան կը շէշանէր մասնաւորապէս անցած օրերու դէպքերէն խրատուած:

Մեր ազգային դարաւոր ստրկութիւնը իր բնադրորոշմը դրած է, աչքատու հանդամանքով մը, կարգ մը մարդերու վրայ, որոնք կամ ընդդիմախօսելու, և կամ համոյանալու ներքին դրդիւնէն տարուած, միշտ ջանացած են թուրքերու կողմէն չերիւրտած ինքնադարացումի զրոյցները հակիթի պէս կլլելու, և իրենց կողմէ մարտուել վերջ հրամցրնելու ուրիշներուն: Այդ թրքացած հուկերանութեան ջաշանութիւնը կարգ մը հաշերու սէջ ամենէն զդուելի երեւոյթն է, որ երբեք գոչութիւն ունեցած ըլլայ Հայութեան գիրկը:

Պզտիկ օրինակ մը բառական պիտի ըլլայ մեր բաժը հաստատելու:

1876 Դեկտ. 1ին Վանի սոսկրայի Հրդեհը, որ տուն տուաւ Խըրմեանի «Վանդոյժ»ին, նոյն իսկ օտար

Հիւպատոսներու վկայութեամբ, ձգուած էր զինուորներու կողմէ, Հայերու տնտեսական փճացումին, և իրենց աւարառութեանը բաղձանքին յագուրդ տալու նպատակով: Կառավարութիւնը մէկ կողմէն խիստ միջոցներ ձեռք կ'առնու. վարչական տեսակէտով Վան կը բաժնուի հրգրումէն, և առանձինն վիլայէթ կ'ըլլայ 1877 Յունվարին. Մարկոս Աղաբեկեան կուսակալի օգնական կը կարգուի. հայ ոստիկաններ կը նշանակուին չարիքներուն առաջքը առնուելու համար: Այս փոփոխութիւնները ցոյց կուտան, թէ նոյն իսկ Կեդրոնական Կառավարութիւնը ipso facto ընդունած է իր զօրքերուն ոճրագործութիւնը:

Ղրկուած Խառն Քննիչ Յանձնաժողովին թուրք անդամները, շոյելով տեղացի թուրք մեծամեծներու ազգային արժանապատուութիւնը, իրենց տեղեկագրին մէջ հրդեհին իբրեւ կողմնակի պատճառ ցոյց կուտան «կասկածելի տարրեր»ու գոյութիւնը Վանի մէջ: Տեղեկագիրը չեն ստորագրեր Հայ քննիչները, բացի մէկէն, որ չետոյ հրաժարցուած Աղաբեկեանի կը չաջորդէ: Մանգումէի Էֆեար կը խափանուի, աչդ խնդիրներու մասին ճշգրիտ լուսաբանութիւններ տրւած ըլլալուն համար, իսկ «Մեղու Հայաստանի» անուն թերթը, որ կ'երևի Հայաստանը խայթելու համար հիմնուած էր, Թիֆլիզի մէջ, 1878ի 5րդ թիւին մէջ կը գրէ. «Եթէ Վանայ մէջ մի քանի անխոհեմ տաք գլուխների ցոյցերը չ'իմէին, գուցէ Վանայ խանութները մինչև ցայժմ կանգուն և նոցա տէրերը թշուառութիւնից ազատ լինէին:»

«Մեղու Հայաստանի, 1872էն սկսեալ ինքզինքը դրաւ «կոյր պահպանողական» ուղղութեան մը մէջ, ինչպէս կը տեսնենք Հ. Գ. Վ. Գալէմքեարեանի Հայ Լրագրութեան Պատմութենէն, միմիայն հակառակած

ըլլալու Համար Մշակի ազատական ուղղութեանը : Եւ միմիայն «Մշակ»ի հակառակ գրած ըլլալու համար, «Մեղու Հայաստանի»ի խմբագիրները չէին խղճահարեր ազգային շահերուն դաւաճանելէ, Վանայ դէպքերուն պատմութիւնը թունաւորելով : Մեզի Համար ազգային ամօթ մըն է խոստովանիլ, թէ այդ ընդդիմախօսութեան կիրքէն ծնած Հոգեբանութիւնը դեռ կ'ապրի կարգ մը մարդերու մէջ :

VI

Կեղծիքը Փարատած

Այսօրուան մեզի ծանօթ Իթթիհատը 1868ին կազմուած Իթթիհատին շարունակութիւնն է գրէթէ : Այսօրուանները քալեցին իրենց առաջնորդներու ճամբէն, միևնոյն ուղղութեամբ, միևնոյն թրջական հակումներով, բայց աւելի յառաջացած՝ աւելի խիզախ, ոչ—թուրք ցեղերու դէմ իրենց ատելութիւններուն մէջ (*) :

(*) Լ. Մարտիրոսեան իր Կապոյտ Տետրակի Բ. Մասին մէջ (էջ 25) չափազանց ազդուած Թանինի բառերէն, կուգայ այն եզրակացութեան, թէ թուրքը համիսլամացումի և հայկական բնաջնջումի գաղափարը չ'ունէր : Այս պարագան ցոյց կուտայ, թէ հեղինակը պատմութեան դասերէն աւելի տարուած է քաղաքական phraseologue ներու հատուածներէն, որոնք գրուած են միմիայն ներքին մտադրութիւնները պարտկելու համար : Եւ ինք, որ իր դրքին մէջ կը խոստովանի, թէ հրապարակաւ կեղծելու հարկադրուած է երբեմն (էջ 44), ինչո՞ւ, չե՞ս գիտեր, չուզեր ընդունիլ, թէ Թանին և ամբողջ Իթթիհատականներն ալ բռնուած չըլլան հրապարակաւ կեղծելու այդ «իւրացուած» հիւանդութենէն, ըսելու համար ո՛չ թէ ինչ որ կը

1868ի Իթթիհատը «Թուրքիան՝ Թուրքերուն» իր բանաձևով գոնէ Թուրքիոյ ալլատարր ցեղերուն պաշտօնապէս կ'ուզէր հասկցընել, թէ իր փափաքն է Թուրքիան ազատուած տեսնել Եւրոպական պետութեանց ոտնձգութիւններէն, և քրիստոնեայ տարրերուն դէմ իր ոճրագործ դիտումները կարենալ պարտըկելու համար, համեմատաբար ազատ ասպարէզ տուած էր քրիստոնեայ պաշտօնականներու պետական գործերու մէջ չառաջացումին: Ահմէտ Րիզաներու, Թալէաթներու և Էնվէրներու Իթթիհատը, սակայն, իր օրերուն, այդ բանաձևին տուաւ իր ճշգրիտ իմաստը, «Թուրքիան Թուրքերուն», և Թուրք տարրէն դուրս զտնուող բոլոր ազգաբնակչութիւններուն վրայ նայեցաւ, իբրեւ իրենց ծրագիրներուն խոչընդոտ տարրերու վրայ: Այս սլատճառաւ, այդ ազատական և յեղափոխական կարծուած թուրքերը բացէ ի բաց քաջալերեցին և ջատագովեցին Համիտեան ջարդերը:

խորհին իրենք, այլ «ինչ որ կը սիրէին լսել» մեր դիւրախարականջները : Թուրքերը համաթրքացումի և բնաջնջումի դրութեան հետեւեցան ա'յն օրէն, երբ տեսան, թէ քրիստոնեայ տարրերը, Եւրոպական Թուրքիայէն սկսեալ, Եւրոպական միջամտութիւն հրաւիրելու, և այսպէսով Օսմ. կառավարութեան արդէն իսկ հիւժախտաւորած կազմը տեսալ մը վասալութեան ենթարկելու պատճառ կը դառնային: Այս մասին կ'արժէ անդամ մ'ալ կարդալ 1875ի Իթթիհատի յօդուածը (տե'ս էջ 20): Լ. Մարտիրոսեան կը սխալի նաև, եթէ կը կարծէ, թէ Թուրք կառավարութիւնը «ս.ժեղացուց կղերական դասը, անոր տալով քաղաքական իշխանութիւն» (էջ 34): Որովհետեւ Թուրք կառավարութիւնը Պալատ տիրացած պահուն, սոսկ իր շահերուն համար հարկադրուած էր յոյն պատրիարքութիւնը պահպանել, այդ պարտեալ ու ներքին թշնամիին դէմ ներքին ասպահովու-

Բայց աստի այդ երկու Իթթիհատներու միջև եղած տարբերութիւններէն մէկն ալ սա էր, որ առաջինը՝ շնորհիւ Պոլսոյ մէջ գտնուող Միտհաթական Հասուածին, չարաբերական ազատութիւն մը ունէր, իր բարեկարգական ծրագիրներուն գործադրութեանը համար աշխատելու Թուրքիոյ մէջ, գոնէ մինչև Միտհաթի արսորանքը, մինչդեռ վերջի Իթթիհատը, որուն մաս կը կազմէին Սուլթանէն քաշակաւորուած գաղտնի գործակալներ, Թուրքիայէն դուրս կը քաշկըռտէր իր գոյութիւնը :

Իթթիհատ Թուրքիա կը մտնէր 1908 Յուլիսի կէսին. ամեն կողմ իր ճիւղերը կ'արձակէր, և տասն և չինոյ օր վերջ արդէն Ատանայի մէջ իր գլուխը ցոյց կուտար ջարդի սպառնալիքը, Իթթիհատի քթին տակ, և անոր հայրենասէր ? գործիչներուն բերնով :

Մենք արդէն այդ Կիլիկեան ջարդերու մասին, սկստը եղածը դրած ենք ժամանակին, և խղճի հան-

թիւններ ստեղծելու միակ միջոցը գտաւ հայ նոր զաւութ մը բերել Պոլիս, դանի իրը սլախապան բնակեցրնել Պոլսոյ Եւրոպական դուռներուն առջև, և յունական կրօնական կամ պատրիարքական իշխանութեան հանդէպ հայկական պատրիարքութիւն մը ստեղծել, միմիայն քրիստոնեայ տարբերուն մէջ հակառակութեան ոգին չեղտելու, և տառի իր պետական ներքին անդորրութիւնը ասլաֆելու համար : Իսկ երբ տեսան քրիստոնեայ ժողովուրդներու ինքնադիտակցութեան զարթնումը, այն ատեն մենք գիտենք, թէ ինչ դժուարութիւններ ստեղծուեցան «Հայ Եկեղեցւոյ, Հայ Պալլոցին նստիւականութիւնը և անոնց անձեռնմխելիութիւնը» լուսարարելու համար : Եւ գիւղեր ու քաղաքներ դիտեմ, որոնք 20—25 տարիներու աշխատութենէ մը վերջ չ'կրցին իրենց քանդուած և այրած եկեղեցիներու վերաշինութեան կաշտերական հրամանը ստանալ...

դարտութեամբ կրնանք ըսել, թէ մեր *Les Vepres Ciliciennes* անուն տեղեկագրութիւնը պիտի մնայ ամենէն ճշգրիտ վաւերագրութիւնը այդ արիւնոտ օրերէն ծնունդ առած Հայ և օտար գրականութեան շարքին :

Միայն կուզենք հոս կանգ առնուլ այն օրերու վերաբերեալ կարգ մը երևոյթներու շուրջ :

Իթթիհատ այդ ջարդերուն մէջ դժոխային շնականութեամբ մը բացարձակապէս երկդիմի ընթացք մը բռնեց կարելի եղածին չափ ծածկել ջանալու համար այդ մեծ եղեռնին մէջ իր արիւնուշտ պատասխանատուութիւնը, իր հայաջինջ նպատակին հասնելէն վերջը :

Իթթիհատի պաշտօնաթերթը Թանին իր 1909 Յուլիս 10 թիւին մէջ կը գրէր .

« ... Այրեր, կիներ, մանուկներ ջարդուած են, այրուած ու խեղդուած : Մեր հայրենակիցներէն գրէթէ 20,000 բնաջնջուած են անասնային վայրագութեամբ մը . ամբողջ ընտանիքներ ոչնչացած, և որբեր՝ անպաշտպան : Բոլոր քաղաքակիրթ աշխարհը զգուանքով իր աչքերը անդին կը դարձնէ այս տեսարանէն ... » :

Թանինի այդ օրերու թիւերէն մէկուն մէջ Տիկին Սալիտէ Սալիհ սապէս կը գրէր .

« Ձեզի կուգամ, ո՛վ Հայեր : Յանուն այն աղդին, որ ազատութիւնը նուիրագործեց, ձենէ ներդութիւն կը խնդրեմ, ջախջախուած վիշտէս ու ամօթէս, այն անլուր դժբախտութիւններուն համար, որ ձեզի ընկճեց : Յանուն իմ ցեղիս, ես պէտքը կը ըզգամ ծնրադիր արտասուելու, գերեզմաններուն վրայ բոլոր անոնց, մեծ ու պզտիկ, որոնք նահատակուեցան, և կը մասնակցիմ սուգին անոնց, զոր այս վիթ-

խարի աղէտքը հարկադրեց իրենց սիրելիները թաշելու :

Եւ Հիմա խօսքը ձերն է, ո՛վ մեծ և երիտասարդ Օսմանեան ազգ ... Յառաջ, հայրենակիցներ : Անոնք մեր հայ եղբայրներն են, մեր կռիւի ընկերները, որոնք իրենց արիւնը թափեցին ազատութեան համար ... : Եթէ անոնց վրէժը չ'լուծէք, եթէ չ'լուծէք անոնց կիներուն և զաւակներուն վրէժը, եթէ չ'պատժէք ա'յն ոճրագործները, որոնք մեր ցեղը անպատուեցին, ինծի կը թուի, թէ Երիտասարդ Թուրքիան աղտոտուած պիտի մնայ չաւիտենական ամօթի արատովը) :

Սոյն հրատարակութիւններէն վերջ Նախարարաց Խորհուրդը իր Օգոստոս մէկի չրջաբերականով երկրի բոլոր կուսակալութիւններուն հաղորդեց սա զեկոյցը, թէ Սահմանադրութեան հաստատումէն ի վեր «Դրոշակ» և «Հնչակ» կուսակցութիւնները ալլէս չեղափոխական բնոյթ չ'ունին, ընդհակառակն անոնք իրենց ուղղամտութիւնը ցոյց տուած են դէպի այն «ռէժիմը, որուն հաստատութեան իրենք ալ գործակցած են» : Եւ իր չրջաբերականը կը վերջացընէր սա բառերով . «Այս դժբախտ պատահարներուն քուն դրդիչները պիտի պատժուին օրէնքի համաձայն» :

Ատանայի մէջ կազմուած զինուորական ատեանները, սակայն, իրենց ծրագրած այդ ոճիրներուն պատասխանատուութիւնը ճարտարւորեցան բեռքնել երևակայական հայ չեղափոխութեան մը, հայ ալըստամբութեան մը գլխին :

Ի զո՛ւր ուղղամիտ մարդիկ փորձեցին մատնանը չել զինուորական ատեաններու դիտումնաւոր և կանխամտածուած անարդարութիւնը : Ի զուր Անգղիական հիւպատոս Doughty Wylie գրեց .

«Ձեճ հաւատար հայկական ո՛չ մէկ չեղափոխու-
թեան, որ նպատակ ունեցած ըլլայ անկախ թագաւո-
րութիւն մը ստեղծելու, օտար միջամտութեան մը շը-
նորհիւ: Եթէ հայերը այդպիսի նպատակ մը հետա-
պընդած ըլլային, պիտի քաշուէին լեռները, ուր աւե-
լի դիւրին էր ինքզինքնին պաշտպանել: Երբեք դաշ-
տերուն մէջ պիտի չ'թողուին հազարաւոր մշակներ,
որոնցմէ շատեր Ատանացիներու եղբայրներն ու աղ-
զականներն էին: . . . Մարդկային ամենատարական
ողջմտութիւնն անգամ տեղ չ'ունէր զինուորական
ատեաններու մէջ»:

Անոնք Սեւանիկէն եկան իրենց հետ բերելով Հա-
յութեան մահաւճիռը: Իթթիհատ իր կանխորոշ,
նախաբանաձեւուած դատաւճիռը Փարիզէն միասին
բերած էր բարեկարգեալ թուրքիոյ մէջ գործադրելու
համար Հայութեան սէս անմաքսելի, անկլանելի ցեղի
մը վրայ:

1904ին երբ Եւրոպական մամուլը կը զբաղէր Հայ-
կական ջարդերով, Իթթիհատ, Ահմէտ Րիզաի
դըհով չաչտաբարած էր նոյն տարուոյ Յունիս մէկի
Մէսվէթէթի թիւին մէջ. « . . . Անկեղծօրէն, ի՞նչ պի-
տի կրնան պատասխանել Պետութիւնները, եթէ Սուլ-
թանը իրենց սա զիւանագիտական պատասխանը
տայ. — «Ես ապստամբ հպատակներս կը պատժեմ»:

Եւ այս անգամ Իթթիհատ, իր կողմէն Սուլթան
Համիտի համար կերտուած դիւանագիտական, կամ
աւելի ճիշտ, դիւագիտական բանաձեւը, ինք իր կող-
մէն կիրարկեց, իր զինուորական ատեաններու մէջ,
կանխամտածուած և իրմով հովանաւորուած ջարդե-
րէն վերջ, կանխամտածուած դատաւճիռով մը պըղ-
ծելու համար 20,000 նահատակներու արիւնոտ չիշա-
տակը:

Ատանայի մէջ գործուած եղեռնը, և անոր չափորդող արդարութեան խաչելութիւնը զիս չեն զարմացըներ բնաւ :

Ինծի համար զարմանալին սա էր, որ այն ատեն ալ դտնուեցան քուրքացած հացեր, որոնք իրենց ալլասեռածի և օսմանցիի հոգեբանութեամբ, ականջնին խփեցին Հայերու անմեղութեան աղաղակին առջև, և ուղեցին անպատմառ !!! Հայերու կողմէն առնուած . սխալ քայլեր տեսնել այդ ջարդերուն խորը :

Հոս ալ պատմութիւնն էր որ կը թունաւորուէր թուրքական սպիւնեղութենէն թունաւորուած մարդերու կողմէն :

Եթէ ամեն մարդ խղճմտութիւնը ունենար իրողութիւնները անաչառ աչքով դիտելու, դժուարութեան պիտի չ'հանդիպէր արիւններու ճամբուն վրայ դէպքերուն աղբիւրը գտնելու : Կարծիր Սուլթանը համաթրքութեան մարզարէն էր, և Երիտասարդ Թուրքերը՝ անոր հոգիին զաւակներն էին :

Արտասահմանի մէջ Երիտասարդ Թուրքերը կըրնային «Ազատական» երեւիլ : Ասիկա արհեստական մասն էր իրենց հոգեբանութեան, իրենց գիմակը, որուն խորը արթուն կը հսկէր համաթրքական զազանը : Այդ ազատականի գիմակին տակ, ու արտասահմանի մէջ, երբ մանսարդներու խորը անօթի կ'երազէին, Ահմէտ Րիզա կըցաւ գրել. «Ապտիւլ Համիտը շնորհաւորել, կը նշանակէ գազանութեան աստուածացումը ընել», բայց երբ արուեստական չեղափոխութիւնը իր առջև բացաւ Պոլսոյ դուռները, իր վաղուան երջանկութեան հեռապատկերին առջևն իսկ, բուն այդ մարդն էր, որ Ս. Պարթեանի կըստ պառնար. «կը ջարդենք ... » Եւ Պոլսոյ մէջ. պա-

տիւի, փառքի, հարստութեան տիրանալէն անմիջապէս յետոյ, ո՛չ միայն Սուլթանին արիւնոտ ձեռքը կը համբուրէր, այլ և կը գրէր, Կարմիր Սուլթանին համար. «Ո՛չ մէկ վեհապետ իրեն հափ փորձառութիւն ունի, ո՛չ մէկ պաշտօնեայ, աշխարհի մէջ, իրմէ աւելի կ'աշխատի»: Եւ պէտք չէ մոռնալ, թէ այդ անբաղդատելի աշխատութիւնը, որուն գործակցեցան Երիտասարդ Թուրքերը, և այդ վեհապետական փորձառութիւնը, ուրկէ օգտուեցան իրենք, նուիրուած էր մի միայն մահիկի (*) պաշտամունքին, և քրիստոնէից ու մասնաւորապէս Հայերու բնաջնջումին:

(*) Մեր թուականէն առաջ 341ին Փիլիպպոս Մակեդոնացի Բիւզանդիոնը կը պաշարէր: Աթենական նաւերու միջամրտութիւնը պաշարումը վերցնելու պատճառ եղաւ: Փիլիպպոս, օրուան նահանջէն յետոյ, գիշերը յարձակումը վերըսկըսաւ: Խոշոր մուօ ամպ մը կը ծածկէր լուսնի վերջին քառորդը, և թշնամի բաձակը մութին մէջէն կը յառաջանար: Հագիւ քաղաքին մօտեցած, ահա հովը փարատեց ամպերը, լուսինը փայլեցուց Մակեդոնացիի զօրքերուն զրահները: Բիւզանդիոնի պահապան զօրքերը թշնամիին մօտենալը տեսնելով ահազանդը հնչեցուցին և թշնամիին վրայ խոյանալով խորտակեցին անոր յարձակումը: Բիւզանդացիք այդ յաղթութիւնը վերադրելով երկնքի երեսը փայլող լուսնի այդ վերջին քառորդին, սեղան կանգնեցին Հեկատի (լուսին), և իրենց զէնքերուն վրայ լուսնի մահիկը դրոշմեցին: Հոովմայեցիները երբ Բիւզանդական դահլ ձեռք ձգեցին, պահեցին մահիկի աւանդութիւնը, անոր մէջ աստղ մը աւելցուցին, իրրեւ խորհրդանշանը իրենց զրութեան, և յետոյ երբ Մուհամմէտ զրաւեց Պոլիսը, աստղով մահիկը զործածեց իրրեւ զինանշան կամ դրոշակ իսլամական կայսրութեան:

ԱՐԻՒՆԻ ՀԱՄԲՈՒՆ ՎՐԱՅ

Բ. ՄԱՍ

ԱՐԻՒՆԻ ՀԱՄԲՈՒՆ ՎՐԱՅ

I

ՎԵՐՋԻՆ ԶԱՐԴԵՐԸ

Իթթիհատ արիւնի ճամբուն վրայ իր հանդիսաւոր մուտքը ըրած էր Ատանայով: Դժուարութիւնը կը կաշանար սկզբնաւորութեան և առաջին պատասխանատուութենէն չաջող խուսափումին մէջ:

Երկուքին մէջ ալ չաջողած էր: Եւ ալ այնուհետեւ Իթթիհատի պարագլուխները արձակ համարձակ մէջտեղ ելան Պոլսական թերթերու մէջ պաշտպանելու 1876ի Իքթիհատ թերթին և Ֆուատ փաշայի «քաղաքական կտակին» այն վարդապետութիւնը, թէ Օսմ. կառավարութիւնը իր նախնեաց գործած սխալներն է, որ կը քաւէ, թէ պէտք էր, որ անոնք ռա'տ կանուխէն քրքացուցած, ջարդած կամ տաքաւորած ըլլային քրիստոնեաց տարրերը իրենց գրաւած երկիրներէն: Այս տողերը ցոյց կուտային, թէ Իթիհատականները որոշած էին, չատ կանուխէն, ուղղել իրենց նախնեաց սխալը, և փրկել թուրք կառավարութիւնը իր ճակատագրուած անկումէն (*):

(*) Կոչնակ իր այս տարուան 14 թիւով մէջ կը բերէ Պոլսոյ թուրք երեսփոխանին (հաւանարար Պապոյն զատէ Իսմայիլ Հազգը պէյ) սա խօսքերը, ըսուած Պարսիկ իշխանի մը, և պատմուած Ուրֆայի Գերման միսիոնար Հէր Ետզուս Բուինճիէրի կողմէն. «որոշուած է Օսմ. խորհրդարանին մէջ, որ ամբողջ Հայերը ջարդենք. ո՛չ մէկը ողջ պիտի թողունք, այսպէսով հին Սուլթաններու սխալը հիմա պիտի շտկենք»:

Ինչպէս մեր յօդուածներու շարքին ըսինք արդէն , այդ ուղղելի սխալները գոչութիւն ունէին միմիայն Փոքր Ասիոյ մէջ , Եւրոպան արդէն իսկ խոյս տուած ըլլալով իրենց ձեռքէն (*) : Եւ այդ սխալները !!! գլխաւորաբար Հայերն էին :

Մենէ կարգ մը միամիտներ , անգէտ թուրք հոգեբանութեան , անգէտ ժամանակակից պատմութեան , և Իթթիհատի ծրագիրներուն , անօրինակ թերաշաւատութեամբ մը կը Հարցընեն Հրապարակաւ թէ անոնձինն . — « Ինչո՞ւ , ուրեմն , երիտասարդ Թուրքերը իրենց այսօրուան եղեռնը չ'գործադրեցին մեր վրայ Պալքանեան Պատերազմի միջոցին » : Կը յուսանք , թէ մեր տալիք բացատրութիւնները , պիտի կրնան գոհացում տալ անոնց Հարցասիրութեան :

Իթթիհատական թրքամոլ ոճրագործութիւնը իր կանխամտածուած դիտաւորութիւններու գործադրութեան Համար պարտաւոր էր սպասել նպաստաւոր պայմաններու և պարագաներու : Իթթիհատականներ

(*) Կ'արժէ աչքի առջև ունենալ 1910 Յոգոստոսին Սելանիկ գումարուած Իթթիհատական Համաժողովին մէջ ընկեր Թալէաթի կողմէն խօսուած ճառին սա մասը , զոր կը քաղենք Նր. Հայաստանէն .

« Համաձայն սահմանադրութեան , բոլոր Թրքահպատակները , թէ՛ Միւսիլման , թէ՛ քրիստոնեայ , հաւասար են օրէնքի առաջ : Բայց դուք զիտէք ինքնիրենդ , որ այդ անիրագործելի է : Այդ դադափարը նախ և առաջ կը հակասէ Շէրիաթին , կը հակասէ անոր և մեր անցեալը : Անոր դէմ կը բողոքէ հարիւր հազարաւոր հաւատացեալներու ղգացմունքը : Թիւրքիոյ մէջ հաւասարութեան մասին այն ատեն միայն կարելի է խօսիլ , երբ բոլոր տարրերն ալ կը ձուլուին , Օսմանցի կը դառնան » :

Ատանայի ջարդերու միջոցին արիւնին պատասխանատուութիւնը կրցին բարդել մասամբ Հայերուս և մասամբ Սուլթան Համիտի վրայ, և մէկ քարով երկու թռչուն զարկին ջարդերէն վերջ անմեղ Հայեր կախաղանելով, և գահազրկելով Սուլթան Համիտը:

Իթթիհատի Հայաջինջ քաղաքականութեան մասին բաւական չատկանշական է Հըրպըրթ Խըմզ Կիպպընսի վկայութիւնը: Այս վերջինը ըսելէ չետոյ, թէ Հայերը միակ սխալ մը գործեցին, եթէ սխալ կայ, այսինքն շատ լրջօրէն նայեցան Օսմ. Սահմանադրութեան վրայ, և իրենց զարգացումը ի սպաս դրին անոր արդիւնաւորման, և այսպէսով իրենց վրայ հրաւիրեցին երիտասարդ թուրքերու ոճրագործ խմբակին ատելութիւնը. կը չաւելու. «Հայերը իրենց վրայ հրաւիրեցին երիտասարդ թուրքերու անվստահութիւնն ու ատելութիւնը, որովհետեւ այս միւսնոյն երիտասարդ թուրքերուն վրայ լրջօրէն նայած էին, և հաւատացած էին, թէ Սահմանադրութիւնը իրական սահմանադրութիւն մը պիտի ըլլար: Հայերուն հանդէպ, Ատանայի ջարդերը առաջին գործն եղան անոնց, որոնք Ապտիւլ—Համիտի քաղաքականութիւնը և վարմունքը ժառանգած էին, միւսնոյն ժամաակ չափը չտակելով անոր իշխանութիւնը: Այդ ատենները, շատ մը ականաւոր երիտասարդ թուրքերէ լսեցի գրնահատուիլը սա «բարի իօսփին», այն ատեն չըջաբերութեան հանուած. «Հայկական ինդիքէն ազատելու միակ միջոցը, Հայերէն ազատուելիս է»: Երիտասարդ թուրքերու վեց տարիներու ընթացքին սնուցած քաղաքական իտէալն էր Ատանայի մէջ սկսուած գործը ի կատար հանել: Այդ նպատակը իրագործելու պատեհութիւնը եկաւ, և անմիջապէս առիթէն օգուտ քաղուեցաւ»:

Կիպպընս շատ լաւ վերլուծած է իթթիհատական հոգեբանութիւնը հայերուն հանդէպ, սա տարբերութեամբ միայն, որ կը սխալի, երբ հայաջինջ քաղաքականութեան ծագումը Սահմանադրութեան հռչակումին կը լծորդէ: Ինչպէս տեսանք մենք, այդ ծրագիրը վերջնապէս բանաձեւուած է 1868ին, 1876ին արտայայտուած է Իթթիհատ թերթով, և յետոյ Սախափաշա պաշտօնականացուցած է զայն: Ինվէրներ ու Թալէաթներ սարգապէս այդ ծրագրին գործադիր ձեռքը եղած են Համիտէն վերջ:

Համեւրոպական պատերազմը երկար ատենէ ի վեր սպասուած այդ պատեհութիւնը թուրքերուն կը բերէր կուտար: Եւ ծրագիրը գիտնականօրէն չառաջ տարուեցաւ: Ահա այդ ծրագրին չաջորդական փուլերը:

1.— Եւրոպական պետութիւնները, որոնք անուանապէս գոնէ հսկողներն էին Հայկական բարենորոգումներու գործադրութեան, պատերազմի մէջ կը գտնուէին, և անոնցմէ և ո՛չ մին պիտի կրնար խափանել հայաջինջ ծրագրի մը գործադրութիւնը:

2.— Անմիջապէս ետ կանչուեցան Հայաստանի բարեկարգութեան Հսկիչ Խորտուիլակները, չափաբարելով, թէ Թուրքիա աչրն է իր ճակատագրին, և իր բարեկարգութիւնները պիտի կատարէ իր ձեռքով և իր ուզած կերպով:

3.— Խորհելով, թէ հայաջինջ քաղաքականութեան մը գործադրութեան միջոցին, չէզոք պետութիւններ կրնան միջամտել Թուրքիոյ ներքին գործերուն, այդ ենթադրուած միջամտութիւնը արգիլելու համար, Թուրքիա մէկ անգամով ջնջեց Քաբիթիլասիտները, և ինքզինքը կղզիացուց օտար ազդեցութիւններէ:

4. — Այս անգամ իրեն հետ ունէր Գերմանիոյ մեղսակցութիւնը, ծրագրին անվրդով գործադրութեանը համար :

Եւ այս գործունէութեան միջոցին, տակաւին ո՛չ թուաքական պատերազմ կար, ո՛չ Հայ կամաւոր, և ո՛չ ալ Հայկական շինծու շարժումներ :

Ահա թէ ի՛նչպէս կը նկարագրէ Կիպպընս այդ սխտեմաթիք և կանխամտածուած ջարդերը .

«Երկաթուղիներու կամ ճամբաներու վրայ աշխատելու համար շարժման մէջ դրուած Հայերուն մէջ, դիմադրութեան ամեն հնարաւորութիւն խափանելու համար, որդեգրուեցաւ զանոնք 300—500 ական հոգինոց խումբերու բաժնելու, և իրարմէ քիչոմէթրներով հեռու կէտերու վրայ աշխատողներու դրութիւնը : Յետոյ թուրք բանակէն գունդեր կը ղրկուէին «խեղդելու համար Հայկական յեղափոխութիւնը» : Այդ զօրքերը ջանկարծ կ'իշնային աշխատողներուն վրայ, որոնք խաղաղօրէն իրենց բահերը, բրիչները և թիկրը կը գործածէին : «Ապստամբ»ները ! սպաննուած էին հրացանով, նոյն խել եղածներուն խելամուտ րլլալէ առաջ... : Այն ատեն հեռագիրներ սկսան տեղալ, Պոլիս, Թալէաթ պէյի վրայ, հաղորդելով, թէ ամենուրեք «Հայկական ապստամբութիւն»ները խելղուած են . և ի պատասխան հեռագիրը կը շնորհաւորէր իշխանութիւնները իրենց արագ զսպողական միջոցներուն չաջոյութեանը համար» : Ահա ինչ որ Հայկական ապստամբութիւն կը կոչուի... : Եւ ահա Տիգրանակերտի վալի, Ռէշիտ, Բաղէշի՝ Ապտիւլ իմալը, և Կարնոյ Թահսին, ոճրագործի անպատկառութեամբ, և թուրքական հպարտութեամբ մը, պարծանքով հեռագրեցին Պոլիս, թէ ո՛չ մէկ հայ մնացած է իրենց նահանգներուն մէջ :

Իրաց այս կացութեան մէջ շիհատը իրապէս գործադրուեցաւ. Հայերը օրէնքէ դուրս ձգուեցան, և անոնց կեանքը, պատիւը, ինչքը, հէլալ չաչտարարուեցան:

Եթէ Հայկական ջարդի այդ օրերուն Համաձայնական Պետութեանց պատերազմի դաշտին վրայ ունեցած ահարկու ձախողանքները տեղի չ'ունենային, ապահովարար Թուրքերը ա'յսքան խիզախօրէն պիտի չ'գործադրէին Հայկական ջարդերու իրենց ծրագիրը:

II

ՋԱՐԴԵՐՈՒ ՊԱՏՃԱՌՆԵՐԸ

Ջարդերու պատճառները փնտռելէ առաջ, պէտք է նախ գիտնալ, թէ ինչո՞ւ չորս Հարիւր տարի Հայերուս խնայուեցան վերջին 40—50 տարուան սխաթեմաթիք ջարդերը, երբ Սուլթաններու գահուն վրայ կ'իշխէին Անգուք Մուհամմէտի, կատաղի Մուրատի, Սատակող Սիւլէյմանի, որովայնահար (Էվանք-բէօք) Ռահմետի, և Խեղդող Օսմանի պէս վայրագ, անգութ և անողորմ Սուլթաններ, և ինչո՞ւ հին ջարդերը տեղական եղան ու մնացին:

Թուրքերն ու իրենց բարեկամները, պատմութեան ընթացքին, Թուրքիոյ մէջ Հայերուն տրուած ապրելու այդ «յարաքերական» և «նուագագոյն» իրաւո՞նքը կը վերագրեն Թուրք ժողովուրդին և կառավարութեան հպատակասէր բարեացակամութեանը, և իսլամութեան ազատամիտ ոգիին?: Եւ կ'եզրակացընեն «եթէ Թուրքերը վայրագ և ջարդարար եղած ըլլային, մինչև հիմա պէտք էր որ Հայութիւնը բնաջնջուած ըլլար: Ուստի, եթէ ջարդեր պատահեցան, անոր պատասխանատուութիւնը պէտք է

փնտռել Հայերուն յեղափոխական և անջատողական ձեռնարկներուն մէջ» :

Ծուրացի Իւմմէթի մէջ ժամանակին Սէզաչի պէշ յօդուած մը գրելով ըսաւ . «Հայերուն կըսենք, կը դժգոհիք համիտեան վարչութենէն և այսօրուայ կառավարական դրութենէն . իրաւունք ունիք : Մեզի միացէք . . . և փոխենք այս վարչութիւնը և դրութիւնը : Բայց երբ Թուրքերէն կը դժգոհիք, անիրաւ էք : Եթէ, ո՛վ Հայեր, ինչպէս կը գանգատիք, եթէ . . . Թուրքերը ձեզ ջարդելով զբօսացած ըլլային, համոզուած պէտք էիք ըլլալ թէ ցարդ ապրելէ դադրած պէտք էիք ըլլալ : Ձեր գոյութիւնը լաւագոյն ապացոյցն է, թէ Թուրքերը չեն ջարդեր» :

Առաջին ակնարկով չրաւացի և հիմնաւոր կը թուի ըլլալ Թուրքական այս տրամաբանութիւնը, որ դժբախտաբար, թէ բարեբախտաբար, իրական և բանաւոր տրամաբանութեան ողջմիտ հիմունքներէ դուրկ կը գտնուի :

Հայերուն Թուրքինոյ մէջ կարենալ ապրած ըլլալու բուն պատճառները պէտք է փնտռել ո՛չ Թուրքին մարդկային զգացումներուն ? և ո՛չ ալ իսլամութեան ենթադրական ! ազատախոհութեանը մէջ . այդ պատճառները կը գտնուին Թուրքին հաճոյասիրութեան, դիւրակեցութեան փափաքին, ճրիակերութեանը, ինչպէս նաև Հայուն արտադրելու կարողութեանը մէջ : Այս իրողութիւններն են, որ կրնան բաւականաչափ լոյս սփռել Պատմութեան մութ անկիւններուն վրայ, և մեզի ցոյց տալ այն շարժառիթները, որոնք Հայութեան գոյութիւնը երկարաձգեցին արիւնի, ջարդի և թալանի այդ երկրին մէջ :

Թուրք իշխանութիւնը մակաբուծացին կեանք մը ապրած է պատմութեան ընթացքին : Իսլամական

Ժողովուրդները պատերազմասէր եղած են աւարի և թալանի համար: Մահճտի օրով Մէքքէի և ուրիշ տեղերու վրայ տարուած յաղթանակները թալանի և կողոպուտի խոստումներով միայն չաջողութիւն գըտան: Իսլամութեան առաջին յաղթանակը կողոպուտի, թալանի, աւարառութեան ճամբով միայն եղած է (*):

Զարդի ու կողոպուտի հոգեբանութեամբ առաջնորդուած ժողովուրդ մը հետզհետէ կը կորսնցընէ պատուաւոր և իմաստուն աշխատութեամբ ապրելու իր կարողութիւնն ու ընդունակութիւնը: Միևնոյնը պատահեցաւ մեզի տիրապետողներուն, որոնց ոտքերուն տակ խոտերն անգամ կը չորնային, և կենդանութիւնը կը մարէր իրենց ճամբաներուն վրայ: Անոնք համոզուեցան վերջապէս, թէ ջարդերը ամենալաւ միջոցը չէին իրենց ապրուստին: Միանուազ կողոպուտները՝ ջարդերէ վերջ՝ չէին կրնար բաւական երկարատեւի համար իրենց կեանքը ապահովել: Պէտք էր ապրէին մարդիկ, որպէսզի անոնց շարունակական աշխատութիւնը, անոնց ճարտարարուեստն ու ար-

(*) Որովհետեւ Նաթրէպի, որ յետոյ Մէտինէ կոչուեցաւ, Պէնի Քէյնսիլ ցեղին հրեաները հակառակ էին Մուհամմէտի զանոնք քաղաքէն վռնտեց, և անոնց ինչքը բաժնեց իսլամներուն: 625ին նոյնը ըրաւ Հրեաներու Պէնի Նատիր ցեղին, և անոնց հարստութեան համար: Ա. Կրիմսկի կը գրէ. «Մարդարէն մնացած հրեաներուն հետ հաշիւ տեսաւ անգթութեամբ, ըստ պաննուեցան տղամարդիկ. կիներն ու աղջիկները ծախուեցան Հիճազի պէտէվիներուն, իսկ ունեցածնին տրուեցան իսլամներուն» (Մահմէտական աշխարհը ու Նրա Ապագան, թրգմ. Բաբ-դէն Վրդ. էջ 9—10):

տադրութիւնը ապրեցընէին զիրենք: Եւ Հայերը ծիակ ժողովուրդն էին Ասիոյ մէջ, որոնք կրնային այդ գոհացումը տալ Մոնկոլեան իսլամներուն և իրենց Սուլթաններուն: Եւ ամբողջ դարեր, գերիի կատարեալ համակերպութեամբ Հայերը թողուցին, որ իրենց արդիւնքը կիսեն թուրքերը, որ իրենց աշխատանքին պատուը բաժնեն իրենց հետ պետական մակարոցներ և աւագակներ, իբրև փոխարինութիւն մը իրենց ապրելու իրաւունքին: Ճակատագրօրէն համակերպեցան, երբ կառավարութիւն, և աղաներ, ու ծառայներ շարունակարար չափչտակեցին իրենցմէ իրենց դրամը, իրենց երիտասարդութիւնը, իրենց կիսն ու պատիւը: Չէ՞ մի որ քայաներ էին ...: Եւ երբ ուղեցին դադլթեյ, այդ իրաւունքն անգամ զլացուեցաւ չաճախ սլաոմութեան ընթացքին, սպառնալիքի կամ սուտ խոստումներու տակ:

«Թաթար խաներէն ոմանք՝ իրենց նիւթական չահերուն համար հայ ժողովուրդը իր կրօնի ու քաղաքակրթական դարգացման մէջ ազատ թողուցին, բաւական սեպիլով միայն ծանր տուրքեր առնելը: ... Բայց պարբերաբար եղած հանգստութիւնը աւելի կործատարի կըլլայ քան մշտնջենականը: ... Յուսահատ ու անընդհատ զժրախտութեան ենթարկուած Հայը անգամ մը ևս դադլթականութիւնը ձեռք առաւ և մեծամեծ խուճերով դադլթեյ աշխարհի ամեն կողմը: ԷՊՈՒ ՍԱՅԻՏ ՊԱՅԱՏՈՒՐ ԽԱՆ նախագուշակելով Հայոց դադլթականութեամբ երկրին աւերումը և այդ աւերումով իրենց ցեղին և տիրապետութեան սպառնացող վտանգը, 1239 թուին հրովարտակ մը արձանագրեց Անիի մզկիթին վրայ, որով ամեն զիւրութիւն, հանգստութիւն և հարկերու բաշխում կը խոստանար, որպէսզի չ'դադլթեն: Սակայն բաղմա-

թիւ դառնաղէտ փորձերով խրատուած, դժբախտ ժողովուրդը՝ ալլևս հաւատ չընծայեց սնամէջ խոստումներու և կանոնաւոր կերպով մինչև յետին մարդկաղթեց թաթարաց սաՀմաններէն, ամբողջ մէկ տարու տեղով թեան մէջ» (Անահիտ 1911 էջ 208—209) :

Պ. Թորոմանեան զուլումի և գաղթումի այս երևոյթները աչքի առջև ունենալով շատ իրաւամբ կը գրէ . թէ թաթարները այս գաղթականութիւններէն վերջ . «առանց Հայու իրենք ալ չ'ապրեցան Հայու արիւնով լուացած երկիրներուն մէջ . թշուառացած, դժբախտացած անօթի գալլերու պէս քաշուեցան ուրիշ տեղեր իրենց շահատակութիւնները շարունակելու համար, թողլով երկիրը անտէր ու ամայի» (Անահիտ 1911, էջ 21) :

Rolin—Jacquemyns 1887ին գրուած, *Le Droit International dans ses rapports avec les evenements contemporains*» յօդուածին մէջ թէպէտ անուղղակի բաց շատ լաւ կերպով կը բացատրէ, թէ ինչո՞ւ Հայերը կրցած են ապրիլ թուրքիոյ նման ջարդարար կառավարութեան մը և ժողովուրդի մը մօտ . «Յաղթական թուրքերը չ'ուշացան նշմարելու, թէ փոխանակ պարտեալները բնաջնջելու, աւելի լաւ էր թողուլ որ ապրին անոնք, իբրեւ արգիւնաբեր հօտեր ! (ըսյա բառը գրապէս կը նշանակէ, հօտ) : Օսմանցիները, անգիտանալով կամ արհամարհելով ամեն ինչ որ իրարու հանդէպ կընէին յոյները, Հայերը կամ հրեայները, այս անհաւատ շունները, գոհացան անոնց ծուծովը սնանիլ, անոնցմէ գանձելով տուրքը կամ խաբաւ կոչուած գլխահարկը, անոնցմէ գողնալով անոնց երիտասարդութեան ծաղիկը իրենց պալատներուն կամ հարէմներուն համար, և չ'խղճահա-

րելով յարքունիս գրաւել ինչքերը բոլոր անոնց , որոնք չա՛տ հարուստ կը թուէին ըլլալ» :

Ռօլէն—Ժազըմէնի աչս տողերը որոշապէս կը ցուցնեն , թէ գոյութիւն չ'ունի թուրքերու և իրենց զաշնակիցներու կողմէն փառաբանուած իսլամութեան քաղաքական և կրօնական ներողամտութիւնը . . . :

Հայկական սիսթէմաթիք ջարդերը կըսկսին Հայկական ինքնագիտակցութեան զարթնումին հետ , աչսինքն աչն օրէն , երր Հաչը զգաց , թէ ինք խուզուելիք ոչխար մը , կամ կ'թուելիք կով մը չէ թուրքին ձեռքին տակ , թէ ինք ալ անհատ մըն է , բարոյապէս աւելի բարձր , աւելի ընդունակ ճարտարարուեստի և յառաջդիմութեան , թէ իր մարդկաչին իրաւունքն է , իր ազգաչին ու անհատական ընդունակութիւններուն չափով զարգանալ , և տիրանալ իր գործելու ազատութեան : Եւ ասիկա կարելի պիտի ըլլար ջնջելով իր ճակտէն րայաի դատակնիքը , և անոր տեղ դրոշմելով Օսմանեան քաղաքացիի իրաւունքը : 1839 Նոյ . 3ի Կիւլհաննէի Խաթթը Հիւմայունը Հաչութեան և միւս քրիստոնեայ տարրերուն աչդ իրաւունքին արտայայտութիւնը պիտի ըլլար , եթէ իրագործուած ըլլար անիկա : Աչդ իրագործումը տեղի չունեցաւ , ո՛չ միաչն անոր համար , որ անով վերջ դրուած պիտի ըլլար թուրք մակաբուծութեան և քրիստոնէից չահագործումին , աչ և անոր համար , որ Եւրոպական Հակամարտ գիւանագիտութեան և մրցակից խաղերուն համար թուրքիա աչլեւս «փակուած դուռ» մը պիտի ըլլար :

Թուրքիոյ վերածնունդը ապահովաբար կարելի պիտի ըլլար չառաջ բերել Սան Սթէֆանոյի զաշնագրութեամբ , որուն հետեանքով թուրքիա ախաւայօ-

րէն ինքզինքը հարկադրուած պիտի դգար, իր գոյութեան սիրուն, ինքզինքը բարեկարգել, բայց Պէրլինի մէջ աչդ յոյսն ալ ցնդեցաւ, երբ Թուրքիոյ բարեկարգութիւններու իբրեւ երաշխաւորութիւն ցոյց տրուեցաւ Եւրոպական պետութեանց հակակշիռը: «Վերհսկիչները փոխանակ Թուրքիոյ վրայ հսկելու, իրարու վրայ հսկեցին, զիրար հակակշռեցին, կը գըրէ Տումէրկ: Եւ փոխադարձ հսկողութիւնը ընդհանուր անկարողութեան մը չանդեցաւ: Թուրքիա ասկէ նպաստաւորութեամբ ինքզինքը տալու համար իր ամենագարշելի չիմարութիւններուն, և վերհսկողներէն մէկը օգտուեցաւ անկէ, ինքզինքը իբր պաշտպան ներկայացընելու, և հիւանդին մեռնելէն առաջ անոր ժառանգութեան վրայ ձեռք դնելու»: Որովհետեւ հոն, Պէրլինի մէջ էր, որ Արեւելքի հիւանդ մարդը, Թուրքիան, և Արեւմուտքի հիւանդ կիւնը, Աւստրիա, ինչպէս կը կոչէ զանի զօրավար Սփիրիտովիչ, իրենց ազգապիղծ ամուսնութիւնը կնքեցին ի նպաստ Գերմանիոյ: Եւ Տիեզերական Պատմութեան Ֆրանսայի հեղինակները չա՛տ իրաւամբ դիտել տուին, սա պարագան. «Սան Սթէֆանոյի մէջ Ռուսիա նախագրուած էր բոլոր քրիստոնեաներու ձերբազատութիւնը ապահովելու խնդրով. Պէրլինի մէջ երբեք նկատի չ'առին ո՛չ արգարութիւնը, ո՛չ ժողովուրդներու կամքը, ո՛չ ալ ողջմտութիւնն ու ընդհանուր չահը: Խաղաղութիւնը չ'ապահովելէ զատ, անիկա ապագայի համար վէճերու և պատերազմներու բազմաթիւ նիւթեր պատրաստեց . . . : Աւստրիա, քաջալերուած՝ իր «դէպի Արեւելք դնացք»ին մէջ, աւելի սերտօրէն պիտի կապուէր Գերմանիոյ, և Արեւելքի պատերազմէն պիտի ծնէր երկու պետութիւններու դաշնակցութիւնը»:

Թուրք կառավարութիւնը տեսնելով Հայութեան զարթնումը, աչդ ինքնագիտակցութեան ոգին խեղդելու համար, և չ'թողլու համար որ կաթնոռ ոչ-խարները ՄԱՐԴ ըլլան, իր հալածանքը սկսաւ նախ կրթութեան դէմ: Արեւելեան առածը կըսէր. «կար-ւիացողներէն վախցիր». և բարեխնամ? կառավարու-թիւնը ուզեց զիրն ու գրականութիւնը արգիլել հա-չերուն անասնական կրաւորականութիւնը կարենալ առաջուն ալս շահագործելու համար: Եւ երբ տե-սաւ, թէ զսրբոցներուն դէմ կռիւ մղելով կարելի չէ' մարդկային միտքին չառաջդիմութեան ընթացքը կա-սեցրնել, դիմեց իսլամական նուիրական դրութեան. ԶԱՐԴԻՆ:

Եւ Թուրքիոյ մէջ ուղուած ժամանակ և փափա-քուած ձեռք ջարդեր ստեղծելու դժուարութիւն չ'կա-րնաւ: Իսլամին կրօնական համոզումները, և անոնց կողոպուտի ընազդը տրամադրելի ու վաշտազ ոչ մըն են պաշտօնէութեան ձեռքին մէջ: Մարտէլ Լէար կը գրէ. «Իսլամականութիւնը աշխարհակալութիւնները իրր կրօնական սլարտը կը ցուցնէ: Այս սլատերազ-մը իրեն հետ կը բերէ աւարի իրաւունքը: Քիչ աշ-խատանքի օրէնքին հետեանքով Թուրքը ամեն զրա-դումներէ աւելի կը նախընտրէ ռազմիկի արհեստը: Ան իր աչս նախասիրութեան կը սլարտի իր զինուո-րական չառկութիւնները, ինչպէս նաեւ իր տնտեսա-կան անկումը ...: Երբ սլատերազմներու թուակա-նը փակուեցաւ, ա'ն պաշտօնեալ և պաւ ... Քրիս-տոնեան, վերջապէս, ծանր աշխատանքով մը եղաւ, աչս ընդարձակ պետութեան մէջ միակ արտադրող տարրը ...: Պէտք էր, ուրեմն, նորէն դիմել պան-դուածալին ջարդերու, կասեցրնելու համար քրիս-տոնեալ տարրին գործունէութիւնը, նոյն իսկ զանի

ստիպելու, որ իր հայրենիքը թողու, միւսլիմաններուն ձգելով իր ինչքը: Թուրքական Հայաստանի հողացին խնդիրը ասկէ չառաջ եկած է: Ուրեմն, Թուրքիոյ մէջ, ջարդերը կը ներկայանան ո՛չ իբր ղրպուածական աղէտքներ, այլ մանաւանդ իբր տնտեսական երևոյթներ»:

Ահա թէ ինչո՞ւ Համար անիրաւութիւն պիտի ըլլար Հայ Յեղափոխութեան արդիւնք նկատել զանգուածային ջարդերը, որոնք երկար ատենէ ի վեր, և չեղափոխութենէն առաջ ալ գոյութիւն ունէին և պիտի ունենային: Եթէ ջարդերուն իրական պատճառները պիտի նկատենք տնտեսական, ինչպէս որ է արդէն, և եթէ իսլամական ու թրքական մոլեռանդութիւնը իբր գործիք միայն պիտի նկատենք տնտեսական շահերու ծառայող այդ ջարդերուն, այն ատեն մեղադրելու ենք, — եթէ ո՛րէ մեղադրանք ներելի ըլլար — ո՛չ թէ տկլոզ և անօքի չեղափոխականները, այլ մանաւանդ մեր հարուստները, որոնք իրենց հարըստութեամբը թուրք վայրագութեան կողոպուտի ախորժակը սրեցին :

Եւրոպան, Քրիստոնեայ Եւրոպան, առաւել ընչաքաղց քան թուրքը, հաւասարապէս պատահաւնատու է մեր ջարդերուն, ու աւելի չանցաւոր քան թուրքը: Թուրքը ջարդելէ, քանդելէ, պղծելէ, առեւանդելէ զատ քան մը ընելու կարողութիւնը չ'ունի, մինչդեռ Ամենազօր Եւրոպան, կրնար այս Ազգը փրկել, ու չըրաւ:

Եւ այսօր Մեծ Պետութիւնները իրենց շահախնդիր ոճրագործութեան արդար պատիժն է որ կը կըրեն: Այս պատերազմը անընդմիջական, բնական հետեանքն է Եւրոպական դիւանագիտութեան զգուշի, ամօթապարտ երկդիմութեանը, անոր շահախնդ-

դիր ձգտումներուն : 1903ին Ֆ. Տը Բրէսանսէ իր ,
L'Armenie et la Macedonie գիրքին մէջ, (էջ 24) կը
գրէր . «Շատ կը վախնամ , որ այս քաղաքականու-
թիւնը . . . անգամ մըն ալ մեզ մղէ պատերազմի մը , որ
պզտիկ պատերազմ մը պիտի չըլլայ» : Իսկ Paul Haury
խօսելէ վերջ Եւրոպական դիւանագիտութեան երկու
իմբաւորումներու մասին , սա եզրակացութեան կու-
գայ 1913ին . «Եթէ Աւստրիան չամառի իր գերմանա-
ցումի քաղաքականութեան մէջ , Գերմանո—Սլաւ մե-
նամարտը անխուսափելի է . . . և անշուշտ Պալքանի
Սլաւները , թերևս Գերմանիա և Ֆրանսա ևս պատե-
րազմի պիտի մտնեն : Իսլամի դէմ արեւելեան քրիս-
տոնեաներու մենամարտը վերջացած է . Գերմանո—
Սլաւ մենամարտն է որ կը պատրաստուի . . . » :

Եւ ի՞նչ մենամարտ :

III

ԳԵՐՄԱՆԻՈՅ ԱՍԻԱԿԱՆ ԾՐԱԳԻՐԸ

Տարիէ մը ի վեր ամբողջ Եւրոպական և Ամերիկ-
եան անկողմնակալ մամուլն ու գրականութիւնը զրա-
դած կը թուի ըլլալ մատնանչելու Գերմանական մեղ-
սակցութիւնը Հայկական բնաջնջումի եղեռնին մէջ :

Որպէսզի այս մասին կարելի ըլլայ ամփոփ պա-
ղափար մը տալ մեր ընթերցողներուն , անհրաժեշտ է ,
որ Հոս ամփոփենք Գերմանական Ծրագիրը Ասիոյ
մէջ , և այն տնտեսական նկատումները , զոր Գերմա-
նիա կը տածէր երկար ատենէ ի վեր Հանդէպ Փոքր
Ասիոյ և Միջագետքի : Մեր այս ամփոփումը պիտի
ընենք օգտուելով կարգ մը Հեղինակութիւններէ , ո-
րոնք քանի մը տարիէ ի վեր կը հրատարակուին այս
խնդիրներու շուրջ :

Այլևս աշխարհի ծանօթ իրողութիւն մըն է , թէ

Գերմանիա, առաջնորդուած Կալսեր, զինուորականներու և իմաստասէրներու խմբակէ մը, կ'աշխատէր Գերմանական տիեզերական պետութեան մը Հաստատութեան: Այսպիսի հսկայ ծրագրի մը գործադրութեան համար բանակներու, ռազմամթերքի, երկաթուղիներու գոյութիւնը բաւական պիտի չըլլար: Գաղափարն ու ծրագիրը գործադրութեան դրուելու համար պէտք ունէին ռազմիկներու, որոնք գաղթականական կաշաններ Հաստատէին Ապագայ Գերմանիոյ ճամբան դիւրացնելու համար. փրօփականտիստներու, որոնք գերման ժողովուրդին միտքը օրէին ապաղայի ոսկեզօծ երազներով. լրտեսներու՝ որոնք դրացի ու հեռուոր ազգերու գաղտնիքները խլէին Գերմանիոյ շահուն համար. դիւանագէտներու՝ որոնք կարող ըլլային քնացնել օտար պաշտօնատուններու ուշադրութիւնը Գերմանական ծրագիրներուն հանդէպ:

Եւրոպայի հանդէպ այսպէս իր դիրքը ճշդելէ չետոյ Գերմանիոյ կաշարը երկու անգամ ճամբորդութիւն կատարեց դէպի Թուրքիա, (1882 և 1898), և իր արիւնագանգ Էդբօր—Համիտի—հետ համբուրելէ չետոյ ինքզինքը աշխարհի բոլոր խաւաններուն բարեկամ և պաշտպան չաչտարարեց Դամասկոսի մէջ:

Քաղաքական աշխարհի մէջ ա'լ ընդունուած ըսկըզբունք մըն է սա, թէ դիւնագիտութեան միտումն է կարելի եղածին չափ կեղծել, և իր բուն տրամադրութիւնները, բուն նպատակները վարագուրել, կտրելի եղածին չափ զանոնք անտեսանելի ընելու համար: Գերմանիա դիւնագիտութեան այդ մաշած մեթօտը մէկդի թողուց, 1871ի յաղթական օրերէն չետոյ: Գերմանիոյ երկաթէ նախարարապետը, Պիզ-

մարք, դիւանագիտութեան նոր մեթոտ մը, նոր ճամբայ մը գծած էր. «դիւանագէտի մը համար, խօսելու լսողոյն միջոցը, նամարտութիւնը ըսելն է»:

Պիզմարքի այս սկզբունքը որդեկրուեցաւ համագերմանականին մը, Sprenger, զրբի մը մէջ սա-սկէ. կը գրէր. «Բարեկոնը ամենէն հարուստ երկիրն է . . . զաղթականութեան համար ամենէն արգասաւոր երկիրը . . . (Եթէ Գերմանիա) այս երկիրը զըրաւ, աշխարհի բաժանումին մէջ, յաւագոյն բաժինը ձեռք բերած պիտի ըլլայ»: 1896ին «Հալլենիքին բարեկամ» ծածկանունով հրատարակուած գերմաներէն գիրք մը խորհուրդ կուտայ Գերմանիոյ «իր գոյաւոր ձեռքը տունել Փոքր Ասիան» նոյն իսկ եթէ այս գրաւումին համար հարկ ըլլայ տիեզերական պատերազմի մը ծնունդ տալ. որովհետեւ, կրսէ, այս տեսակ պատերազմի մը մէջ «Աստուած պիտի չըլլէ բարի Գերման մը»:

Ասոնցմէ վերջ, Փոքր Ասիոյ եւ Միջագետքի հանդէպ Գերմանիոյ տաժած քաղաքական ձգտումներուն մեծագոյն արտայայտիչը, եւ անոնց զործադրութեան ամենակատարի տատրեալը եղաւ Փասթէոր Նաուման, որ Գերմանիոյ Կալսեր հոգին էր ու խորհողականը, եւ որ Կալսեր ընկերակցեցաւ 1898ի դէպի Պոլիս եւ Պաղեստին ճամբորդութեանը միջոցին: Իր գաղափարներուն ծանօթանալ տաւ, մարդը ճանչնալը նախ, տեսնելու համար, թէ ի՞նչ է եղած իր ազդեցութիւնը: Ժուրնալ Տր ժրնէլի խմբագրապետ Պ. Պօնար կը գրէ. «Նաուման թէպէտ ոտակաւոր, բայց երբեմն ազատական եղաւ . . . : Ան մէկդի գրաւ իր քաղաքական դաւանանքները, ինչպէս երբեմն մէկդի դրած էր իր կրօնական գաղափարները, եւ ալլեւ Պիզ-

մարքով միայն կը խորհի»: Seippel իր «Վաղուան վտանգը» յօդուածին մէջ կը գրէ. «Պ. Նաուման երբեմն Հովիւ (բասթէոր), քրիստոնեայ ընկերվարական Հատուածին կռուազան անդամը, երեսփոխան Ռայխսթալի, և Հրատարակիչ Die Hilfe Հանդէսին, որ ծանօթ էր երբեմնի իր գաղափարապաշտ և չարաբերաբար ազատական ձգտումներով, արգի Գերմանիոյ ամենէն ազդեցիկ միտքերէն մէկն է»: Փասթէոր Ragatz կը գրէ. «Իրմէն (Նաումանէն) բղխած են այն տեսութիւնները, որոնք ծնունդ տուած են այն աչքառու բանաձևերուն, որոնք այսօր չրջաբերութեան մէջ կը գտնուին, այսինքն, օրինակի Համար, թէ Քրիստոսով յայտնուած Սիրոյ Աստուծոյ պաշտամունքը պէտք է լրացուի բոնութեան ծածկեալ Աստուծոյն պաշտամունքովը»: Այս տողերը ցոյց կուտան, թէ այսօրուան Գերմանիոյ բռնապետութեան և բռնաբարութի կրօնքին քաջաչանապետն է եղած կարգաթող Նաումանը, Ռայխսթալի ընկերվարական երեսփոխանը (*):

Արդ, Փասթէոր Նաուման 1898ին Վիլհէլմ կայսեր գէպի Թուրքիա ճամբորդութեան նաւուն վրայէն իսկ սա տողերը կը գրէր. «Պիտի գործադրուի տեսակ մը բարեկամական բոնապետութիւն (տիֆդաթիւն), որ չաճախ Թուրքիոյ պիտի խօսի այնպէս, ինչպէս կը խօսին առակի Թուշունին. կե'ր կամ քաթէ»: Որովհետեւ եթէ Համաշխարհային պատերազմը պայթի, «Հիւանդ մարդը վերջին անգամ մըն ալ պիտի կանգնի իր անկողնին վրայ, և սա աղաղակը պիտի արձակէ. պատե-

(*) Այս խնդիրներու մասին մեր տեղեկութիւնները կը քաղենք մասնաւորապէս Emile Doumergueի ծանօթ վաւերագրական գիրքէն:

րազմ Անգղիոյ դէմ : Անօգուտ չէ՛ գիտնալ, թէ ո՛վ պիտի բռնէ զինքը իր անկողնին վրայ, երբ ան ուզէ այս աղաղակը արձակել» :

Մեծագոյն Գերմանիոյ ծրագիրը կազմուած էր այլ ևս, մեծամոլ Կայսեր և իր արբանեակներու միտքին մէջ : Այդ ապագայ Գերմանիան պիտի սկսէր հիւսիսային ծովէն, մէջն առնելով Պէլճիզան և Ֆրանսան, և պիտի երկարէր մինչև Պարսից ծոցը, ամեն կողմ գերութիւն և կախում սփռելով : Այդ ծրագիրը նոյն ինքն Վիլհէլմ Կայսր յայտարարեց, չփաքած տղու մը պէս, որ իր երազներն ու ցնորքները կը չփոթէ իրականութեան հետ : Ահա իր յայտարարութիւնը զոր ըրաւ 1900 Հոկտ. 4ին .

«Բրուսիան, մեր Գերմանական Հայրենիքը աւելի արտասովոր պիտի ըլլայ քան Հռովմէական տիեզերական պետութիւնը, որպէսզի օր մը, ապագային, կարենան ըսել, ես գերման քաղաքացի եմ, ինչպէս երբեմն կըսէին . ես հռովմէական քաղաքացի եմ *civis romanus sum*» :

Հսկայ Գերմանիոյ մը ծրագիրը իրագործուելու համար պէտք ունէր հսկայ պատրաստութիւններու : Նաուման իր Պոլիս ճամբորդութեան նուիրուած ճոթերուն մէջ սապէս կը գրէ .

«Մենք այսօր չենք կրնար գործածել թուրքիոյ վերաբերեալ սեէ երկիր . որովհետեւ տակաւին բաւականաչափ զօրաւոր չենք գաղթականութիւն հաստատելու և պաշտպանելու համար երկրամաս մը, զոր պիտի ձեռք բերենք : Այն վայրկեանը, երբ պիտի կրնանք ձեռքի մեծ հարուածը տալ աշխարհի պատմութեան մէջ, տակաւին չէ՛ հասած : Բայց ամենուրեք, և մասնաւորապէս Միջերկրականի արեւելեան կէսին վրայ, պէտք է պատրաստուինք այդ վայրկեա-

նին համար . . . : Պէտք է որ ասիկա ըլլայ որոշ ծը-
րագրի մը համաձայն . . . : Թուրքիան մեզի համար
հաստատութիւններու նպատաւոր տեղ մըն է . . . :
Միջերկրականի բոլոր եզերքներուն վրայ Գերմաններ
կան . . . : Լաւ պատահութիւն, եղբայրներ, գործունե-
կայ եղիք և շարժեցէք . . . : Դուք մեր ռահվիրաներն
էք: Ձեր սենեակներուն մէջ կախուած Պիզմարքի
պատկերը ձեզի պիտի չիչեցընէ ձեր ազգային պար-
տականութիւնը: . . . Պէտք է գործել, ինչպէս Կալս-
րը ըսաւ Բեթզեհէմի մէջ, անւահախնդիր կերպով,
այսինքն սա ամբողջ զգացումով, թէ ասիկա անմիջա-
պէս չէ որ արդիւնք պիտի բերէ . . . : Պէտք է Թուր-
քիոյ մէջ պատրաստել տեսակ մը բարեկամական բըռ-
նապետութիւն, որուն մէջ երբեմն ըսուի. թռչո՛ւն
կեր կամ ճաթէ . . . : Արդէն ղերման սպաներ կան,
կան Քրուքի թնդանօթներ . . . : Պէտք պիտի ըլլայ
ղերման վարչութեան մասնագիտականը (technique)
. քանի մը կուսակալներ (landrathe) . . . : Վարդ-
անհուն դաշտ մը կը բացուի նահապետական բացար-
ձակապետութեան կամ ինքնիշխանութեան (absol-
utisme) մը համար . . . : Օ՛հ, եթէ մեր Կալսրը ու-
զէր իր նուէրներուն մէջ դնել այս նուէրը . . . »:

Որչափ որ մօտենանք մեր օրերուն, այնքան աւե-
լի կը ճշգրտուին Գերմանիոյ ձգտումները Փոքր Ա-
սիոյ և Միջագետքի մասին: Եւ այդ ճշգրտութիւն-
ներուն հետ զուգընթաց կը քայլ գինուորական ան-
համբերութիւնը, և պատրաստականութիւնը ամեն
գնով պատերազմ մը չառաջ բերելու ծրագրուած մե-
ծագոյն Գերմանիոյ ստեղծումը իրականցընելու հա-
մար: 1913 Մայիսին Gazette de Magdeburgի մէջ
ղերման զօրավար մը կը գրէ. «հետզհետէ գերման
բանակին մէջ կը տիրէ պատերազմի եռանդուն փա-

փախը . այդ պատերազմը բանական կը բուի իբրեւ ազ-
դակ մը , որ Գերմանիան պիտի ազատէ այն քաղաքա-
կան շփոթութենէն , որուն մէջ կը գտնուի» : Եւ ին-
չո՞ւ զարմանալ բանակին այս եռանդուն փափաքին ,
երբ համազերման գործիչներ իրենց անդուլ գործու-
նէութեամբ , իրենց ցոյց տուած զիւթական հեռա-
պատկերներով հիփինոսացուցած էին ամբողջ գերման
ժողովուրդը : Ինչո՞ւ զարմանալ , երբ 1911ին Օ.
Richard Tannenberg իր «Մեծագոյն Գերմանիան ,
20րդ դարու գործը» անուն գիրքը կը դնէր մէջտեղ ,
իրբեւ դաւանագիրքը գերմանական մեծամոլ ախտա-
ւորութեան և որուն մէջ սապէս կը գրէր . «Անգղիացի-
ները չա՛տ գործ ըրած են , բայց գերման ժողովուրդը
չա՛տ աւելի մեծ է , և շատ աւելի մեծ աշխատութեան
դաշտի մը կը կարօտի . . . : Թուրքերը բոլորովին
տէրը չեն թուրքական անունով երկիրներուն , Փոքր
Ասիոյ , Սիւրիոյ , Միջագետքի , Քիւրտիստանի , Հա-
յաստանի և Պաղեստինի : Եփրատի և Տիգրիսի միջեւ
գտնուած երկիրները նորէն ծաղկելու համար կըս-
պասեն կորովի , բախտաւոր և նախաձեռնող ժողո-
վուրդի մը ձեռքը իջնալու վայրկենին . . . : Գերման
մը միայն կատաղութենէ կրնայ բռնուիլ , որ իրելը
ըլլան այնպէս ինչպէս որ են» :

Այս ծրագրով Գերմանիա ժամանակի մը համար
գոնէ , ալ հրաժարած կը թուի ըլլալ գերման Հնդկաս-
տանի մը գաղափարէն : Որովհետեւ Max Hoescheller
երբ այս առթիւ կը խօսի Delbruckի կարծիքներու
մասին , կը յաւելու . «Գերմանական երազուած Հնդ-
կաստանը գտնուած է բոլորովին . Փոքր Ասիան և Մի-
ջագետքն է անիկա : Ասկէ սկսեալ , կարելի է ըմբռ-
նել , թէ Պոլիս , Եւրոպան Ասիոյ միացընող այդ օղա-
կը , առանց որուն գերմանական ամբողջ ծրագիրը

պիտի փլչէր, գերագոյն նպատակակէտը եղած ըլլայ, երկար տարիներէ ի վեր, գերմանական նկատումներուն, ինչպէս այսօր է պատերազմին եթէ ո՛չ գլխաւոր խաղաղամը, գոնէ անոնց գլխաւորներէն մին» :

Ասանց բացատրութեան բոլոր գերմաններուն գաղափարը այս խնդրոյն շուրջ, միեւնոյնն է եղած : Ամենէն պահպանողականնէն ամենէն ծայրայեղը միեւնոյն քէզն է որ կը պաշտպանեն, Հայաստանի մէջ զարնելու համար Ռուսիան, և Եգիպտոսի մէջ՝ Անգլիան, ու ալ Պարսկական ծոցէն ու Կարմիր ծովէն անցնող ընդծովեացիներով սպառնալու համար Հնդկաստանի և Աւստրալիոյ վաճառականութեան :

Եւ այսօր որ Գերմանիա իր ծրագրին գործադրութեանը համար, այս կործանարար ու աղիտաւոր պատերազմը չլթալազերծեց, և երբ ալ պահ մը կարծուեցաւ ? Թէ Գերմանիա իր նպատակի իրագործումին կը մօտենայ, չենք զարմանար, երբ 1916 Յունվար 26ին, «Պալքաններու կառախումբը» Պոլիս տարաւ. Գերման օրագրողները, էնվէր փաշա, Թուրքիոյ այդ դաշիճը, և գերման շահերու ծախուած մատնիչը սապէս խօսեցաւ այդ օրագրողներուն. «Պալքաններու կառախումբը, Դաշնակիցներու մեծ չաջողութեան խորհրդանշանն է : Ապագայ աշխարհի ճամբան, Համպուրկի և Վոսփորի ընդմէջ, այսպէս մինչև Պաղտատ և Պարսից ծոցը պիտի առաջնորդէ» :

Ուրախալի է տեսնել, սակայն որ այսօր շնորհիւ Ֆրանսայի և իր դաշնակիցներուն վերջնական չաջողութիւններուն ալ կրնան քանդուած սեպուիլ Համպուրկ—Պարսից ծոց երեակալական կամուրջին հըսկայ կամարները . . . : Եւ այդ կամարները պիտի չը կրնան վերաշինուիլ, որչափ ատեն անոնց կամարներուն տակ գերի ազգեր բնակեցընելու ծրագիրը չի-

նուած կալ Գերմանիոյ կողմէն : Ազգերը ազատութեան պէտք ունին , արդարութեան պէտք ունին մեր արեւին տակ : Եւ աշխարհի խաղաղութիւնը կը պահանջէ որ այդ ազատութիւնն ու արդարութիւնը չարդուի նոյն իսկ բռնաւորներու կողմէն : Այս պատերազմը ասպաՀովարար վերջ պիտի տայ Գերման կալսերականութեան խիզախումներուն և պատերազմէն վերջ Թուրքիա , այդ դարաւոր կռուածապիկը անդամատուած ու բաժնուած պիտի ըլլայ ազգերու բաղձանքներուն և իր աշխարհագրական չարմարութիւններուն Համաձայն , և այլ ևս բռնապետական կամուրջի մը Հիմերը պիտի պակսին ուէ պետութեան Համար :

IV

ԳԵՐՄԱՆԱԿԱՆ ՄԵԹՈՏԻՆ

ԹՈՒՐԳԱԿԱՆ ԳՈՐԾԱԴՐՈՒԹԻՒՆԸ

Հայկական ջարդերու պատճառները տնտեսական տեսակէտով կը բացատրուին ամբողջ պատմութեան չրջանին : Կրօնական մոլեռանդութիւնը և թուրք ազգային զգացումը տնտեսականին ձեռքը դիւնող ոյժերն են եղած : Այդ ուժերուն եկաւ միանալ՝ 1878ին Պէրլինի Վեհաժողովէն սկսեալ, ուրիշ ոյժ մը, որուն սխալմամբ միայն պատճառ անունը կուտան, և որ է Եւրոպական Մեծ Պետութեանց քաղաքականութիւնը :

Եւրոպական պետութեանց այդ օգտապաշտ դիւանագիտութիւնը իրապէս չափազանց աղիտաբեր եղած է մեզի համար : Այդ դիւանագիտութիւնը խաղաց մեր ճակատագրին հետ և մեզ քաղաքեան նոխազը ըրաւ իր շահու սեղանին վրայ :

Պէտք է ընդունիլ, թէ ո՛րքան ալ թուրք կառավարութիւնը որոշած ըլլար իր հաջաջինջ քաղաքականութիւնը գործադրել, ո՛րքան ալ ձեռնարկած և պատրաստած ըլլար հայկական ջարդերու և բնաջնջումի դժոխային ծրագիրը, ա՛ն տակաւին սլիտի չը կրնար իր նպատակին հասնիլ, եթէ Սան Սթեֆանոյի դաշնադրութիւնը չ'ջնջուէր, և թոյլ տրուէր Ռուսիոյ հաստատուած մնալ իր գրաւած ասիական երկիրներուն մէջ, մինչև խոստացուած բարենորոգումներու իրական գործադրութիւնը : Եւրոպա, Անգղիոյ,

Գերմանիոյ և Աւստրիոյ մեղսակցութեամբ խորտակեց Սան Սղեֆանոյի մէջ լատականերտուած չենարանը հայկական գոյութեան, և անոր տեղ դրաւ Մեծ Պետութեանց հաւաքական վերհսկողութիւնը, որ իրականին մէջ, հայերու օգտակար ըլլալէ աւելի, նըպաստաւոր եղաւ թուրք կառավարութեան, որ գիտցաւ շահագործել վեց մրցակիցներու իրերամարտ հսկողութիւնը, և անոնց տկարութենէն շինեց իր Զարդարարի ահաւոր զօրութիւնը: Այս պատճառով էր անշուշտ, որ 1896ին Լեբսիուս իր ՀԱՅԱՍՏԱՆ և ԵՒՐՈՊԱ գիրքին մէջ (էջ 86) ըսաւ. «Հայ ազգին սոսկալի բնաջնջումը ուրիշ պատճառ չէ՛ ունեցած, եթէ ոչ բուն իսկ Մեծ Պետութեանց քաղաքականութիւնը»:

Մենք Զարդուեցանք թուրքին ձեռքով, քայց Եւրոպական դիւանագիտութեան երեսէն: Անոնցմէ իւրաքանչիւրը իր շահը միայն փնտռեց մեր արիններուն, մեր բնաջնջումին մէջ: Եւ մենք ցոյց պիտի տանք քիչ չետոյ, թէ գերմանական դիւանագիտութեան օգտապաշտութիւնը ամենէն ազիտաւոր դերը կատարեց, անգղիական հակառու քաղաքականութենէն չետոյ, հայկական կոտորածներուն մէջ: Որովհետեւ Ռուսական ձգտումները Հայաստանի հանդէպ, իրենց բնական հանգամանքով ա՛յնքան ազիտաբեր պիտի չըլլային մեզի, ո՛րքան եղան Գերմանիոյ անբընական ձգտումներն ու ծրագիրները թուրքիոյ աչդ երկրամասին համար: Ռուսիա Հայաստանը գրաւել կուզէր իր ազգաբնակչութիւնովը միասին: Լոպանոֆի «Հայաստան առանց Հայու» նշանաբանը փոխանցական կարճ շրջանի մը կարգախօսը միայն եղաւ, որուն ստեղծումին մէջ իր պատասխանատուութեան բաժինը ունի մերիններէ ոմանց հակառուս դի-

ւանագիտութեան անմտութիւնը : Մինչդեռ Գերմանիա Հայաստանը գրաւել կուզէր առանց հայու , միմիայն իրրեւ ամենայարմար բնակավայրը գերման գաղթականութիւններուն : «Փոքր Ասիոյ Գերման Յանձնախումբ»-ի հրատարակած դասախօսութիւններու 10րդին մէջ (1913) Բրոֆ . Քարլը Ռոթ , «ՀԱՅՅԱՍՏԱՆ ԵՒ ԳԵՐՄԱՆԻԱ» յօդուածով կը գրէ . «Հայկական խնդիրը պէտք է դադրի ոռւս խնդիր մը ըլլալէ : Այսօր անիկա պէտք է ըլլայ գերմանական խնդիր մը , և պէտք է մնայ այնպէս , եթէ Գերմանիա չուզեր , որ նորէն սպառնալիքի տակ ըլլան , Պաղտատի գծին երկարութեամբը , չափերու մեծ շրջանակը և իր տնտեսական ընդլայնումը : Մասնաւորապէս Հայաստանի մէջ . . . կը ծաղկի հարուստ դաշտ մը մեր ամենէն մասնայատուկ շահերուն համար . . . : Մեզի համար , Հայաստանի մէջ գինուորական պործողութիւնները ամենամեծ կարեւորութիւնը ունին : Հոս պէտք է որ Ռուսիա տեղի տայ : Մենք մեզի համար է որ կ'աշխատինք մեր բոլոր ջանքով , մեր բոլոր օժանդակութեամբ , որպէսզի յաջողութիւնը հաւատարիմ ըլլայ թուրք գրոշին» (էջ 29—30) :

Գերման այս շահապաշտութիւնը ուժգնապէս զօրացուց Համիտի ջարդարար բազուկը : Եւ 1895ի Գերմանիան աւելի նուազ վայրագ եղած է Հայկական կոտորածներու խնդրոյն մէջ քան այսօրուան Գերմանիան :

1895ի Գերմանիան Հայկական ջարդերու մասին խօսեցաւ Նաումանի բերնով և ըսաւ .

«Սոսկալի գործ մը , խայտառակութիւն մը իր մանրամասնութիւններուն մէջ , բայց սակայն կտոր մը

քաղաքականութիւն, ասիական եղանակով . . . :

«Արեւելի մեր քաղաքականութիւնը վնասուած է երկար ատենի համար : Մենք կը պատկանինք թուրքիան պաշտպանողներու խմբակցութեան . պէտք է որ աս կէտը հաշուի առնենք մենք :

«Մեզի համար ժամանակ պէտք է մեծնայու : Մեզի համար որոշուած ժամանակը քանչնայ և անոր ըստ պատելն ալ , կերպով մը , Աստուծոյ կամքը կատարելու եղանակ մըն է :

«Մենք պէտք է որ սպասենք , խուսափինք , և յայտնենք մեծ աղէտքը : Ահա մեր պարտքը , զոր պէտք է քանչնանք և խոստովանինք Աստուծոյ և մարդերու առջև : Եթէ ասոր համար է որ մենք կը պաշտպանենք թուրք պետութիւնը , մենք այս բանը կրնենք համարձակօրէն , որովհետեւ կը հաւատանք մեր ամենամեծ ապագային :

«Կիչեմ Բ . ըրած է իր ընտրութիւնը : Անիկա բարեկամ է Փատիւեհիին , որովհետեւ կը հաւատայ ամենամեծ անկախ Գերմանիոյ մը» :

1895ի Գերմանիան , սակայն , միւսնոյն ժամանակ ունեցաւ մարդեր , Լեքսիուսի նման , որոնք կատարուած խժոժութիւններու Հանդէպ նողկանքի ձայն բարձրացուցին , և ջանացին Հանրային կարծիքով մը Հակազդել Կայսեր դիւային քաղաքականութեանը վրայ :

1915ի Գերմանիան իր ծրագիրներուն մէջ աւելի վատարար վարուեցաւ : 1.— Օրագրութիւնը իր էջերը փակեց Հայկական տառապանքին առջև : Հազիւ մէկ երկու տեղեկագիրներ հրատարակուեցան : Եւ Sonnenaufgang թերթը (Արեւագ) գրեց . «Մեր նախորդ թիւին մէջ (12 Յուլիս) մենք տուինք մեր քոյրերէ մէկուն տեղեկագիրը իր ճամբու փորձառու»

թիւններու մասին . բայց մենք պարտաւոր ենք հրատարակելէ հրաժարիլ նոր մանրամասնութիւնները , որոնք առատութեամբ հասած են մեզի : ... Այդ բանը մեզի սուղի կը նստի . ապի պիտի հասկնան մեր բարեկամները : Մեր երկրին քաղաքական դրութիւնը զայդ կը պահանջէ» : 2. — Գերմանական դիւանագիտութիւնը անպատկառօրէն գործակցեցաւ Թուրքերուն ստելու համար ճշմարտութիւնը , և գաղտնի պահելու համար՝ քաղաքակիրթ աշխարհէն , Հայաստանի մէջ գործուած գազանութիւնները : Ժընէվի թուրք հիւպատոսը Օգոստ . 25ին սա յայտարարութիւնը դրաւ մէջտեղ . «Հայերու կոտորած չ'կայ բընաւ : Բոլոր Հայ ժողովուրդը , այր , կիւն , մանուկ , ամենակատարեալ ապահովութիւնը կը վայելեն» :

Միևնոյն բառերով էր , որ Վաշինկթընի Գերման դեսպանը ուզեց խաբել Ազգ . Պաշտ . Միութիւնը , և ամբողջ Ամերիկեան ժողովուրդը : Ինկ Վոլֆի գործակալութիւնը , որ գերմանութուրք վաչրագութեան ստեղծումն է եղած , Յունիս ճին կը հաղորդէր . «Բոլորովին սուտ է , թէ մարդասպանութիւններ և Հայկական ջարդեր տեղի ունեցած ըլլան : Կարնոյ , Երզընկայի , Ակնայ , Սասունի , Պիթլիսի , Մուշի և Կիլիկիոյ Հայերը , արդարև բան մը ըրած չեն հասարակաց կարգն ու խաղաղութիւնը վրդովելու , կամ անոնց դէմ մասնաւոր միջոցներ անհրաժեշտ ընելու համար : Զէզոք պետութեանց հիւպատոսները տեղեակ են ասոր» : 3. — Գերման կառավարութիւնը պաշտօնապէս մասնակցեցաւ Թուրքերուն կողմէ հայերուն երեսին նետուած զրպարտութիւններուն , և արդարացուց հայերուն վրայ Թուրքերուն կողմէն կատարուած խժժութիւններն , ու հակամարդկային արարքները : Եւ այս անգամ միայն Րէվէնտլօ և Պէր-

ներթորֆ չէին թուրքիոյ արգարացուցիչները: Երբ Յունվար 11ի Ռալխսթակի ժողովին մէջ Լիբքըննէիթ Հարցապնդում մը ըրաւ ջարդուած և տարագրուած Հալերու վերաբերմամբ, Նախարարապետին կողմէն և տնոր անունով M. De Stumm սապէս պատասխանեց. «Նախարարապետը գիտէ, թէ Բ. Դուռը, մեր Հակառակորդներու Հնարքներուն ի տես, ինքզինքը Հարկադրուած զգաց Օսմ. կառավարութեան կարգ մը տեղերու Հալ բնակչութիւնը պարպել, և բնակութեան նոր տեղ նշանակել անոր: Ձեռք առնուած այս միջոցներուն կարգ մը հետևանքները տեղի տուին, գերման և օսմանեան կառավարութեանց միջեւ, տեսութիւններու փախանակութեան: Կարելի չէ տւելի նշգրիտ մանրամասնութիւններ տալ»: 4.— **Զէզոք** պետութեանց դիմումները անլսելի մնացին Գերման կառավարութեան մօտ, արգիլել տալու Համար Հալկական ջարդերն ու ազգաջինջ տեղափոխութիւնները: Իսկ Գերմանիոյ Կաթոլիկ Կեդրոնական Քոմիթէին և բողոքական եկեղեցւոյ 50 նշանաւոր ներկայացուցիչներու Նախարարապետին ներկայացուցած խնդրագրին՝ ի մասին Հալկական ջարդերու—այս պարագան 29 և 30 Նոյեմբերին Հեռագրուեցաւ Միւնխիւն — Պէթման—Հոլվէկ սապէս պատասխանեց. «Կառավարութիւնը պիտի շարունակէ ապագային, ինչպէս ըրած է մինչև հիմա, իր գլխաւոր պարտականութիւններէն մին նկատել իր ազդեցութիւնը գործածել, որպէսզի քրիստոնեայ ժողովուրդները չ'հալածուին իրենց հաւատքին պատճառով...»: 5.— **Փասթէոր Schneller**, որ Կալսեր ընկերակիցներէն մէկն էր Պոլիս ճամբորդութեան միջոցին ժամանակին սապէս կը գրէր. «Նորին Վեհափառութեան (Կալսեր) մէկ բարեկամական խրատը ժա'տ աւելի կշիռ պիտի

ունենար (Սուլթանին համար), քան միւս պետութիւններուն սպառնալիքներն ու հակամքաստանութիւնները»։ Շնչլլըրի այս հաւաստումը ա'յնքան ճշմարիտ էր ու պիտի մնայ, որ նոյն իսկ այդ խօսքը մեզի պիտի կրնայ ծառայել իբր փաստ Գերմանիոյ մեղսակցութեան, քանի որ ան՝ այդ բարեկամական խրատը զլացաւ, մութ նկատումներով, մահամերձ ազգի մը արիւնոտ աղաղակին առջև։ 6.— Քարլը Ռոթ, մեր վերև չիշատակած իր յօդուածին մէջ թուրքերուն համար կը գրէր. «Գերմանիա միայն կրնայ (անոնց) անշահախնդիր առաջնորդը և խորհրդատուն ըլլալ»։ Գերմանիա շատ լաւ կատարեց իր այդ պաշտօնը, մնաց իր առաջնորդողի և խորհրդատուի անշահախնդիր ! Դերին մէջ, և ուր որ թուրքերը անճշրկեցան դադանային վայրագութեան գործադրութեանը մէջ, գերման սպաններն եղան ջարդերու, առևանգումի, կողոպուտի և տարագրութեանց առաջնորդները։ Եւ հիմա Գերմանիա կրնայ հպարտ զգալ ինքզինքը թուրքերու պէս աշակերտներ ունեցած ըլլալուն համար։

Պատի՛ւ Գերմանական Քրիշըրին։

«Գերմանական մեքոտին քուրֆական գործադրութիւնը» թերևս լաւագոյն մակդիրը ըլլար հայկական վերջին եղեռնը բնորոշելու համար։ Միայն չեմ գիտեր, թէ ի՞նչ անունով պէտք է որակել այդ ոճրագործ եղբայրակցութիւնը, թուրքեզերմա՞ն, թէ գերմանօթուրք, քանի որ Րոբպախ ժամանակին բաւական ճարտարւորեցաւ բարոյական և ազգագրական նմանութիւններ ու նոյնութիւններ գտնելու Գերմաններու և թուրքերու միջև, գրելով. «Իրողութիւն մըն է, թէ, գերման նկարագրին և քուրֆ նկարագրին միջև, եթէ ո'չ շարունակուած ազգակցութիւն մը, գէթ

նման ազգակցութեան մը որոշ գծերը կան», քէ «Թուրքը Արևելքի միակ նէնթըլմէն ժողովուրդն է», ինչպէս է Գերմանը Արևմուտքի մէջ, որովհետև Թուրքը կը պատկանի «Հնդկա—գերմանական»! ցեղին:

Հայաստանն ու Միջագետքը գերմանական գաղթավայր չինելու գերման ծրագրին մէջ, Ռորպախ ընդդիմադիր տարր մը եղաւ: Հայաստանի Հայ բռնակշութեան դէպի Միջագետք փոխադրութեան ծրագիրը Ռորպախի միտքին չլացումն է: Max Hoeschiller, 1916 Մարտ 29ի Թանի մէջ Հրատարակած յօդուածով կըսէ, թէ բաւական ժամանակ առաջ Տր. Ռորպախ Պէրլինի մէջ տուած իր մէկ բանախօսութեամբը Հայաստանէն Հայերուն վտարումը ջատագովեց: Հայերը պէտք էր առաջնորդել դէպի Միջագետք, և անոնց տեղը Թուրքեր բնակեցընել, այնպիսի եղանակով մը, որ Հայաստան գերծած ըլլար Ռուսական ազդեցութենէն: Ռորպախ իր այս կարծիքը չայտնած է տարբեր ժամանակներ, և տարբեր առիթներով: Եւ Թուրքերը որդեգրեցին Ռորպախի ծրագիրը, որ աւելի նպաստաւոր էր իրենց: Եւ այդ ծրագիրը գործադրեցին ալաթուրֆա, իրենց ամենամօտ չափերուն նպաստաւոր եղանակով, կատաղութեան ծածկեալ աստուծոյն Թուրքական մարմնաւորումով: Եւ Թուրքերը, որ սխաթեմաթիֆ ոգիէ գունկ ըլլալնուն ապացոյցը տուած էին զարերէ ի վեր, այս անգամ իրենց գերման խորհրդատուներու և առաջնորդներու ձեռքին տակ ցոյց տուին ամենակատարեալ դրութեան մը արիւնոտ ապացոյցը, որուն վրայ գերմանական նշանագիրը դրոշմուած կայ, և որուն Համար կատարեալ ապահովութեամբ պիտի կրնանք ըսել made in Germany . . . :

Եւ որպէսզի կարելի ըլլայ աւելի լաւ տեսնել այդ սիսթեմաթիք ոգիին գործադրութիւնը վերջին պատահարներուն մէջ, հոս յառաջ կը բերենք հատուած մը *Revue des Deux—Mondes*էն (1916 Փետր. 1, էջ 554) .

«Ինչ որ մեր ուշադրութիւնը կը գրաւէ այս բոլոր պատմութիւններուն մէջ, ջարդերու կանոնաւոր և սիսթեմաթիք կազմակերպութիւնն է ան: Գերմանները, այս կանոնաւորութեան ի տես, պիտի ճանշանան իրենց գաշնակիցներն ու աշակերտները: Ժողովուրդ մը չէ, որ վայրենի անիշխանութեան մը տաղնապի միջոցին, ուրիշ ժողովուրդի մը վրայ կը չարձակի: Ո՛չ. գործողութիւնը կը սկսի գիւղերու մէջ փակցուած կառավարական հրամանով մը: Հրահանգները Պոլսէն կը հասնին բարձրագոյն պաշտօնատարներուն, և անոնց ձեռքով, գործադիրներուն և գահիճներուն: . . . Ամեն ինչ կը կատարուի սոսկայի կարգաւորութեամբ մը: Քաղաքներու մէջ չեն սպաններ, որպէսզի նեխում տեղի չ'ունենայ: Կարաւանները իրարու կը միանան որոշեալ ժամուն ու վայրկենին. Քիւրտերն ու աւապակները լուր ունին, և ժամագիր կըսպասեն ոստիկաններուն, որոնք որսերը գտած են: Յանձնախումբեր կըզբաղին թուրք կառավարութեան կողմէն հայ տուներէ առած աւարք քններով: Գիշատիչ խուժանին առջև կը նետեն աննշան առարկաները. ամեն ինչ որ իրական արժէք մը ունի, մէկ կողմ կը դրուի ծախուելու համար: Նախ պիտի վճարուին հայերուն պարտքերը, որպէսզի ո՛չ մէկ միւսլիման վնասուի, չետոյ մնացորդով պետութիւնը պիտի հարստանայ: Պոսնաէն և Մակեդոնիայէն բերուած միւսլիմաններ իբրև գաղթական հաստատուած են հայ տուններուն մէջ: Տը. Նագրմիր

մեթոսն է տաիկա : Կիներու և մանուկներու բաշխումն ալ կանոնաւորութեամբ կը կատարուի թուրք բժիշկներու կողմէն առողջապահական աշցելութենէ յետոյ : Վերապրող մանուկները կը հաւաքուին իսլամ որբանոցներու մէջ : Քրիստոնէից արգիլուած է անոնցմով գրադիլ, հաւաքել զանոնք . . . » :

Երկու խօսք ալ և վերջացրենք այս գլուխը : Rene Pinon իր *Les Suppressions des Armenians Methode allemande—Travail Turc—* գրքուկին մէջ (էջ 72) կը գրէ .

« Պատերազմի առաջին տարին վերջանալուն, Ռայ-խրսթակին առջև արտասանած իր ճառին մէջ Նախարարապետը շնորհաւորեց Գերմանները, թուրքիան հրաւալիօրէն վերակենդանացուցած ըլլալնուն համար » :

Եւ Գերման Նախարարապետը այս խօսքերը կը նէր, երբ նոր աւարտած էր Հայկական բնաջնջումի գործը :

Եւ այս չաչտարարութիւնը ինքնին բաւական պիտի ըլլայ պատմութեան առջև, իրրեւ ապացոյց, Հայկական բնաջնջումի եղեռնին մէջ Գերմանական ոճ-րապործութեանը : Այս պատճառով Բընէ Փինոն կը գրէ . « Կիչեոմ Կաչսեր զինուորները գտան աշակերտներ, որոնք զիրենք գերազանցեցին : Թուրքերը, որոնք Հայաստանի սոսկումները ի գործ դրին, իրենց գերման վարպետներու արդէն իսկ բեռնաւորուած ուսերուն վրայ աւելցուցին արիւնոտ պատասխանատուութիւններու սոսկալի բեռ մը, որովհետեւ եթէ գործադրութիւնը թրքական էր, մեթոտը գերմանական է » :

ՆԵՐՔԻՆ ՊԱՏԱՍԽԱՆԱՏՈՒՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Գ. ՄԱՍ

ՆԵՐՔԻՆ ՊԱՏԱՍԽԱՆԱՏՈՒՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

I

ԻԹԹԻՀԱՏ—ԴԱՇՆԱԿՑԱԿԱՆ

ԵՂԲԱՅՐԱԿՑՈՒԹԻՒՆԸ

ՕՍՄԱՆԵԱՆ ՍԱՀՄԱՆԱԴՐՈՒԹԵՆԷՆ ԱՌԱՋ

Օսմանեան Կայսրութեան մէջ կատարուած 1908 Յուլիսի պետական Հարուածին յաջորդող Հայաջինջ դէպքերուն, վերահասու ըլլալու Համար, կ'արժէ, որ աչքի առջև ունենանք երկու թուականներ (1902 և 1907), որոնք մասնաւոր չափեկանութիւն մը ունին Հայ Յեղափոխութեան պատմութեան մէջ:

1902 թուականը բացառիկ հանգամանք մը կը ցուցադրէ մեզի միութեան և Համերաշխութեան այն ձեռնարկներովը, որոնք եղան Հայ կուսակցութիւններու կողմէ: Նոյն իսկ պահ մը Հնչակեան երկու Հատուածները միացան իրարու հետ, Պոստոնի մէջ, քիչ չետոյ իրարմէ խուսափելու և բաժնուելու Համար միայն:

Այս միեւնոյն տարին Հայ Յեղափոխական երկու տարրերը, Հակառակ իրենց մէջ գոչութիւն ունեցող ներքին անմիաբանութիւններուն, մէկ ճակատով ներկայացան Ժէօն—Թիւրքերու ժողովին, անոնց հետ վիճելու Համար ընդհանուր Համաձայնութեան մը եզրերու մասին: Ո'րքան գեղեցիկ էր տեսնել Հայկական նկարագրին բրգացումը ԻթթիՀատի թուրք հոգեբանութեան դէմ, որ կուգէր Հայ Յեղափոխութիւնը գործածել իր քուրֆախան ծրագիրներուն յա-

ջողութեանը, առանց ճանչնալ ուղելու Թուրքիոյ ո՛չ Թուրք ազգութիւններու ներքին վարչական ինքնավարութիւնը: Հայ Յեղափոխութիւնը այդ համաժողովին մէջ պա՛հ մը կը մոռնար իր կուսակցական հաշիւներն ու նկատումները, և մարտիրոսուած Հայուն արդար իրաւունքներուն պաշտպանութեամբը կը ցցուէր իր դահիճներուն առջև:

1902ի Փետրվարին Սապահէտտինի նախաձեռնութեամբ Փարիզի մէջ կը գումարուէր «Օսմանցի Ազատական»ներու Համաժողովը, որուն մասնակցեցան Դաշնակցականներ և Վերակազմեալ Հնչակեաններ: Հայ ներկայացուցիչներու տեղեկագրին մէջ կը կարդանք.

«Հնչակեան (Վերակազմեալ) և Դրոշակեան պատգամաւորները անհրաժեշտ համարեցին, Համաժողովին մասնակցելէ առաջ, իրարու հետ համաձայնիլ իրենց բռնելիք ուղղութեան մասին . . . որոշեցին . . . համախոհաբար դործել: Հնչակեան և Դաշնակցական պատգամաւորները այդ որոշման հաւատարիմ մնացին Համաժողովին սկիզբէն մինչև վերջը, և այդպէսով Ազատական Օսմանցիները տեսան ո՛չ թէ երկու կուսակցութեանց ներկայացուցիչներ, այլ վեց հայեր, ներկայացուցիչ Հայկական դատին»:

Այդ տեղեկագրէն կը տեսնուի, թէ Հայկական երկու կազմակերպութիւնները («ա՛յն ատեն միայն իրենց վերջնական համաձայնութիւնը տուին Համաժողովին պաշտօնապէս մասնակցելու, երբ տեսան որ Համաժողովին կազմակերպիչները ամբողջութեամբ կրնդունին Հայոց ծրագիրը, այսինքն 61 ըդջողուածին, ինչպէս և 1895ի Մայիս 11ի Մէմորանտումին և անգլիական չաւելուածին դործադրութիւնը»):

Այդ Համաժողովին մէջ Հնչակեան և Դրոշակեան կուսակցութիւններու պատգամաւորները հետեւեալ կերպով արտայայտուեցան :

1.— Հայ կազմակերպութիւնները պատրաստ են դործակցիլ՝ արդի ըէժիմը կերպարանափոխելու նպատակով ձեռնարկուած ամեն դործողութեան :

2.— Այդ ընդհանուր դործունէութենէն դուրս Հայ կազմակերպութիւնները պիտի շարունակեն իրենց մասնաւոր անկախ դործունէութիւնը . յայտնի ըլլալով որ այդ դործունէութիւնը ուղղուած է արդի ըէժիմին դէմ, և ո՛չ թէ Թուրքիոյ միութեան և կազմական գոյութեանը դէմ :

3.— Իրենց մասնաւոր գոյութիւնը ուրիշ նպատակ չ'ունի արդէն, բայց եթէ սոնմիջական դործադրութիւնը ձեռք ձգել Պերլինի դաշնագրին (61րդ ջօղւածին, 1895 Մայիս 11ի Մէմորանտումին և անոր չաւելուածին, ինչպէս և այն բարենորոգմանց, որ չանուն Հայ կազմակերպութիւններու դիւանագիտական միջոցով Փրանսական կառավարութեան յանձնուած չիշատակագրին մէջ չիշուած են) :

Համաժողովը չկրցաւ համաձայնիլ ներքին կարգ մը խնդիրներու մասին : Թուրքեր առանց նկատի ունենալու Հայկական խնդիրը, կուզէին վերահաստատուած տեսնել միայն 1876ի Օսմ. Սահմանադրութիւնը, չընդունիլ Եւրոպական ուէ միջամտութիւն կամ հրսկողութիւն :

Այդ Համաժողովին մէջ Թրքական թթու հոգեբանութիւնը կը մարմնացընէր, Ահմէտ Րիզա, Սուլթան Համիտի ջարդերուն այդ դրապաշտ ջատագովը : Եւ արդար ըլլալու համար ըսենք, թէ Դաշնակցութեան գլխաւոր պատգամաւոր Պ. Սիսեան քաջութիւնը ունեցաւ յայտարարելու. «Ժէօն—Թուրքերու մէջ»

կա՛յ մէկը, որուն հետ Հայերը երբեք պիտի չ'համաձայնին, և անիկա Ահմէտ Րիզան է»։ Ահմէտ Րիզացեցունցաւ Հայ Յեղափոխութեան պատգամաւորներուն ցոյց տուած համերաշխ ազգասիրութենէն։ Զգաց թէ Հայկական այդ համերաշխութիւնը իրական ոյժ մըն էր, իրաւախնդրութեան վրայ հիմնուած, ու հարկադրուեցաւ, ահամայ, ըսելու. «Եթէ Հայ ըլլայի, քերևս ես ալ այս պարոններուն պէս պիտի վարուէի. բայց ես թուի եմ ...»։

Ահմէտ Րիզա, և իրեն հետ ամբողջ Իթթիհատը, թուրք էին և թուրք մնացին, թուրք բառին ամենազրգուելի իմաստովը, անփոփոխելի ու անսրբագրելի, որ ո՛չ հին սովորութենէ մը կը հրաժարին, և ո՛չ ալ նոր բարեփոխութեան մը ընդունակ ցոյց կուտան ինքզինքնին։

Հայկական կազմակերպութիւնները նկատելով, որ Օսմ. ազատական կարծուածները նպատակ չ'ունին բնաւ Հայկական խնդրին և Հայ ազգին ընել ա՛յն արդարութիւնը, որուն կըսպասէին, Համագումարէն հեռացան։ Եւ երբ Համագումարի թուրք անդամները սխալ տեղեկատուութիւններով ուզեցին թիւրել հանրային կարծիքը, յայտարարելով, թէ Հայերը անժամանակ և կանխահաս կը նկատեն թուրքիոյ համար Սահմանադրական ըէժիմ մը, Հայ պատգամաւորները հարկ տեսան Համագումարի նախագահին ուղղուած նամակով մը շեշտել, թէ «իրենք բնաւ հակառակ չեն Սահմանադրական կեդրոնական ըէժիմի մը հաստատատումին, որ պիտի յարգէր այն մասնաւոր և տեղական բարեմարտումները, գոր Պերլինի դաւնագրին ու անկէց բոլոր միջազգային որոշումագրերը նախատեսած են հայերէ բնակուած և այդ դաւնագրէն ու

որոշմնագրերէն մասնաւորապէս նշանակուած նահանգներուն համար» :

Այս ապրուած յուսախարութիւնը, երկար ատեն տեւեց Հայ Յեղափոխական կազմակերպութիւններուն մէջ, և մասնաւորապէս դաշնակցական օրկաններ չարունակեցին «ԱՆԿԱՐԵԼԻ» հռչակել «Հայ—Թրքական համերաշխութիւնը՝ քաղաքական յեղափոխական հողի վրայ» :

Իթիբհատ անգամ մըն ալ փորձեց 1907ին Օսմ. Պետութեան պաշտարող տարրերէն Համաժողով մը գումարել Փարիզի մէջ : Միևնոյն տարին Մոսկուայի Սլաւական ընկերութեան նախագահ զօրավար Սփիրիտովիչ, Մայիս 19ի երեկոյին կը խօսէր Նիւ Եորքի Lyric Hallին մէջ, Հայ, Մակեդոնացի, Ալպանացի և Արաբ կազմակերպութիւններու, և ցոյց կուտար, թէ Թուրքիոյ քրիստոնեաներուն փրկութիւնը կախում ունի բոլոր ոչ—Թուրք չեղափոխական կազմակերպութիւններու համագործակցութենէն : Զօրավար Սփիրիտովիչ, այդ իրիկուան խանդավառութիւններուն մէջ՝ չաջողեցաւ որոշում մը քուէարկել և ստորագրել տալ, պահանջելու չեղափոխական կազմակերպութիւններու կեդրոններէն, որպէսզի իրարու հետ միանան Հասարակաց Թշնամիին դէմ, միասին գործելու համար երբ չարմար ժամանակը գայ : Այդ իրիկուան որոշումը ստորագրողներուն մէջ չ'տեսնուիր Հ. Յ. Դաշնակցութեան անունը : Սա որոշ է միայն, որ այս որոշումին ստորագրող չեղափոխական բոլոր կազմակերպութիւնները քանի մը ամիս վերջ (Դեկտեմբերին) մերժեցին Երևտասարդ Թուրքերու հրաւերը, զոր բնդունեց միայն այս ժողովէն բացակայ Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը (տես General A. Tcheret—Spiridovitchի «L'Europe sans

Turquie» p. 161—165, *Ինչպէս նաեւ Ազգ. 1907 թի. 7*) : Մինչև այդ թուականը Իթթիհատական երիտա-
տարդ թուրքերը իրենց քաղաքական բոլոր հակում-
ները ի ցոյց դրած էին, այնպիսի կերպով մը, որ այլ
ևս կարելի չէր վարադուրել գանոնք : Համաթրքու-
թեան ծայրացեղ և ալլամերժ կուտակիցներն էին ա-
նոնք : Այս հանգամանքէն զրդուած, Արար, Այսպա-
նացի և Մակեդոնացի չեղափոխական—ազգայնական
կազմակերպութիւններ չուզեցին իսկ մօտենալ Իթթի-
հատի խմբակին և անոր ներկայացուցիչներուն : Ուս-
տի ժողովը գումարուեցաւ թուրք Իթթիհատի և Դաշ-
նակցութեան ներկայացուցիչներէն : Այդ ժողովին
պաշտօնական չաչտարարութիւնը ցոյց կուտայ, թէ
երկու հատուածներուն որդեկրած սկզբունքներն
էին :

1. — Գահընկեցութիւն Սուլթան Համիտի :

2. — Արմատական փոփոխութիւն ներկայ վար-
չական դրութեան :

3. — Հաստատութիւն Սահմանադրութեան :

Փարիզի այս ժողովը չաղթանակն է Իթթիհատ-
եան Ահմէտ Րիզայի : 1902 ին Հայ Յեղափոխութիւնը
(Դաշնակցութիւնն ալ միասին) կը մերժէր Ահմէտ
Րիզայի այս առաջարկը, և կուզէր գտնի ընդլայնել
ազգային հակառաջարկներու կցումով : Ահմէտ Րիզա
անգրդուելի կը մնար թրքութեան սիրուն, և հիմա,
1907 դեկտեմբերին իր ծրագրին մէջ նորէն չէր ուզեր
ո՛չ մէկ բառ աւելցած տեսնել Հայերու կողմէ իբրեւ
առաջարկ, միայն կը զիջանէր — հեղինակն զիջում—
այդ նպատակի գործադրութեան համար յեղափո-
խական բռնի միջոցներու գործածութեան, որուն դէմ

ալ յետոյ, իր Մէշվէրէթին մէջ իր վերապահումները հրատարակեց (*):

Ի՞նչ պատահեցաւ ուրեմն, որ վեց տարի վերջ, երբ պարագաները և թուրքական հոգեբանութիւնը նոյնը կը մնային, Դաշնակցութիւնը գնաց համերաշխիւ ազատական կարծուած թուրքերուն հետ:

Այդ շրջափոխութեան դադարիքը պէտք է փրնտուել Դաշնակցութեան ծրագրին մէջ մտցուած ընկերվարական սկզբունքներուն (**), որոնք պաշտօնական հանգամանք առին 1907ի Մալիսին Դաշնակցութեան Դ. Ընդհ. Ժողովին մէջ, (տես Դրօշակ No. 183) ուր վերջնապէս իրարու հետ հաշտուեցան Դաշնակցու-

(*) Վերջերս Հոբիգոն թերթին մէջ Պր. Մ. Վարանդեանի ակնարկելով Իթթիհատի հետ իրենց կազմած խնամիութեան կը դէռ. «Մենք մեղանջել ենք—հարկաւոր է խոստովանել այդ—գէթ գնահատելով այդ ԼԱԻ ՏԱՐԻԻ (Իթթիհատի) քաղաքական և սօցիալական էութիւնը»: Այս համատարած ջարդերն ու բռնաջնջումի փորձերը տեսնելէ վերջ լաւ տարր տեսնել տակաւին, Իթթիհատի մէջ, սխալ մը չէ, այլ յիմարութիւն մը:

(**) Մեր ազգային հին գործիչները հիմնապէս աւելի խելացի էին ապահովաբար, քան թէ Իթթիհատի կամ Իթիլաֆի հետ միացող մեր կուսակցականները: Ահա թէ ի՞նչ կը դրէ 1878 Ապրիլ 12ին Տր. Սէրվիլէն, Գէորգ Կաթողիկոսի ուղղած իր անձնական նամակին մէջ. «... Արդի շարժման մէջ ի՞նչ ընել հարկ էր: Երբ կը տեսնէինք Պուլղարը, Յոյնը, Պոչնակը, նըմանապէս Արարացին ազգայնութեան խնդիր մէջ կը բերեն, մենք, Հայք, ի՞նչ պէտք էր որ ընէինք: Տաճկաց հետ միանա՞լ. անցեալը արդէն անպարտաւոր է, որ անոնց հետ միանալու համար ուրիշ մար չ'կայ, քայց մահմէտական ըլլալ, այսինքն Ազգը ուրանալ: ... Մենք որ մեր նախնեաց աւանդութիւնները, որոնց մէջ կան կրօնքնիս, լեզունիս, և յիշատակարանները

թեան Կովկասեան և Թուրքիոյ երկու իրերամարտ հատուածները, ուր հրաժեշտ տրուեցաւ, կերպով մը, ազգային գաղափարին, և ծրագիրը մշակուեցաւ թուրքերուն հետ համաձայնութեան մը (*):

Կուզենք որ այս խնդիրներու մասին խօսի Ս. Պարթևեան. ԱԶԳԻ նոյն տարւոյ խմբագիրը:

«Դիրքերը փոխուած չեն: Վեց տարի առաջ ինչպէս այսօր: Ահմէտ Րիզա ... կը յայտարարէ. «Մենք կը շարունակենք կողմնակից մնալ Սահմանադրական միապետութեան և Օսմանի արքայատոհմին պահպանումին: Մենք չենք ընդունիր ամենևին օտար պետութիւններուն միջամտութիւնը ...: Մենք վար պիտի դնենք մեր զէնքերը անմիջապէս որ բար-

նիս, երկրպագելի կը համարեմք, ճար մը փնտուցինք յաղթողին դիմելով: ... Մենք հայ եմք և մինչև ի վախճան հայ պիտի մնամք: Հայութեան նպատակին ծառայելու դիտմամբ գործեցինք, և պիտի դործեմք. թէև արդիւնք ալ ձեռք չ'ընենք, դոնէ մէկը չկրնար մեզ ամբաստանել, որ Հայութեան պարտքը չ'կատարեցինք. թէև սխալինք, դոնէ պարտագանջ չենք ըլլար»: (ԱՌՐՈՒԽԱՆ Էջ 326):

(*) Դրոշակի այդ թիւին մէջ, որ Դ. ընդհ. Ժողովի որոշումները կ'արձանագրէ, կը կարդանք. «Ընդհ. Ժողովը լսելով Բրուքէլի Միջազգային Սօցիալիստական Պիւրօի կողմից եղած առաջարկը (Տե՛ս Դրոշակ 1905 Նօ. 6) և հիմնւելով մեր ծրագրի հիմնական կէտերի վրայ, որոշեց յանձնարարել Արևմտեան Պիւրօյին բանակցութեան մէջ մտնել յիշեալ պիւրօյի հետ, յայտնել նրան Դաշնակցութեան յարումը Միջազգային Սօցիալիստական Կոնգրէսի որոշումներին, և միջոցներ ձեռք առնել կարգաւորելու Դաշնակցութեան մասնակցութիւնը Միջազգային Սօցիալիստական բիւրօյին և կոնգրէսներին» (Էջ 75—76):

լածէնթը վերահաստատուի . այնուհետեւ մենք թշնամիներու պէս պիտի վարուինք բոլոր անոնց հետ , որոնք անջատողական դրոշակը պիտի պարզէին կամ պիտի ձգտէին վտանգել Կայսրութեան քաղաքական միութիւնը :

«Ազատական կամ երիտասարդ թուրքերու այս հողերանութիւնը , ինչպէս իրենց 1902էն ի վեր անփոփոխ մնացած քաղաքական հաշեացքներն ի նկատի ունենալով , մենք զմեզ ենթադրութիւններ ընելու հարկին տակ կը գտնենք , ճշդելու համար Դաշնակցութեան իսկական շարժառիթները՝ թուրքերու հետ իր կնքած վերջին համերաշխութեան մէջ :

«Աւելորդ կը սեպենք այդ ենթադրութիւնները հոս մանրամասնօրէն պարզել :— Իր որդեգրած սօցիալիստական ուղղութեան հետ տրամաբանական ըլլալու տեսական աւիւնէն մղուած ըլլալ . Կովկասի մէջ Հայ-Թաթարական համերաշխութիւնն ամրապնդելու տարապայման խնամքէն , թէ կուսակց . ուրիշ աւելի նիհար մտահոգութիւններէ , Դաշնակցութիւնը Թուրքիոյ ընդհանուր բարեկարգութեան քառասլին արկածին մէջ նետուելով , չ'կրնար արդարանալ Տաճկահայ դատին եթէ ոչ վնասակար դառնալու — ըստ ոմանց ահեղօրէն վնասակար — գէթ անոր համար օգտակար ըլլալէ մեղադրանքին դէմ :

«Միջազգային դաշնագրերու և չանձնագրութիւններու հիման վրայ՝ հայկական մասնաւոր բարեկարգութիւններու նուազագոյն պահանջովն «արտաքին միջամտութեան» մը ձգտելու նուիրագործուած ու միակ հնարաւոր ուղղութենէն հանդիսաւորապէս հրաժարելով , Դաշնակցութիւնը ո՛չ մէկ երաշխաւորութիւն ձեռք բերած կրնայ ըլլալ Տաճկահայ ճակատագրին ուէ՛ ձեւին տակ հաւանական բարեփոխման

համար, մինչդեռ անհատական չէ որ այդ արդէն աւ-
հագնօրէն աղէտակոծ նակատագիրը աւելի վտան-
գուած ըլլայ այդպէսով» (Ազգ, 1908 Փետր. 29,
No. 46) :

Թէ ինչո՞ւ Դաշնակցութիւնը այդ վուք—ֆաւր
րրաւ, և զնաց միացաւ Իթթիհատի, և թէ ի՞նչ պիտի
ըլլային այդ ազգային դաւանանքի ուրացութեան
հետեանքները, մենք բառ մը չենք խօսիր այդ մասին :
Միայն մէջ կը բերենք այս խորք եղբայրակցութեան
մասին Պ. Արշակ Չօպանեանի կուռ ու մարգարէական
տողերը, հրատարակուած Անահիտի մէջ (1908, թիւ
1—4, էջ 44—47) :

« . . . Փարիզի վերջին Քոնկրէին մէջ, կը գրէ Ա.
Չօպանեան, սպաննուեցաւ, կամ գէթ սպանման ճամ-
բուն մէջ դրուեցաւ բան մը, որ գեր ի վեր է ո'ւէ
հայ անհատէ, այն է Հայկական դատը : «Օսմ. Պե-
տութեան ընդդիմադիր տարրերու Քոնկրէսը» ժէօն
Թիւրքերու համար ընդհանրապէս, և Ահմէտ Րիզային
համար մասնաւորապէս՝ չաղթանակ մըն է, և Դիւ-
շակեան կուսակցութեան ապագայնացման խաթար-
ման վերջին դրուագը : . . . 1902ին այդ կուսակցու-
թիւնը, հաւատարիմ այն զգացմանց և սկզբունքնե-
րուն, որոնց վրայ հիմնուած է, ազգայնական ճրգ-
տումներով էր ստաջնորդուած . այժմ ընկերվարական
միջազգային ձգտումներն են, որ կը վարեն այդ կու-
սակցութիւնը : «Ազգ», «Ազգասիրութիւն», հոտի
ըմբռնումներն են հիմա Դրոշակեան վարիչներուն հա-
մար . ազգային ուրոյն կեանք, ինքնավարութիւն, ա-
ւելորդ բաներ . հայ, Թուրք, Քիւրա, բոլորն ալ
«մարդ» են, պէտք է պաշարիլ ամբողջ երկրի մը հա-
մար, ո'չ թէ մէկ ցեղի . . . Ահա ինչ որ եղած է ճրգ-
տումը, որ Դրոշակեանները զեկավարած է ներկայ

Քոնկրէին մէջ: Եւ այդ ձգտումը ա՛յնքան յառաջ գա-
ցած է, որ Լ'Իւմանիթէին «Ակնունի», Թուլ տուած է
Պ. Լոնկէին, այն «էնթըրվիու»ին մէջ, զոր այս վերջի-
նը հրատարակած էր, գետեղել Տարօնոյ Սերոբին և իր
զաւակներուն լուսանկարը, իբր Թուրք—Հայ յեղա-
փոխականներու խմբապատկեր մը . . . ո՞րն էր Թուր-
քը ասոնց մէջ, Տէ՛ր Աստուած, երեքն ալ նահատա-
կուեցան Թուրքին դէմ կռուելով . . . այս սրբապըղ-
ծութիւնը կատարուած էր «ընկերվարականութեան»
խաթերը համար . . .

«Եթէ Ժէօն Թիւրքերը իրենք իսկ արդէն չեղափո-
խական հոյակապ գործունէութիւն մը ցոյց տուած,
Տաճկաստանը արմատապէս և իրապէս վերանորոգե-
լու ձգտող ուժեղ շարժման մը նախաձեռնութիւնն ու-
նեցած և Տաճկաստանի ո՛չ—Թուրք ազգութեանց
ինքնուրոյն կազմակերպութեան սկզբունքը ընդու-
նած մարմին մը ըլլալին, հասկնալի պիտի ըլլար, որ
հայ չեղափոխական կուսակցութիւններ երթալին ա-
ջակցիլ այդ մարմնոյն, բաց այդպէս չէ: Ժէօն Թիւր-
քերու ստուար մեծամասնութիւնը՝ ինքզինքը զուրկ
ցոյց տուաւ անձնական նախաձեռնութեան ոգիէն, ու
Տաճկաստանի բոլոր այլատարր ազգութիւնները
քրքացրնելու, միաձուլ «Օսմանեան» ազգ մը կազմե-
լու ահնջատնի բաղձանքն ունին: Այն օրը, որ՝
Դաշնակցութեան «հայ» ոյժերուն աջակցութեան չը-
նորհիւ՝ Թրքական արդի ոէժիմը տապալի, և սահ-
մանադրութիւն մը հաստատուի, Ժէօն—Թիւրքերը
ո՛չ մէկ ազգի գոյութիւն պիտի ընդունին Տաճկաս-
տանի մէջ բացի Օսմ. ազգէն, և նոյն իսկ Հայ արիւ-
նով հաստատուած այդ սահմանադրութիւնը պիտի
իբր գէնֆ գործածեն «Հայկական դատ»ը վերջնապէս
սպաննելու համար . . . : Ահա հեռապատկերը որ կը

ներկայանալ, այն պարագային ուր Հայ—Թուրք նի-
զակահցութիւնը յաջողի օսմ. սահմանադրական ը-
ժիմ մը հաստատել ...» :

Պ. Ա. Զօպանեան չետոյ սա խորհրդածութիւննե-
րը կընէ («... ցարդ գէթ սա սփոփանքն ունէինք, թէ
ամբողջ քաղաքակիրթ աշխարհը կընդունէր որ «Հայ»
կը նշանակէ ժողովուրդ մը, ազատութեան, քաղա-
քակրթութեան ձգտող, և այդ ձգտումին համար խոր-
տակուած և բզփտուած, ու թուրք՝ կը նշանակէ զի-
նուորական ոյժով՝ իրմէ քաղաքակրթապէս բարձր
ժողովուրդներու տէր դարձած բիրտ տարր մը որ
ջարդելէ, քանդելէ, ամայացընելէ ուրիշ բան չէ՝ ը-
րած պատմութեան մէջ. ասիկա ո՛չ միայն սփոփանք
մըն էր, այլ առհաւատչեաց մը մեր դատին օր մը չէ օր
մը դրական յաջողման : Այդ հիմունքին վրայ է որ մեզ
բախտակից ուրիշ ազգութեանց դատը կարողացած է
յանգիլ յաջողման : Արդ, այս Բոնկրէն, Հայ և Թուրք
միահամուռ յատարարութեամբ, կը հռչակէ թէ
Թուրքն ու Հայը հաւասարապէս կը տառապին, հաւա-
սարապէս կը ձգտին ու կը մաքառին՝ ընդհանուր ար-
դարութեան և ազատութեան ըժիմ մը հաստատելու
Տաճկաստանի մէջ : Ի՞նչ կը մնայ մեզի : Ո՛չինչ :
Թուրքը ուրեմն քանդողը, ջարդողը չէ՝ այլևս, ինչ-
պէս ըսին մենէ առաջ՝ Յոյները, Սերպերը, Պուլկար-
ները, Մարոնիթները, Կրետացիները (և այդ ըսելով՝
և ատոր համար պաշարելով ազատագրուեցան), այլ
մեզի պէս ազատախոհ ու մարտիրոս տարր մը, միակ
անձի մը՝ զոհ, և մեզի չափ արժանի տիեզերական
համակրութեան ...» :

Հարկադրուած ենք, դժբախտաբար, խոստովա-
նելու, թէ այս բոլոր նախատեսութիւնները, ողջմը-
տութեան կողմէ չղացուած այս մարգարէութիւննե-

րը, սկսան իրականանալ այն օրէն, երբ Սուլթան Համիտի թոյլտուութեամբն ու գիտութեամբը Մակեդոնիոյ մէջ կը պաշթէր Թուրքական կեղծուած չեղափոխութիւնը, և Փարիզի մէջ դարձնուած ծրագիրը մասամբ զործադրութեան մէջ կը մտնէր:

Իթիթիհատ իր չաղթանակը տարած էր, Դաշնակցութեան մեղսակցութեամբը, և պէտք էր անհրաժեշտօրէն սպասէինք անոր արիւնոտ դրուագներուն:

Զօրավար Շէրիֆ փաշա կանուխէն մատնանշեց Իթիթիհատի հաշմիչն Քաղաքականութիւնը, ցաւ չաշտնելով միևնոյն ժամանակ, թէ այդ ազգային բռնաջնջումի ծրագրին զործադրութեանը կը մասնակցէր Հայ չեղափոխական Կուսակցութիւն մը:

I I

ՍԱՀՄԱՆԱԴՐՈՒԹԵՆԷՆ ՅԵՏՈՅ

Կովկասի Հայ—Թաթարական կռիւներէն ամիջապէս վերջ Կովկասի փոխարքայի օգնական Պ. Շաթիրով նշանական խօսք մը րսած է. — «Կը գնահատեմ Դաշնակցութեան գործը. բայց փոյր պիտի կրնամ ա՛յդքան մայրերու գործ հայթայթել, որ նրանք վաղը ձեր գլխին փորձանք չ'դառնան»: Հ. Յ. Դաշնակցութեան ապագայնացումին ամբողջ դադանիքը պէտք է փնտռել Շաթիրովի այս արդար գիտողութեանը մէջ: Հայ—Թաթարական կռիւը, զոր Հայ ժողովուրդը մղեց, և զոր Դաշնակցութիւնը կուսակցական ճարպիկութեամբ մը իր արդիւնաբեր առանձնաշնորհումը ըրաւ, դաշնակցական շարքերու ձրիակերներուն վրայ նոր ձրիակերներու ահագին թիւ մը աւելցուց:

Անոնք պէտք էր ապրէին ինչ գնով ալ որ ըլլար : Ռուսաստան նպաստաւոր գետին մը չէր ընծայեր : Իրենք սկզբունքով զաշնակցած ոռւս անիշխանական ընկերվարականներու հետ , իրենց վրայ հրաւիրած էին կառավարութեան անվստահութիւնը և հսկողութիւնը , իրենց հակառուս վերաբերումին համար : Այդ ոռւսասեցութեան պատճառաւ էր անշուշտ , որ Զօրավար Սփիրիտովիչի Նիւ Եորքի ժողովին ալ չը մասնակցեցան : Եւ եթէ Հ . Յ . Դաշնակցութիւնը կը նախընտրէր Իթթիհատականներուն հետ համերաշխիւ , պատճառը սա էր , որ Իթթիհատականներուն հակառուս քաղաքականութիւնը կը համապատասխանէր իր չիմար վերաբերումին հանդէպ Զարիզմը , և չեառէ Սահմանադրական! և բարեկարգեալ! Թուրքիան իրեն պիտի արամադրէր շահագործումի և սպրուստի , ինչպէս նաեւ կուսակցական տիրապետութեան բնդարձակ դաշտ մը :

Իթթիհատի հետ իր եղբայրակցութեան շնորհիւ էր , որ Հ . Յ . Դաշնակցութիւնը Թուրքիա մուտք գործեց իբրեւ « Սահմանադրութիւնը ստեղծող » միակ հաշ կազմակերպութիւնը :

Առաջին օրէն իսկ Դաշնակցութիւնը Թուրքիոյ մէջ իր բռնապետական ձեռքը ցոյց տուաւ , Պատարարքարանի գլխուն , ժողովրդեան հանդէպ և բոլոր բնտրական գործերու մէջ : Դաշնակցութիւնը Թուրքիոյ Սահմանադրական բէթիմի ամբողջ շրջանին , Իթթիհատական շարքերէն իր նախընտրութիւնը բրաւ Թալէաթ պէշի վրայ , մասնաւորապէս , և դանդաղ պատուեց « բնկեր Թալաթ » և « մեր Թալաթը » պատուանուններով : Այդ մասնաւորութեամբ նախասիրութիւնը իր բարոյական հիմերը ունի : Շէրիֆ փաշա , Իթթիհատականներու դիմանկարները կազմած

միջոցին սապէս կը գրէ Թալաթի համար . «Իր վարչութեան տակ էր , որ կազմակերպուեցաւ Ֆէտայիներու (քաղաքական մարդասպաններու) ընկերակցութիւնը : Ինքն է ներքին քաղաքականութեան մէջ տէրութեան գաղափարներու դրդապատճառը : Անձնապէս ինքն էր որ 1913 Յունվար 23ին բռնի ուժ գործածեց Քեամիլ փաշայի խորհրդարանին դէմ , և ուր նազըմ փաշա իրմէ ստացաւ ատրճանակի երկրորդ հարուածը» :

Շէրիֆ փաշայի կողմէն գծուած Թալաթի այս դիմանկարը , ըստ ամենայնի կրնայ պարզել Թալաթի մասին Դաշնակցութեան ունեցած նախասիրութիւնը , այնպիսի ատեն մը , երբ ազատաբար Դաշնակցութիւնը իր դիրքը զօրացընելու համար պէտք կը զգար ահաբեկումի բոլոր գէնքերուն , նոյն իսկ փաշտին ու սովաշին , որոնք երևան եկան շարունակ զգաստացընելու համար ընդդիմախօս երեսփոխանները , կամաւորակելու համար օրուան պատրիարքներն ու առաջնորդները , և ցոյց տալու ժողովուրդին իր կուսակցական ամենազօրութիւնը :

Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը , շնորհիւ Իթթիհատի հետ իր եղբայրակցութեան , և մանաւանդ «Ընկեր Թալաթի» ահաբեկչական ուժի պաշտամունքին , ո՛չ միայն պետական շահաւոր պաշտօնները իւրացուց , այլ և մասնաւորներու գործին միջամտեց , և դաշնակցական ըլլալը պայման դրաւ պետական կամ ազգային պաշտօնի մը գլուխ կարենալ մնալու համար :

Կը ճանչնամ պետական բարձրաստիճան Հայ պաշտօնատար մը , որ իր կեանքին մէջ բանաստեղծութենէն և բախտախաղէն զատ բանի մը չէ՛ ուզած խառնուիլ ազգային շրջանակի մէջ : Համիտի անկումով աչդ մարդը ա՛յլ բարեացակամ մէկը չունէր իր

շուրջը: Դաշնակցական գործիչներէն մին կը ներկայանայ չիշեալին, և կըսէ.

— «Եթէ կուգես, որ նախկին պաշտօնիդ մէջ մնաս, կամ տիրանաս բարձրագոյն պաշտօնի մը, պէտք է դաշնակցական ըլլաս»:

Պաշտօնատարը երեկոյին երբ տուն կուգայ, սա խօսակցութիւնը տեղի կունենայ իր և կնոջը միջև.

— Գիտե՞ս, Տի'կին, ես այսօր բան մը եղայ.

— Ի՞նչ եղար էֆէնտի.

— Ձեմ գիտեր, Դաշնախցութի՞ւն կըսեն թէ Դաշնախցական, ես ալ եղայ: Ինծի ըսին որ մինչև որ չըլլաս, քեզի պաշտօն չ'կայ. ես ալ եղայ»:

Հայ նախարար մը դաշնակցական գերիշխանութեան ենթարկուելու տկարութիւնը չ'կրցաւ ապրիլ: Այդ մեղքը բաւական էր իրեն, որպէսզի Դաշնակցութիւնը իր բոլոր ժանգոտ զէնքերը անոր դէմ դարձունէր «Ազատամարտ»ով և իր սեփական գաղտնի միջոցներով! Նախարարը ինկաւ, և Դաշնակցութեան նորրոնայ մը, որ միեւնոյն ժամանակ թուրքէ մը աւելի իթթիհատական եղած էր, կոչուեցաւ Հանր-Շինութեանց Նախարարութեան: Այս առթիւ «Ազատամարտ» գրեց.

«Անցեալ տարի (1908) Յուլիսին Դաշնակցութիւնն էր, որ պահանջեց, թէ Օսմ. Նախարարութեան մէջ պէտք է անպատճառ մէկ հայ գտնուի: ... Քանի այդ կուսակցութիւնը (Դաշնակցութիւնը) հրապարակի վրայ է, հայ նախարարը միշտ ալ գոչութիւն կունենայ»: Ազատամարտ իր այս տողերուն մէջ մոռցած է միայն ըսելու, թէ այդ հայ նախարարը գոյութիւն կու գտնայ, պաշտօնաւ որ անիկա դաշնակցական մը ըլլայ:

Իթթիհատ 1908ի պետական հարուածին հետեւանքով, երբ Պոլիս կը մտնէր, իր հետ կը բերէր՝ իրր զաւանանք, համաթրքութեան գաղափարական, զոր չէր ուզեր իսկ ծածկել, ինչպէս ցոյց տուինք, Ճէմալ Պէշի հետ մեր տեսակցութեանը նկարագրութեան առթիւ: Այդ դաւանանքի գործադրութիւնը արգիյող սեէ՝ խոստում կամ չանձնառութիւն գոչութիւն չ'ունէր Փարիզի Քոնկրէին որոշումներուն մէջ: Ընդհակառակն, կը թուի, թէ այդ ժողովին մէջ Դաշնակցութիւնը, գերազանցապէս որոշ չանձնառութիւններ ըրած է օժանդակելու Իթթիհատի, Թուրքիոյ Սահմանադրական ըէթիմի միջոցին խորտակելու համար քրիստոնեայ ազգութիւններու ներքին առանձնաշնորհումները: Որովհետեւ Ատանայի մէջ, երբ Պ. Սապահկիւլեան, Իթթիհատական գործիչի մը կը պահպատի ջարդերու մասին, և ցաւ կը չաչանէ, որ չեն իրապօրծած բարեկարգութեան խոստումները, Իթթիհատականը, առանց գիտնալու, թէ Սապահկիւլեան Դաշնակցական մը չէ, կրօէ (*). «բայց դու Դաշնակցական չես, Իթթիհատական ես»: «Այդպէս ինչպէս կրնանք մենք իրապօրծած ըլլալ ձեր խոստումները, չկատարեցիք, ձեր ազգայնա-

(*) 1912 Փետր. 25 թուականի թղթակցութիւն մը, «Ազգ»ի կը հաղորդէ, թէ շնչակեաններ համերաշխած են Իթթիհատի հետ և կրօն. «Այս պատճառներով Հայոց «Համազգային Ժողով»ը, որ կազմուած էր Ազգ. Ժողովի Կեդր. Խմբակցութեան նախաձեռնութեամբ, ընտրութեանց մէջ Հայոց մասնակցութեան եղանակը որոշելու և գեկավարելու համար, լուծուեցաւ, որովհետեւ Ժողովին անդամակցող քաղաքական կուսակցութիւններէն երկուքը իրենց ընելիքը որոշած են արդէն . . . : Հիմա շնչակեաններն ու Դաշնակցականները զիրար ամբաստանելու ելած են, զիրար խարեբայ անուանելով . . . »: («Ազգ» 1912 Մարտ 14 թիւ 41):

կան ներքին և ուրոյն վարչութիւնները խափանելու մասին) :

Իրողութիւնը այս է, սակայն, թէ Դաշնակցութիւնը իր Պոլիս մտած օրէն իսկ, իրեն բան գործ ըրաւ ազգային բոլոր հաստատութիւնները, բոլոր կազմակերպութիւնները իր իրաւաւթութեանը ենթարկել քանդումի ուղղութեամբ :

Երբ ես անձնապէս անչաջող կը մնայի, Օսմ. Սահմանադրութեան վաղորդացին, կուսակցական համերաշխութիւն մը ստեղծել իթթիհատականներու հալալինջ քաղաքականութեան առջև կարենալ պատրաստուելու համար, խնդրեցի օրուան Պատրիարքական Տեղապահին, որպէսզի այդ համերաշխութեան կենսական գործին ինք ձեռնարկէ :

Պ. Ակնունի, հովանաւորուած իթթիհատէն, այդ ժողովին մէջ Պատրիարքական Տեղապահին կրօնական հանգամանքը մերժեց ընդունիլ, նկատեց զինքը իբր պարզ քաղաքացի մը : Եւ այդ ժողովին մէջ ո՛չ միայն հարուածեց Պատրիարքական հեղինակութիւնը, այլ և քանդեց համերաշխութեան ազգային ոգին և սկզբունքը,

— «Մենք չենք ուզում պղտորուել» խօսքով :

Եւ այդ վայրկեանէն սկսեալ Պատրիարքարանի ազգային հեղինակութիւնը նշաւակ եղաւ Դաշնակցութեան չարձակումներուն, ոտնձգութիւններուն, բռնարարութիւններուն (*) : Ազգային բոլոր հաս-

(*) Ազգ. երեսփ. ժողովին մէջ օր մը Վոսմեան կատարողներն յորձակեցաւ պատրիարքական իրաւասութիւններուն դէմ, և պահանջեց որ ջնջուին անոնք : Տր. ձ. հարցուց Վոսմեանի, թէ «օրուան կառավարութեան կողմէն փոխանորդաբօր կը պահանջէր այդ ջնջումը» : Եւ երբ ուրիշ երեսփոխան մը ըսաւ.

տատուութիւնները դաշնակցական ճնշումին ենթարկուեցան։ Երեսփոխանական ժողով, Վարչութիւն և Պատրիարքարան ալ չ'կրցին զբաղիլ ազգային կենսական հարցերով։ Օրէ օր Դաշնակցութեան անիշխանութիւնը քար մը կը փրցընէր ազգային շէնքէն, ի նպաստ իթթիհատի հայավնաս ձգտումներուն։ Առաջնորդներ օրէ օր կ'արգելուէին կառավարութեան կողմէն «*փաղափական գործերու միջամուխ ըլլալէ*», աչսինքն ազգային ժողովրդական շահերը պաշտպանելու իրաւունքէն, որպէսզի Դաշնակցական հերոսներ կարենային իրենց թաքուն յանձնառութիւնները իրագործել, և իրենց սեփականել յանուն ժողովուրդին խօսելու իրաւումքը, իրենց կուսակցական շահերուն համար։

1911 Յունիսին «Ժէօն Թիւրք» իթթիհատի պաշտօնաթերթը կը գրէր, Պատրիարքարանի դէմ.

«Կղերը կը կապտէ իր միջնադարեան ըմբռնումներով Օսմանցիներու քաղաքական իրաւունքները, որոնք ուէ կրօնական հաստատութիւններէն ազէկ պիտի պաշտպանուին իւրաքանչիւր տարրի խորհրդարան զրկած մէպուսներուն միջոցով. ... Հայ ազգը, որ իր քաղաքական արժանապատուութեամբ և քաղաքային ընդունակութիւններով հպարտ է, վըստահաբար պիտի բողոքէ իր կզերին (իմա Պատրիարքարանի) վարմումին դէմ։ Հայերը գիտեն, ու թերևս միւս բոլոր օսմանցիներէ ազէկ գիտեն, թէ

«Մենք իրբև Հայ կը խորհինք ու կը տնօրինենք այս տեղ, դուք կրնաք իթթիհատին լուր տալ»։ Վռամեան ատրճանակով ուզեց յարձակում գործել երեսփոխանին վրայ։

աստուածպետութեամբ չէ, որ կարելի կըլլայ, ժողովուրդ մը կառավարել»:

Տարօրինակ երևույթ! Երբ Պատրիարքները, իրենց մասնաւոր առանձնաշնորհումներով, ոչ իբր կղերական, այլ իբր ազգապետ իրենց ժողովուրդին շահերը կը հետապնդեն, Իթթիհատ աստուածպետութիւն կուզէ տեսնել այդ ձեռնարկին մէջ, մինչ թուրք կառավարութեան աստուածպետութիւնն էր որ ամբողջ երկրին չարիքին և կործանմանը պատճառ կը դառնար: Եւ անոր դէմ դանդաղ չ'կար:

Բայց ինչո՞ւ համար է, որ մասնաւորապէս Հայ ազգն է որ պիտի բողոքէ իր կղերին դէմ. ո՞վ տուաւ Իթթիհատի այդ չարաբաստիկ հաւատտունն ու երաշխաւորութիւնը, եթէ ո՛չ Դաշնակցութիւնը, իր կանուխ չանձնառութիւններուն և զոհաբերական պարտքը վճարելու համար:

Երկու տարի շարունակ Դաշնակցական տէրաքիզմը իր բոլոր վաչրագութիւններով կախուած մնաց ազգային իշխանութեան և ազգային Մարմիններու և հաստատութիւններու գլխուն վրայ: Հայ եկեղեցիները սրբապղծուեցան անոնց ձեռքով, այն օրէն, երբ Բերալի եկեղեցիին մէջ իրենց կողմէ սարքուած միթիմկով մը ազգային շահերը դաւաճանուեցան Ռուսիոյ դէմ մղելով Դաշնակցա—Իթթիհատական չիմար պայքարը: Եւ կամ այն օրէն, երբ Իզմիրլեան Սրբազանի Պատրիարքական ուխտին օրը Պ. Ակնունի, իր Դաշնակցական—Իթթիհատի հանդամանքով սա բառերով խօսեցաւ.

— «Սրբազան, դուք այս տեղ Պատրիարք ընտրուեցաք, վաղն ալ էջմիածնի մէջ Հայոց կաթողիկոս պիտի ընտրուիք: Հոն դէմ առ դէմ պիտի դաք Հայերը հարստահարող, Հայերը փնացրնող կառավար-

րութեան մը, բայց չվհատի՛ք, սիրտ առէ՛ք. որովհետեւ այն տեղ էջմիածնի Հայրապետական գահուն կողմին կանգնած պիտի գտնէ՛ք Դաւնակցական բանակը, որ ձեզ գորավիգ պիտի ըլլայ Ռուս կառավարութեան դէմ :»

Այս ազգադաւ չիմարութիւնները բաւական չէին, և ահա սպառնալիքը, ծեծը, ոճիւրը երևան ելան : Դաշնակցական բռնապետութիւնը փափաքել տուաւ Համիտի բռնակալութեան, և Քէչեաններու, Թուլայեաններու, ու յետոյ 1910 Հոկտ. 13ին Վարչութեան ատենապետ Տոքթ. Սեղբոսեանի վրայ կատարուած լախտափորձերէն անձիջապէս վերջ, Հմայեակ Եպիսկոպոս Դիմաքսեան, ընդհանուր ժողովի մէջ հարկադրուեցաւ Դաշնակցականները բազմատեղ Քիւրտերուն հետ, և արդար զգուանքով ու զալրուցթով մը ըսաւ .

«Ձեռք մը կայ մեր մէջ, որ մեզ բզրճտել կուգէ . մութ ձեռք մը կայ, որ մեզ տկարացընել կուգէ : Երկու տարիէ ի վեր աչք բացած չեմք» :

Աւելորդ է ըսել, թէ այդ ազգը բզրճտող, և ազգային իշխանութիւնը տկարացընել ուզող մութ ձեռքը Դաշնակցութիւնն էր, որ իր մէկ ձեռքով ազգային իշխանութիւնները կ'ահաբեկէր, միւս ձեռքով լաւ կարենալ կողոպտելու համար Աղթամարն ու Վանը :

Ազգային իշխանութեան բնաջնջումը իրենց ծրար գիրն էր եղած Օսմ. Սահմանադրութեան օրերուն : Պէտք էր որ Դաշնակցութիւնը ապրէր, և տիրէր . այս նպատակին պէտք էր դռնել ամեն ինչ որ կար ազգին մէջ, ազգային իշխանութիւն, հեղինակութիւն, առանձնաշնորհում : Դաւնակցութիւնը ազգային իշ-

խանութեան դէմ իշխանութիւն մը ըլլալ ուզեց, և կամ ազգիկն դէմ ազգ մը (*): Հետագայ երկու խընդիրները կարծեմ կրնան իբր փաստ բաւական ըլլալ մեր ըսածին:

1. — Ատանայի ջարդը ցնցեց Հայութիւնը, և Պատրիարք Դուրեան Սրբազան երբ տեսաւ, թէ իր օրինաւոր բողոքները անզօր կը մնան արդարութեան չաղթանակին համար, նոյն իսկ որոշեց Ընդհ. Ժողովի Համաձայնութեամբ Հրաժարիլ պատրիարքութենէ, պայմանաւոր կերպով: Տակաւին Ազգային իշխանութեան գոհացում չ'տրուած, ահա Դաշնակցութիւնն է, որ յանուն ազգիկն նոր պայմանագրութիւն մը կը կնքէ Իթթիհատին հետ, իբր թէ իր Փարիզի առաջին Համաձայնութիւնը իբրեւ պատիժ բաւական չ'ըլլար մեզի: Ապատամարտ աչգ պայմանագրին խեղաթիւրուած և խարդախուած մէկ թարգմանութիւնը կը հրատարակէ իր Լջերուն մէջ (կարծեմ թիւ 75), իսկ բուն բնագիրը հրատարակուեցաւ Ժուրնալ տը Սալօնիքի մէջ: Բիւզանդիոն այս առթիւ գրեց.

«Հ. Յ. Դաշնակցութեան և Օսմ. Քոմիթէին միջև կնքուած Համաձայնութեան Հայերէն թարգմանութիւնը զոր հրատարակեց Աղատամարտ, խեղաթիւրուած է, ինչպէս կը տեսնուի բնագրէն . . . : Ա. Յօդուածը կըսէ. «ո՛չ մէկ ջանք, ո՛չ մէկ զոհութիւն պիտի խնայուի ամուր հիմերու վրայ հաս-

(*) Աղատամարտի 848 թիւին մէջ կը կարդանք, իր Տրբալիզոնի սեփական թղթակցէն Մարտ 5 (1912) հրատարակած հեռագիր մը, որ ականարկելով ընտրութեանց արդիւնքին, կը գրէ. «Քաղաքիս Բ. կարգի ընտրողներու ընտրութիւնը վերջացաւ: Ընտրուեցան 21 իթթիհատական, որոնց մէկը հայ, մէկը Դաշնակցական, և երկուքը յոյն»:

տատելու համար ամբողջական Սահմանադրութիւնը , ընդհանուր ձուլումը և միաբան գործակցութիւնը» : Դաշնակցութեան օրկանին հրատարակած պատճէնին մէջ չ'կայ ընդհանուր ձուլումի խօսք : Յեղաշին ձուլման կ'ակնարկուի արդեօք : Իսկ Ե . Յօդուածին մէջ արեան տուրք նկատուած են Պոլսոյ դէպքերը և Ատանայի ջարդերը , մինչ Դաշնակցութեան օրկանը , այս խօսքը թարգմանած է «խրատական նախգգուշացում» ! : Եւ չետոյ Օսմ . Քոմիթէն Դաշնակցութիւնը կը կոչէ «Դաշնակցութիւն Օսմ . Քոմիթէի» :

Դաշնակցութիւնը կամ աւելի ճիշտ բառով «Օսմ . Քոմիթէի Դաշնակցութիւնը» , բաւական ջանք թափեց իր այս նենգամիտ գործը պարտկել կամ արդարացնել ջանալու համար : Այդ ջանքերը ո'չ միայն չ'կրցին մեղմացուցիչ երևոյթ մը ստեղծել Դաշնակցութեան արարքին համար , այլ և պատճառ եղան , որ Դաշնակցութիւնը քիչ մը աւելի յառաջ երթայ ծաղրելու համար , իր իթթիհատական և ընկերվարական հանգամանքովը անշուշտ , Հայրենիքի և Հայաստանի գաղափարը : Որովհետեւ այս համաձայնութեան խնդրոյն առթիւ Ազատամարտ , Պոլսոյ Հայրենիք թերթին հետ վէճի բռնուած պահուն գրեց ծաղրանքով մը .

«Թրքահայերուն մտաւորականութիւնը նոյն բարոյա—հասարակական հոսանքին մէջն է , ինչ որ էր 1860—70ին Կովկաս : Նոյն «ախ ու վախ»երը , յանուն Հայրենիքին և Հայաստանին , որոնք հնչում են դեռ այսօր Աչըզ—ձիվանու բանաստեղծութիւններում» :

Այս խնդրոյն մէջ ինծի կարեւոր եղածը ոչ համաձայնութեան բնագրէն Դաշնակցութեան հրատարա-

կած թարգմանութեան խարդախութիւններն են, և ոչ ալ Հայրենիքի գաղափարին հանդէս իր սարտոնական ժպիտը: Կարևորը սա է, թէ Դաշնակցութիւնը դաւաճանեց ազգային իշխանութեան և ազգային նուիրական շահերուն, ազգէն գաղտնի, ու ազգին կամփին հակառակ, ու ազգին անունով այդ տեսակ պատասխանատուութիւն հրաւիրող համաձայնութիւն մը կնքելով իթթիհատին հետ, և այսու իսկ ամբողջեան դատապարտելով Պատրիարքական հեղինակութիւնը:

2.— Կիլիկիոյ ջարդերէն անմիջապէս վերջ իթթիհատական կառավարութիւնը ուզեց թուրք որբանոցներու մէջ պատսպարել Հայ որբերը: Պատրիարքարանը կրցաւ թափանցել իթթիհատական գաղտնիքին: Հայ որբերը թուրք որբանոցներու մէջ, և իթթիհատի հսկողութեան տակ մեծցընել կը նշանակէր, վաղուան սերունդը օտարացընել ազգէն: Իթթիհատ և Պատրիարքարան անդրդուելի մնացին իրենց պահանջումներուն մէջ. և Ատանայի կուսակալ Ճէմալ Պէյ յայտարարեց. «Եթէ տղաքներ Հայր մայր չ'ունին, կառավարութիւնը իրաւունք ունի գանոնք մեծցընել իր ուզածին պէս, և ասոր ոչ ոք կրնայ խառնուիլ»: Որբանոցներու այս խնդրոյն մէջ ալ, երբ տակաւին Պատրիարքարանը կը հետապնդէր իր արդար պահանջը, Դաշնակցութիւնը ուզեց առիթը շահագործել, շահաբեր պաշտօնի հետամտելու իր ցաւագար ճարպիկութեամբ, գործնականապէս իթթիհատի կողմը բռնեց ընկեր Վահագնի մը տեսչութեան կաշառքէն կուրցած:

Հարիւրաւորներու մէջէն այս երկու պարագաները միայն կը դնենք մէջտեղ, միայն ցոյց տալու համար այն հակազգային և հակազատական հոգեբանու-

Թիւնը, զոր Դաշնակցութիւնը ապրեցաւ Իթթիհատական Սահմանադրութեան օրերուն, Պոլսոյ մէջ և դաւառները, իրեն Պոլսական օրկան ունենալով Ազատամարտը, որ հայ լեզուին բառական կազմութեան օրէնքով կը նշանակէ «կոռուղ ազատութեան դէմ», ինչպէս պատկերամարտ կը նշանակէ պատկերներու դէմ կոռուղ :

Դաշնակցութեան ազատամարտութիւնն ու ազդամարտութիւնը զգալի եղաւ ո՛չ միայն մեզի, հայերուս, այլ և օտարներու : Թուրք երեսփոխանական ժողովին մէջ, դաշնակցական երեսփոխաններուն երեսին տալիսալուիսներ սլոռաց հակառակ կուսակցութեան սլատկանող թուրք երեսփոխան մը, իսկ Լոնտոնի ԹԱՅՄԼԶ թերթը 1910 յունվարի թիւերէն մէկուն մէջ սա բառերով բնորոշեց այդ շրջանին Դաշնակցութեան գործունէութիւնը :

«Սոցիալ տէմոքրատութիւն, դասակարգերու պայքար, հակակղերականութիւն, նոյն իսկ Ժողովին միջազգայնականութիւնը կը դտնենք կուսակցութեան չաչաւարին մէջ : Ժընէվի բառամթերքը չը չարմարի Ծամ. երկիրներու պայմանին : Դժնդակ է սոցիալիստ ըլլալ այնպիսի տեղ մը, ուր հալածուելիք դրամագլուխ չ'կայ, կամ դասակարգերու պայքար քարոզել դասակարգի խտիրը չ'իմացող ժողովուրդի մը : Հակակղերութիւնը, որ ընդհանրապէս դիւրաւ կը չարմարի խանդավառումին, կ'երևի, թէ շարժառիթ չ'ունի, ուր որ եկեղեցին իր հօտին կոչում կընէ իբր ազգային հաստատութիւն քան եկեղեցական, իսկ միջազգայնութիւն՝ չոր միսիթարանք է աչնպիսի ժողովուրդի մը, որ դադրած է քաղաքական ազգ մը ըլլալէ :

«Թուրքիոյ, ինչպէս Ռուսիոյ մէջ, Դաշնակցութիւնը միշտ կարելի է որակել իբր զատակարգային շարժում մը : Անիկա կը ներկայացընէ ինտէլիկէնցիային հաշեալար, աշտինքն ինչ որ ինտէլիկէնտները կը կարծեն, թէ զատախարակեալ Եւրոպայի հաշեալարն է : Անիկա երբեք իր ներհնչումները չ'առնէր բուն իսկ երկրին գիւղացիներէն ու գործաւորներէն, որոնք իր բրոքականտայի դաւար կը կազմեն» :

Յետոյ ակնարկելով Պատրիարքարանի դէմ եղած ոտնձգութիւններուն, կը չաւելու .

«Պատրիարք Դուրեան Սրբազան հրաժարեցաւ բողոքելով : Այս հրաժարականէն հազիւ քանի մը օր անցած էր, և ահա յրազիրները ծանուցին Դաշնակցութեան և ժէօն Թիւրք Քոմիթէին միջև համաձայնութեան մը կազմուիլը : Դաշնակցութեան քրածր քարեպատեհ չէր . ժամանակը անուշտ գէշ բնութեամբ էր : Դաշնակցութիւնը նշաւակուեցաւ բարձի ու պաշտօնի հետամուտ ըլլալուն համար, փոխանակ ջարդուածներու համար արդարութիւն պահանջելու : Պէտք է չիշել, որ Պատրիարքը միշտ նկատուած է իր ազգին ներկայացուցիչը ու ջատագովը : Դաշնակցականներ, երիտասարդ Թուրքերու կառավարութեան հետ խօսք մէկ քրած, կուգեն Պատրիարքին իրաւասութիւնը գեղջել, սահմանափակել լոկ կրօնային իրերու, և տարակոյս չ'կայ, որ ներկայ պարագայիս մէջ Դաշնակցականք Պատրիարքին քաղաքական կացութեան հարուած մը տալու դիտումն ունեցան :»

Դաշնակցութեան ազգային զաւաճանութեան ուրիշ ի՞նչ ապացոյց կուգէիք ունենայ աշխարհի մենանշանաւոր Թերթին սոցն որոշ խօսքերէն չեալոյ : Ակնարկուած քարձի ու պաշտօնի հետապնդումը քղմեզ անգամ մըն ալ կը տանի Դաշնակցութեան ճրիա-

կերութեանը, , և Շաթիրովի չատկանչական խօսքերուն, որոնք միայն կրնան բացատրել մեզի Դաշնակցութեան պետերուն ընթացքը այս ազգին դէմ (*):

Իթթիհատ իր ծրագիրներուն և հաշկական բընաջնջումի նպատակին հասնելու համար կզգար, թէ իր միջոցները բաւական չէին: Ուզեց նախ ազգը երկուքի բաժնել, և ատով ազգային իշխանութեան և հեղինակութեան դէմ ներքին պայքար մը ստեղծել, և ազգային ներքին կեանքը անիշխանականութեան մատնել:

Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը, պատրաստ կազմակերպութիւն մըն էր, տրամագիր այդ երեք դերերն ալ ստանձնելու, իրեն խոստացուած կամ իր երեւակայած կարելի ճախերուն փոխարէն: Մէկ խօսքով Դաշնակցութիւնը իր խանութքը բացաւ ազգին արինազանդ կռնակին վրայ, անկէ փրցընելով իր դարաւոր նեցուկը, Պատրիարքական—ազգային հեղինակութիւնը: Ազգային շահերու այս զգուելի վաճառումով Ազգը զրկուեցաւ իր Պետին հեղինակաւոր պաշտպանութենէն, եղբայրադաւ ոճիրը հոս ու հոն ցոյց տըւաւ իր գլուխը, և ալ անուհետե դիւրին պիտի ըլլար, չարմար պարագային, Հայ Ազգի մնացորդներուն կեանքին ու պատիւին հետ խաղալ ուզածնուն պէս:

Դաշնակցութիւնը ա՛յնքան խանգարեց Պատրիարքարանի, ազգային հեղինակութեան հմայքն ու գործունէութիւնը, որ 1913ին երբ Փրանսական դեսպան Պ. Պոնրաու, Հայկական բարենորոգումներու խնդրով զբաղող Դեսպանաժողովին համար փափա-

(*) Դաշնակցական պետերէ ոմանց ապրելու պէտքը ինծի իբրեւ կուսակցական համագործակցութեան մը անհնարութեան տրամաւ ցոյց կուտար Պ. Յովհ. Թումանեան 1913ին:

քեցաւ ճշգրիտ տեղեկութիւններու և բացատրութիւններու, չ'կրցաւ ձեռք բերել, և Հայ պատգամաւորութեան նախագահ Պօղոս Նուպարի Հետ տեսակցած պահուն ըսաւ. «Ձեր Պատրիարքարանին մէջ մարդ չկայ»:

Երբ այս անկիւնէն դիտենք այսօրուան Հայկական բնաջնջումը, որու միջոցին Պատրիարք և առաջնորդներ չ'կրցին օգտակար ընել իրենց գոյութիւնը, Դաշնակցութեան շահախնդիր մեքենայութիւններուն շնորհիւ իրենց դիրքն ու Հեղինակութիւնը խախտած ըլլալուն համար, այն ատեն Հեշտիւ պիտի Համոզուինք, թէ բարոյական ի՞նչ մեծ պատասխանատուութիւն ունի Դաշնակցութիւնը Հայկական բնաջնջումի այս անօրինակ աղէտքին մէջ:

Պզտիկ պարագայ մըն ալ ու վերջացնենք: Դաշնակցութիւնը երբ Օսմ. Սահմանադրութեան Հետ Թուրքիա մտաւ, իր ցուցամով արարքներէն մէկը ըրաւ քլըպներու բացումը: Բնական էր, որ օրինակը Համաճարակի մը պէս պիտի վարակէր միւս կազմակերպութիւններն ալ: Եւ ահա ամեն գիւղ ու քաղաք իր քլըպը կամ քլըպները ունեցաւ: Այդ քլըպները երկու պարագայ պարզեցին թուրքերու աչքին: Անոնք ցոյց տուին բոլոր թուրքերուն, թէ ի՞նչ խոր խրամատներով Հայ ժողովուրդն ու կազմակերպութիւնները բաժնուած են իրարմէ, և պատրաստ զիրար Հարուածելու: Երկրորդ, թուրք ժողովուրդը որ մինչև այն ատեն խորհրդաւոր, կրօնական երկիւղածութեամբ մը լսած էր յեղափոխականին, Հայ ֆէտայիին անունը, տեսաւ թէ իր Հսկայ, տիտան կարծածները որպիսի քգուկներ են, մարդկային ու կուսակցական բոլոր ախտերով, չոռութիւններով, տկարութիւններով բեռնաւորուած: Դաշնակցութեան

ցուցամուտութեան և տիրապետութի ոգին աչապէսով սպաննեց չեղափոխականութեան ու չեղափոխականի մասին շինուած հմայքը, և թուրք ժողովուրդին մէջ հաւատք մը ստեղծել տուաւ, թէ չարմար ժամանակին շատ դիւրին պիտի ըլլար չափուիլ աչք պզտիկ մարդերուն հետ :

Ասկէ զատ, կերելի, թէ Դաշնակցութիւնը իր ամենագործութիւնը ցոյց տալու համար իր Իթթիհատական եզրաչրներուն, նոյն իսկ յօժարած է իրմէ դուրս ելող կուսակցութիւններուն ոչ թի չափն ալ ներկայացրնել անոնց, որովհետեւ Սերաստիայէն եկող միախոնար մը կ'ըսէր, թէ . «Հայերուն գէնքերը գրաւելու համար մատնութեան պէտք չ'կար բնաւ . որովհետեւ Իթթիհատը, Շնորհիւ Դաշնակցութեան, գիտէր, թէ ո'ւր գէնք կար, և ո'վ էին գէնք բռնելու կարող մարդիկը» :

III

ԳԱՇՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ ԽԱՂԵՐԸ

ԿԱՄԱՒՈՐԱԿԱՆ ՇԱՐԺՈՒՄԻՆ ՄԵՋ

Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը, միակ կազմակերպուած ուժի եղաւ մեր ազգային իրականութեան մէջ, որ իր սոյնոգջ գոյութեան շրջանին ջանաց շահագործել ազգին ու ազգին ցար : Դաշնակցութեան պատմութիւնը շահագործութի, կողոպտութի պատմութիւն մըն է միայն :

Մենք ցոյց տալինք արդէն, թէ Իթթիհատի հետ իր համագործակցութիւնը, և անոր տիրապետութեան օրով իր գործած շահատակութիւնները պարզապէս արդիւնք էին աչք օգտախնդիր կուսակցականութեան :

Հիմա կուզենք ամփոփ տողերով ցոյց տալ այդ չա՛հախնդիր տրամադրութիւնը կամաւորական շարժումին մէջ:

Ամեն բանէ առաջ ըսեմ, թէ ևս անձնապէս Հաւատացող մըն եմ կամաւորական շարժումի: Ազգ մը, որ չ'զիտեր ի Հարկին գէնքով պաշտպանել իր կեանքի իրաւունքը, ազգ մը, որ վրէժի զգացումը չ'սնուցաներ իր դարաւոր մարդասպաններուն դէմ, արժանի չէ՛ ապրելու: Կամաւորական շարժում մը, արտասահմանէն բղիճած և իր ազգային ձեւին տակ պիտի նշանակէր մեր թշնամիներուն ու բարեկամներուն ցոյց տալ, թէ թէպէտ ջարդոտուած, ու թափառական, բայց տակաւին ապրելու ազգային կամքը ունինք:

Դժբախտաբար այդ կամքին տեղ դրուեցաւ Դաշնակցութեան կուսակցական կամքը, և այսպէսով կամաւորական շարժումը ո՛չ միայն օգտակար չ'եղաւ, այլ և ներքին ցաւերու նոր դուռ բացաւ, և արդէն իսկ գոյութիւն ունեցող անհամաձայնութիւններու տուաւ ամենասուր կերպարանք: Եթէ այս եղած չրլլար իրերու կացութիւնը, այսօր Հայ Ազգը տարրեր և աւելի մաքուր ճակատով, աւելի կորովով պիտի դիմադրաւէր գէպքերը, և մեր դիրքն ու հանգամանքը տշլապէս աւելի օգտակար պիտի ըլլային մեզի համար, այսօր ու վաղը: Բայց Դաշնակցութեան ոսկիի ծարաւը, և բռնապետութեան ոգին քաջաջեցին այս ցեղին համազգային զգացումները, և այսպէսով քնկերական վիճակի վատթարացումը շեշտեցին:

Թէ ի՛նչպէս այդ չա՛հագործումի ձեռնարկը սկսաւ կամաւորական խնդրոյն շուրջ, թող իրողութիւնները խօսին:

1916 Մարտ 26ին Լա Կադէք տը Լօզանի մէջ յօդուած մը հրատարակուեցաւ Պոլսէն, ուր կըսուի, թէ 1914 Մարտ 17ին իբր թէ Չարը յայտարարութիւն մը ուղղած ըլլայ Թուրքիոյ Հայերուն, զանոնք չորդորելով ապստամբիլ Թուրքիոյ դէմ, աղատութեան խոստումով մը:

Յօդուածագիրը կը սխալի անշուշտ, երբ Մարտ 17 թուականը կուտայ այդ կարծեցեալ յայտարարութեան, քանի որ Եւրոպական Պատերազմը սկսաւ Յուլիոս 28ին: Ընդհակառակն թրքական վանտալակահոութեան ուրիշ ջատագով մը, Թուրքիոյ Արտաքին Գործոց Նախարար, Խալիլ Պէյի բերնէն խօսելով, Չարին այդ յայտարարութեան թուականը կը դնէ 17 Սեպտ. 1914, այսինքն Թուրքիոյ հետ յարաբերութեանց խզումէն (31 Հոկտ.) և պատերազմի յայտարարութենէն (Նոյ. 3) մէկ ու կէս ամիս առաջ: Թուրքերը Խալիլ Պէյի բերնով կը յայտարարեն, թէ Չարական այդ կոչն էր, որ Թուրք կառավարութիւնը հարկադրեց գապողական նախագգուեութիւններ ձեռն առնել և գործադրել, անշուշտ գերման սխալմով, և թուրք գազանութեամբ:

Թերթերու ընթերցողները, անշուշտ կը չիշեն, թէ երկու տարի առաջ այդպիսի յայտարարութեան մը լուրը մեզի հասաւ, եթէ չեմ սխալիր, Ժընէվէն, ու Ժամանակին հետզհետէ տեղեկացանք, թէ Ռուսսահայ Մամուլը, երբեք այդպիսի յայտարարութեան մը խօսքը չէր ըրած, մինչդեռ պէտք էր որ ամենէն առաջ Ռուսսահայ Մամուլը արձագանգն ըլլար այդպիսի յայտարարութեան մը, եթէ գոյութիւն ունեցած ըլլար:

Այսօր հաստատուած իրողութիւն մըն է, թէ Ձաւրին վերագրուած, և Կովկասի փոխարքային կողմէն չաչտարարուած այդ կոչը պարզապէս սուտ մըն էր, ժընէվի մէջ դարբնուած, և անոր հեղինակները պէտք է ըլլան կա'մ ազգին արիւնարբու թշնամիները, այդ պատրուակով բնաջնջելու համար Հայութիւնը, և կա'մ կարգ մը ազգասէր Դաշնակցականներ, այդ տեսակ սուտի մը ետին պահուըտելով նորէն ջուրին երեսը ելնելու, և ճարպիկօրէն կողոպտելու համար ժողովուրդը: Ամեն պարագայի մէջ այդ սուտին հեղինակը Ռուսերը չ'եղան: Այնպէս որ 1914ի Հոկտ. 9ի Ազգ. Վարչական Ժողովը, Պատրիարքին բերնով հերքեց այդ լուրը, և միևնույն բանը ըրաւ նաև Պոլսոյ Ռուսական դեսպանը:

Ռուս կառավարութիւնը պատերազմէն քիչ առաջ իր որոշ տրամադրութիւնը չաչտնած էր Թուրքիոյ Հայերու մասին, երբ օր մը երկու անհատներ (որոնց անունները չեմ ուզեր տալ) կը ներկայանան Կովկասի փոխարքայի օգնականին և կուզեն գիտնալ, թէ «եթէ պատերազմ ծագի, ի՞նչ ընթացքի հետեւելու են Թուրքիոյ Հայերը»: Ռուս պաշտօնակալը սապէս կը պատասխանէ. «Ռուսօ-Թուրք պատերազմի մը միջոցին Հայերուն համար ամենէն խմաստուն ընթացքն է զոյճ և խաղաղ ըլլալ, ոտքի տակ չ'երթալու համար: Երկու պարագային ալ ինքզինքնիդ պահպանելու միակ միջոցը այս է»: Եւ Թուրքահայ ժողովուրդը, առանց այդ խորհուրդին ալ, ինքնապահպանումի բնազդական զգացումներէ տարուած, այդ իմաստուն և խաղաղ ընթացքին հետևեցաւ. թողուց որ Կառավարութիւն ըսուած զոյերու խմբակը կողոպտէ իր խառնութիւնը, թողուց որ հակառակ օրէնքի 20—45 տա-

րեկան հայերը գէնքի տակ կոչէ, և թողուց որ ջարդուի ու տարագրուի (*) :

Պ. Տումէրկ, ընդունելով հանդերձ, թէ այդ սուտը չինուած է ժընէվի մէջ, անոր հայրութիւնը կը վերագրէ թուրքերու կամ անոնց բարեկամներուն : Ինծի համար, սակայն, Տումէրկի կարծիքը հիմ չ'ունի : Ընդհակառակն, Դաշնակցութեան հեղինակութիւնը այդ նպատակաւոր և ռահագործելի սուտին ստեղծումին մէջ, այլ ևս անտարակուսելի կը մնայ : Ահա թէ ինչո՞ւ :

Այդ սուտին Ամերիկայի հայ շրջանակներուն մէջ առաջին պաշտօնական գոյն տուողները եղան Դաշնակցութեան ժընէվի կեդրոնին Ամերիկայի հարկահաւաքները : Հազիւ Պոսթոնի մէջ կազմուած էր Միջկուսակցական մարմինը, և կը բանակցէր Ազգ. Առաջնորդարանի հետ, Ազգ. Պաշտ. Յանձնախումբի կազմութեան համար, Դաշնակցական ներկայացուցիչներ ժողովին մէջ լրջօրէն կը չայտարարեն, թէ նոր եկած կարեւոր ընկեր մը, վաւերագրեր բերած է իրեն հետ, հաստատող, թէ Դաշնակցութիւնը, շրջորհիւ իր կատարած գիւանագիտական չարաբերու-

(*) 1915 Յնս. 6ին Վոլֆի գործակալութեան քաշած հեռագիրը, որուն բնագիրը տեսանք (էջ 68) հայերու եթէ ո՛չ իմաստուն, գէթ խաղաղ կեցուածքին ապացոյցը կրնայ նկատուիլ : Վոլֆի գործակալութիւնը, թուրքերէն վարձուած, սուտ մը խօսիլ ուզած պահուն, առանց իր ուղեւուն ճշմարտութեան խոստովանութիւն մը բրաւ, գրելով, թէ «Կարնոյ, Երզրնկայի, Ակնայ, Սասունի, Պիթլիսի, Մուշի և Կիլիկիոյ հայերը արդարեւ բան մը բրած չեն հասարակաց կարգն ու խաղաղութիւնը վրդովելու համար . . . » : Այսուհանդերձ անոնք բնաջնջուեցան բոլորովին ջարդով, կամ տարագրումով :

Թիւններուն, չաջողած է Ռուս կառավարութեան պաշտօնական խոստումը ձեռք բերել Հաշկական ազատութեան մասին: Ժողովականներէ ոմանց կողմէն այս առթիւ չաշտնուած ծաղրական շնորհաւորութիւնները, չմոռնանք ըսելու, թէ լրջօրէն կրնդունուին Դաշնակցական ընկերներու կողմէն: Միայն զարմանալին սա եղսւ, որ Ազգ. Պաշտ. Յանձնախումբը երբեք պատիւը չ'ունեցաւ այդ վաւերագրերը տեսնելու:

Բայց ասիկա պատճառ մը չէր, որ սուտը վաւերականութեան մը պէս բերնէ բերան, չարքէ չարք չը տարածուէր Ամերիկահայ շրջանակներու մէջ: Եւ արդէն սուտը շինուած էր տարածելու և ռաիագործելու համար միայն: Եւ ա՛յնպէս ալ եղաւ: Հայերուն ազատութեան պաշտօնական խոստումը ձեռք բերող ամենագօր Դաշնակցութիւնը ալ կրնար իր Պիւրոյով ազգային փրկութեան միակ ազդակը նշկատուիլ: Պէտք էր դրամները անոր չանձնուէին... ինչ փոյթ Հաշիւ կամ Համարատուութիւն: Պէտք էր որ Դաշնակցութիւնը դառնար, ամեն գնով, ազգային փրկութեան խորհրդանշանը. պէտք էր որ Դաշնակցութիւնը դրամ Հաւաքէր, և ատոր Համար ներելի էր իրեն սուտ խօսիլ Չարին անունով, սուտ խօսիլ Կաթողիկոսին անունով . . . :

Բայց այդ ինքնահնար սուտին չահագործումը հոս չըսկսիր ու հոս չ'վերջանար: Պիւրոն կը կազմուի, և ահա երեք ստորագրութեամբ պիւրոյական շրջաբերական—նամակ մը կը ղրկուի Կովկասի ամեն կողմերը. այդ նամակով երեք պիւրոյականները Հաշկական ինքնավարութեան ոռոսական խոստումը կը չաչտարարեն, և այդ չաչտարարութեան կը միացընեն կամաւորներու և մանաւանդ դրամի պահանջը: Էջ-

միածին լուրեր մը կըստանայ այդ շրջաբերականի մասին . և Մեսրոպ Եպիսկոպոսին հրահանգ կը տըրուի որպէսզի այդ նամակով չիշատակուած կառավարական պաշտօնաթուղթը ղրկուի Էջմիածին : Եղած ստիպումներու վրայ Պիւրոյի նախագահը կը հաղորդէ , թէ որպէսզի պատօնագիրը չը կոքսուի , մասնաւոր մէկու մը հետ կը ղրկեն : Բայց Պիւրոն կը շփոթի . կըսկսի նամակները ժողովել , որչափ կրնայ : Եւ ո՛վ զժբախտութիւն , պաշտօնագիրը դէպի Էջմիածին տանելու պաշտօն ունեցող Դաշնակցական Վարժապետը Էջմիածին կը ներկայանայ միմիայն չատարարելու , թէ ինք քիչ մը հարբած ըլլալուն և ռոգեկաւքին մէջ քնացած պահուն պատօնագիրը գոյցուած է իր վրայէն : Եւ սակայն այս չքմեղանքը չը փակեր խնդիրը , քննութիւնները չառաջ կը տարուին , պաշտօնական թղթակցութեանց դուռ կը բացուի , և Էջմիածին դրապէս ու բացարձակապէս կը համոզուի , թէ այդ սուտը ստեղծուած է ազգային դիմակի մը տակ և միմիայն շահագործումի նպատակով :

Այս վերջին դրուագը մեզի հաղորդուած է Կովկասէն , խնդիրներուն մօտէն տեղեկութիւն ունեցող արժանահաւատ անձի մը կողմէ :

Բեդրոկրատի Համագումարին մէջ Գրիգոր Չալխուչեան այս շրջաբերականին պարունակած շինծու լուրին ակնարկելով կըսէր . « Պատերազմի նախօրեակին , Թիֆլիզէն ստացուեցաւ խրախուսական գրութիւն մը , Մեսրոպ Սրբազանի , Սամսոն Յարութիւնեանի , և Ա . Խատիսեանի ստորագրութեամբ , և այն իմաստով , թէ ժամանակ է որ Հայը երևան գայ իր բոլոր կարողութիւններով : Անշուշտ մենք համոզուած էինք , որ այդ հեռագիրը տրուած էր կառավարական անձնաւորութեանց գիտութեամբ և թոյլտը-

ու թեամբ» : Կ'երեւի , թէ Պ . Գ . Չալխուչեան , մինչև համագումարին թուականը , անգէտ կը մնայ աչդ չահադիտական կատակերգութեան մանրամասնութիւններուն , որոնք բարեբախտաբար չատ կանուխէն հասկցուած էին Թիֆլիզ ու մօտաւոր շրջակաները : Ասոր իբրեւ ապացոյց մէջ կը բերենք 1916 Յուլիս 11ի ՊԱՀԱԿին մէջ (Թիւ 51) հրատարակուած յօդուածի մը մէկ մասը , որուն ստորագրող («Նորայր Գնթունի») ծածկանունին տակ կը պահուըտի , կըսեն , ծանօթ կովկասահայ գրող մը :

Յօդուածագիրը իր երեք յօդուածներուն մէջ Հ . Յ . Դաշնակցութեան դաւերն ու խարդաւանանքները , աւազակութիւններն ու ոճրագործութիւնները ընդարձակօրէն նկարագրելէ չետոյ , մեր շօշափած խընդիրներու առթիւ սապէս կը գրէ Դաշնակցականներու քայփայական գործունէութեան մասին .

«Եւ կազմակերպեցին . . . : Առանց ազգի մասնակցութեան բաց ազգի անունով կազմեցին «Ազգային Բիւրօ» , որ զինուորական մարմին պիտի պահէր և քաղաքականութիւնը վարէր : Ժողովուրդի վստահութիւնը շահելու համար հնարեցին թէ Ազգի Վեհ . Հայրապետը իր սրբազան կոնդակով ճանաչել է «Բիւրօն» , թէ նրա միջոցով Թագաւոր Կայսրը Հայ Ազգի ապագայ ինքնավարութիւնն է ստորագրել : Յաջողեցան . ամեն տեղ ոգևորութիւն ծովացաւ , մահաւանդ կեդրոնից հեռու , իրերին անծանօթ գաղթավայրերում : Հոսանքը տարաւ և մամուլին . . . : Ամենքն ալ ցանկանում էին ազատ Հայաստանի վարչութեան մէջ աթոռներ և պատիւներ վայելելու հող պատրաստել : Արդէն պատրաստ էր այդ վարչութեան եռապետութիւնը , ՄԻ ՀՈԳԵՒՈՐ ԵՒ ԵՐԿՈՒ ԱՇԽԱՐՀԱԿԱՆ ՓԱՌԱՍԷՐ ԱՆՁԵՐԻՑ ԿԱԶՄՈՒԱԾ» :

Ազգային Բիւրոյի ! մասին մենք բան մը չենք ուղեր գրել հոս : Անոր դատաւճիտը իր Հաշուետուութեան մէջն է միայն : Թող երեսան դայ անոր նիւթական և բարոյական Հաշուետուութիւնը , ուրկէ կը խուսափի , և այն ատեն պիտի ըսենք պէտք եղածը : Բիւրոյի մասին հոս կը զնենք միայն քանի մը տող , դաշնակցական կամաւոր Երուանդ Փալանճեանի , Ֆիլատէլֆիոյ Քոմիթէին ատենապետ Տ . Տապաղեանի գրուած . «Ազգ . Պիւրօն գոյութիւն ունի , բայց նա արդէն խաղալիք է դարձեր Զինուորական Մարմնի ձեռքը , որ գրէթէ առ հասարակ դաշնակցականներէ բաղկացած է . գործու գլուխ մարդիկ բոլորն ալ ռուսահայեր են , և այն ալ ամբողջութեամբ կեղծ , բոլորը վտղոցի անօթի քափառող մարդիկ , լաւ ռոմիկներով գործու գլուխ անցած , Տափկահայ դատը կը շահագործեն » :

Դառնանք Ամերիկահայ շրջանակին :

Երբ Եւրոպական պատերազմը կըսկսէր , իմ հըրաւէրիս վրայ կրկին ժողովներ կը գումարուին մեր տան մէջ , խորհրդակցելու համար այն հաւանական և անխուսափելի վտանգներու մասին , որոնք բնաշխարհի Հայութեան կըսպառնային : Այդ ժողովներու որոշումը կըլլայ Թելադրել քաղաքական կազմակերպութիւնները , որպէսզի հաւաքական շարժում մը ստեղծեն Ամերիկահայ գաղութին մէջ «ընդհանուր Հայութեան սպառնացող վտանգին դիմագրաւելու համար» :

Կը կազմուի Միջկուսակցական մարմինը , որ իր անդրանիկ նիստը կը գումարէ 1914 Նոյ . 12ին : Այդ ժողովին մէջ կը գծուի հաւաքական գործունէութեան նպատակը , և կ'որոշուի միաձայնութեամբ Թերթերով պաշտօնապէս չաչտարարել , թէ «կուսակցական-

ները ազգային ներկայ ճգնաժամին հանդէպ իրենց պարտականութիւնը կատարելու համար ԱՄԵՆ ԿԷՏԻ ՇՈՒՐՁ ՀՄԱԶԱՅՆԱԾ ԵՆ և կարգ մը քայլեր առնած» :

Եւ այդ չափ սրարութիւնը երեցաւ բոլոր կուսակցական թերթերու մէջ, չորս կազմակերպութիւններէն ստորագրուած հաւասարապէս :

Անձնապէս խոստում մը բրած էի Միջկուսակցական Մարմնուն . Ազգ . Առաջնորդարանի Վարչութիւնըն ալ միացրնել իրենց , խնդիրը Ամերիկահայ Երեսփոխանական ժողովին ներկայացընելով : Ժողովը առաջարկը բանաւոր կը դռնէ , և ձեռնարկը ազգայնացրնելու համար , Լիազօր Յանձնախումբ մը կրնորէ :

Առաջնորդարանի ներկայացուցիչները Միջկուսակցական Մարմնուն կը ներկայացընեն սա առաջարկները .

1. — Ներկայ ազգային ձեռնարկը ղեկավարել Առաջնորդի նախագահութեամբ :

2. — Ոոչն մարմինը կազմել Առաջնորդարանի Կեդր . Վարչութեանն , բոլոր կազմակերպութիւններու ներկայացուցիչներէն , և ո՛չ — կուսակցական քանի մը չարմար անձերէ :

3. — Կամաւորական խնդիր և հանդանակութիւն :

Միջկուսակցական Մարմինը կը մերժէ առաջարկները , չաչտարարելով , թէ Առաջնորդարանէն աւելի քաղաքական կազմակերպութիւններն են , որ քաղաքական հասունութիւն ունին այսպիսի ճգնաժա-

մի մը մէջ ձեռնհասօրէն վարելու ազգին փակատագիրը : Նախագահական խնդրոյն մէջ առաջնորդի անձին և նկարագրին դէմ անվստահութեան խնդիրներ կը չուզուին , և վճռական կերպով կը մերժեն անոր նախագահութիւնը իբր վնասակար գործին և երբ մենք դժգոհ կը մեկնինք ժողովէն , Միջկուսակացական Մարմինը սա որոշումը կուտայ . «նկատելով , որ այս քայլին մէջ Առաջնորդարանն ալ կարող է օգտակար դեր խաղալ , ուստի զայն օգտագործելու համար որոշուեցաւ նամակով մը դիմել , որպէսզի յաջորդ ժողովին երկու ներկայացուցիչ ունենայ Առաջնորդարանը , որպէս ազգային մի հաստատութիւն» :

Սոյն նիստին Միջկուսակցական Մարմինը կ'առաջարկէ կուսակցութիւններու առանձինն հանգանակութիւնները դադրեցընել , Հանգանակութիւնները Համազգայնացնելու համար : Բայց Դաշնակցական ներկայացուցիչներ այս մասին իրենց բարձրագոյն մարմնոյն հետ խորհրդակցելու պէտքը ցոյց կուտան : Վերջապէս Նոյ . 20ի նիստին սա որոշումը կը տրուի . կուսակցութիւնները իրենց մասնաւոր հանգանակութիւնները պիտի դադրեցընեն անմիջապէս , ընդհանուր Հանգանակութիւններու սկսելու համար :

Դեկտ . 2ի նիստին Առաջնորդարանի ներկայացուցիչները , ի սէր Համերաշխութեան և գործին ազգայնացումին , իրենց կարգ մը պնդումներէն կը հրաժարին . կը պնդեն Առաջնորդի նախագահութեան սկզբունքին վրայ , ձեռնարկին ազգայնացումին իբրև անհրաժեշտ պայման , և Միջկուսակցական Մարմնին ընդունել կուտան այդ կէտը : Այս ժողովին մէջ Միջկուսակցական Մարմինը բոլոր հոգիով կը հակառակի կամաւորներու խնդրոյն մէջ Ազգ . Լիազօր Յանձնախումբի ծրագրին , որ լաւագոյնն էր ու

արդիւնաւորը իր տեսակին մէջ, և զայն կը վերածէ իր նուազագոյն չափին (*):

Իմ միամսեայ բացակայութեանս միջոցին, նորակազմ Ազգ. Պաշտ. Յանձնախումբը ներքին դժուարութիւններու կը մատնուի դրամական առաքումներու խնդրոյն մէջ: Դաշնակցականներ կը պնդեն դրամը ղրկել Կովկաս անհատի մը, իրենց շարքերէն Կարճիկեանի, յետոյ Պիւրոի: Կը մերժեն Վեհ. Կաթողիկոսի Հովանաւորութեան տակ Խառն Յանձնախումբի մը կազմութիւնը Կովկասի մէջ, միշտ Պիւրոի չարաչուք գոյութեան պատրուակովը: Վերադարձիս, կը ջանամ նոր բանաձևով մը մեղմել ընդդիմութիւնները, և Համաձայնութիւնը վերահաստատել: Ժողովը — բացի Դաշնակցականներէն — միաձայնութեամբ կը քուէարկէ բանաձևս: Դաշնակցական ներկայացուցիչներէն Մ. Համբարձումեան կրտսէ. «Սրբազանին բանաձևը յարմարագոյնն է, զոր կարեւայինք ընդունիլ. բայց մեզի պատուիրուած է Պիւրոի ղրկուելէ գատ ուրիշ ո՛րէն առաջարկ չընդունիլ: Այսուհանդերձ մեր մարմինին կը հաղորդեմք այս բանաձևը»:

(*) Եթէ Էրեբ Միջկուսակցական Մարմինը, հաստատական նկատումներէ առաջնորդուած, չ'մերժէր Առաջնորդարանի Ազգ. Լիազոր Յանձնախումբին ծրագիրը կամաւորներու մասին, վստահութեամբ կրնանք ըսել, թէ կամաւորական շարժումը ո՛չ միայն պիտի չ'ծառայէր շահագործումի, այլ և չա՛տ վեր պիտի ըլլար այն բոլոր մեղադրանքներէն, որոնց ենթարկուած է այսօր այդ շարժումը, առանց մեզի տուած ըլլալու իրմէ սպասուած արդիւնքը: Կը յուսամ, թէ մեր կուսակցական բարեկամները բաւականաչափ բարի կ'ըլլան հաստատելու համար մեր հաւաստումը:

Սոյն նիստին կ'որոշուի ընդհանուր Հանգանակութեան հրահանգ տալ: Եւ երբ Գանձապետի ընտրութիւնն ալ կը կատարուի, աչն ատեն, համաձայն Նոյ. 18 և 20ի նիստերու որոշման, կառավարկուի Դաշնակցութեան, որպէսզի Հայրենիքի սիւնակներուն միջոցով կատարուած Հանգանակութիւններու արդիւնքը չանձնուի Գանձապետին: Այս առաջարկը, թունդ հանեց մեր Դաշնակցական բարեկամներուն արդէն իսկ գրգռուած ջիղերը, և այսպէս չաւտարարեցին:

«Հայրենիք»ի մէջ հանգանակուած գումարը Ազգ. Պաշտ. Յանձնախումբի տրամադրութեան տակ չենք դնել. և ո՛չ ալ մեր մասնաւոր հանգանակութիւնները կը դադրեցընենք: Եւ հանգանակուելիք գումարին 50% պէտք է Կովկաս դրկուի, հակառակ սրբազային կը բաժնուինք: Անուշտ պիտի պայքարինք իրարու դէմ, բայց գէթ չ'հայիոյենք իրարու»:

Այս բանով մեր Դաշնակցական բարեկամները մեկնեցան ժողովէն:

Այդ մեկնումէն չեաւ մեր ընթերցողները գիտեն թէ Դաշնակցութիւնը ի՛նչ ուղղութեան հետեցաւ Հանգանակութիւններու գործին մէջ, և Ազգ. Պաշտ. Յանձնախումբի գործունէութեան հանդէպ. գիտեն, թէ Դաշնակցութիւնը իր հրատարակած վերջնագրով մօտեցաւ մինչև ազգային մատնութեան մը սահմաններուն:

Եւ ասոնց ամենքը տեղի ունեցան Կուսակցութեան հարստացումի սիրուն, Պիւրոյի սիրուն, աչն Պիւրոյին, որ զայլթակղութեան քարը եղաւ ազգին արիւնոտ օրերուն, և որուն մէկ ճշգրիտ գիմաստուերը կարելի է տեսնել Արտաշէս Տէմուրճեանի «ԿԱՄԱ-

ԻՌՐԻ ՄԸ ՊԱՏՄՈՒԹԻԻՆԸ» անունով հրատարակած տետրակին մէջ (1916) :

Եւ այս չափագործումներէն վերջ այլ ևս մենք պիտի չ'զարմանայինք, եթէ լսէինք, որ «Հայրենիք»-ի խմբագրութեան շէնքը 42,000 տոլարի գնելու ձեռնարկը կրկնայ խմբագրութեան կողմէն, հոգ չէ, թէ չ'աջողիր, և գաջն հերքելու սեկ պաշտօնական ձայն անգոր պիտի ըլլար տարբեր ճշմարտութիւն մը ըսելու մեզի . . . :

Ինչ որ ալ եղած ըլլար, սակայն, այս խնդիրնեւրուն մէջ Դաշնակցութեան բռնած ընթացքը, ևս չեմ հաւատար, թէ անոնց կողմէն Զարին անունով բուռն պայքար տեսար ստուգիլ պատճառ եղած ըլլայ հայկական ջարդերուն : Որչափ ալ անիկա Թուրքերուն ձեռք աչսօր իբր պատլուակ կը ծառայէ ջարդերու արդարացման : պէտք է վստահ ըլլալ, թէ Հայկական բնաջնջումը տարիներէ ի վեր ծրագրուած, կանխածրուածուած, պատրաստուած իրողութիւն մըն էր : Եւ եթէ երբեք իմ վրաս խնդացին մարդիկ, Երբ Ատանայի ջարդերու վաղորդացնին չաչտարարեցի, թէ «այս ջարդերը սկզբնաւորութիւնն են միայն հայկական բնաջնջումի (*) . աչսօր, այլ ևս առանց բացառու

(*) Էջ 11 . . չիշատակուած մեր յօդուածին առթիւ Փարիզէն Central News գործակալութիւնը սահեռագիրք քաջած է Լոնտոնի Financial Newsին, հրատարակուած Օգոստ 15ին .

PARIS, August 13. — The «Revue» will publish next week a trenchant article written by Monsignor Mouchegue (Armenian Archbishop of Ada-

Թեան, ամեն խորհող մարդ միեկնոյնը կը հաստատէ և ընէ Փինոն կըսէ. «Հաչ Ժողովրդեան ամբողջական բնաջնջումը ... կառավարական դրութիւն մըն է, Վճռուած կամք մը. անիկա 1908ի «ազատական» չե-

na) on the dangerous situation in Armenia, entitled "The New Armenian Massacres." In the course of this article the Archbishop speaks bitterly of the carelessness of Christian Europe in failing to give proper attention to the massacres of last year. The Turkish Government, under Abdul Hamid, he urges, always live in fear of a rising prompted by the force of European opinion; but the Young Turk regime, encouraged by the indifference of Europe at large, is permitting the existence of a state of affairs which at an early date will inevitably result in fresh massacres.

The writer reproaches the Young Turks for allowing the authors of this Turkish St. Bartholomew's massacre to remain unpunished, and quotes with indignation the characteristic reply made by the Committee of Union of Progress to the complaints of the Armenians: "What do you expect us to do with a crowd of fanatics?" It is not merely the crowd of fanatics, says the Archbishop; it is the crowd of local officials, who are enriching themselves by means of the pogroms of which they are the real instigators. Nothing is changed in Turkey since the advent to power of the Young Turks, and the same ghastly policy of oppression and massacre is carried on now as before.

—CENTRAL NEWS.

դափոխութեան հետեւանքն է (*)» : Եւ ես այդ վերջին հետեւանքի մասին շատ յստակօրէն խօսեցայ 1908 Օգոստոսին մեր կուսակցական բարեկամներուն, առանց անոնցմէ լսելի ըլլալու : Այս իրողութեան կրնան վկայել Պ.Պ. Սապահկիւլեան, Տամատ, Թէքէեան, և Եթէ ողջ մնացած են, Ջարդարեան և Ակնունի :

Թուրքերը Դաշնակցութեան այդ սուտին պէտք չ'ունէին հաշերը ջարդելու համար : Երբ քաղաքացիական պիտիները ջնջուեցան, երբ Գերմանիա աջ ու ձախ չաղթական խոչանքներ կունենար իր զինուորական ասպատակութիւններուն մէջ, երբ Տարտանէլի արշաւանքը կը ձախողէր, երբ Ռուսիա Եւրոպայի մէջ կը նահանջէր, ու կը կաղար Հայաստանի սահմաններուն մօտերը, չարմարագոյն ժամանակը հասած կը նկատուէր Հայկական բնաջնջումի կանխամտածուած ծրագիրը գործադրելու համար : Եւ գործարութեան սկսան : Ահա՛ պատահածը, ահա՛ իրողութիւնը :

Դաշնակցութեան սուտը չ'վնասեց քաղաքականապէս, միայն նպաստեց այդ կուսակցութեան դրամաշորթութեան ծրագիրներուն, և ազգին այդ դրամին էր, որ զինքը անհաշտելի, անուղղայ դարձուց միւս քաղաքական կազմակերպութիւններուն և ամբողջ ազգին հանդէպ :

Դաշնակցութեան այդ սուտը վնասեց Ազգին դրամին, Ազգին բարոյական հոգիին, համերաշխու-

(*) Լ. Յ. Դաշնակցութիւնը, որ մասնաւոր հպարտութեամբ յայտարարեց ազգին, թէ ինքն էր որ բերաւ Օսմ. Սահմանադրութիւնը, այսօր պիտի յօժարի՞ այդ Սահմանադրութեան ստեղծած ազգաբնիկ մէջ ստանձնել պատասխանատուութեան իր կարեւոր բաժինը :

թեան սկզբունքին . մէկ խօսքով , ազգային ներքին
գոյութեան :

Եւ ասիկա աննկատելի , զանցատելի վնաս մը
չ'եղաւ ազգին համար :

IV

ՀԱՅ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

Ամեն գործ իր անընդմիջական արդիւնքը ունի :
Զկաջ գործ մը ստանց արդիւնքի , և պատճառ մը ա-
ռանց հետեւութեան : Բնութեան օրէնքն է ասիկա ,
և մարդկային գործունէութեան հոգեբանական շրջ-
ջանակը բնութեան օրէնքին ազդեցութենէն դուրս
չէր կրնար մնալ : Նոյն իսկ պէտք է ընդունիլ , թէ
սլաւադաներ կան , ուր իրերու ծնցուցած հետեանքնե-
րը արգիլել վեր է մարդկային ամեն կարողութենէ :

Հայկական Յեղափոխութեան միտքը , և անոր
կազմակերպութիւնն ու իրաչաչտնութիւնը մէկն է աշղ-
բնական և հոգեբանական գործերէն , որոնք երբեք
տեղի ունեցած ըլլան աշխարհի մէջ : Հայկական չե-
ղափոխականութեան աչա հանգամանքը ուրանալ ,
պիտի նշանակէր սոցէտ ձեանալ պատճառի և արդիւն-
քի չախտենական և անչեղլի գուգորդութեանը մա-
սին :

Բայց հայկական չեղափոխութեան մէջ , պէտք է
աչքի առջև ունենալ այն երկու բներևոյթները , ո-
րոնք պիտի կրնան մեզի առաջնորդել լաւ կերպով կա-
րենալ գնահատելու անոր կատարած զերին օգտակա-
րութիւնն ու փնասակարութիւնը :

Արդ , Հայկական չեղափոխութիւնը երկու փու-
լերով կը ներկայանայ մեզի . ներքին և արտաքին :

Թուրքական, քրդական խժովութիւնները, թալանները, առեւանգումները, մասնակի ջարդերն ու սպանութիւնները, որոնք դարերէ ի վեր կը շարունակուէին Հալապտանի մէջ, վերջապէս ալ անհանդուրժելի եղան քիչ ու շատ զիտակցութեան եկած ժողովուրդի մը համար։ Կարելի չէ՛ ամբողջ ժողովուրդ մը դարերով կեղեքել առանց անոր մէջ արթնցընելու ընդվզումի և ինքնապաշտպանութեան բնազդն ու ոգին։ Աշխարհի չեղափոխութիւնները ծագում առած են ժողովուրդներու շարաշար գործածուած և չահագործուած համբերութիւններու սպառումէն։

Այդ ինքնագիտակցութեան վարթնումի, և դարաւոր համբերութեան սպառումի պահուն, ինքնապաշտպանութեան բնազդը շարժման մէջ գրաւ Յեղափոխական ոգին, որ իր գոյութիւնը ցոյց տուաւ նախ հարստահարողներուն դէմ ուղղակի։ Այս շարժումը Հալկական չեղափոխութեան ներքին փուլն է, որ կը չափանչէ։

Այդ շարժումը միշտ գոյութիւն ունեցաւ Հալ հոյի վրայ, Հալկական չուսահատ կացութեան հետեանքով։ Իսրայէլ Օրիի և չետոյ Համատանցի Ժողէֆ Էմինի ձեռքով սկսուած շարժումները ժամանակին ամենէն իմաստուն ձեռնարկներն եղած են, հոգ չէ՛ թէ տարրային մնացած ըլլան։ Զէյթունի չաջորդական շարժումները Հալկական ձերբազատումի բաղձանքին ու պէտքին գործնական արձագանքները եղած են։ Եւ Պուլկարներու ազատագրութեան վաղորդայնին իսկ Հալ Եկեղեցւոյ բարձրատրիճան պաշտօնեաներէն մին Հալկական չեղափոխութեան մը լուրջ կազմակերպութեանը կը ձեռնարկէր, իր շուրջ գտնուած հալ մեծամեծներու համագործակցութեամբ սա համոզումով, թէ «Հալկական արեւ ճաւրոտի վրայ մա-

րը մտաւ, և անկէ միայն կրնայ վերածագիլ» : Այսօրինակ դադափարներու զարթնումն իսկ կրնայ նշանակը նկատուիլ հայկական զարթնումին, և հայ ազատագրութեան կամ բարենորոգումը Հայաստանի մը անմիջական անհրաժեշտութեան :

Ես կը ճանչնամ գիւղեր, որոնք 1877—78ին ալ զլուծած հէրֆէզներու և ուրիշ իսլամ գաղթականներու առաջատակութիւններէն, ներքին կաղծակերպութիւններ ունեցան թշնամիներուն դէմ : Այդ կաղծակերպութիւնները, մութին մէջ ատաճնորդուած, և օժտնդակուած բոլոր գիւղացիներէն անխտիր, պահապան հրեշտակի մը պէս, կը հսկէին գիւղերու ինչքին, պատիւին ու կեանքին վրայ. և աչդ անանուն հերոսները իրիկուրնէ իրիկուն իրենց ռազմիկի, թշնամիին հետ իրենց զինական բազխումներուն հաշիւը կը բերէին կը ներկայացընէին զիրենք և գործը ղեկավարող գիւղապետներուն, որոնք հպարտ կըզգային, անշուշտ, աչպէսով իրենց գիւղերը պաշտպանած ըլլալու արդար փառասիրութեամբ մը :

Յեղափոխական աշտօրինակ ներքին ու տեղական շարժումներուն չաջորդեց աւելի լայն ձեռնարկ մը 1881—82ին, կարնոյ մէջ : Հայ ազգը աչդ պահուն կը գիտակցէր, թէ զոյ ու մարդասպան անհատներու և ցեղերու ևտին կանգնած կը մնայ ո՛չ նուազ զոյ ու մարդասպան կառավարութիւն մը, որուն հետ գործ պիտի ունենար ժողովուրդը : Մարդասպան կառավարութիւն մը, իր սճրագործ մտադրութենէն ևտ կեցընելու միակ միջոցն էր ու չադրութիւնը հրաւիրել հայկական բարենորոգումներու պատասխանատու պետութիւններուն. և աչդ ու չադրութիւնը կարելի պիտի ըլլար հրաւիրել զէպքերու շանթահարող պոռթկումով մը :

Հազիւ, թէ ողբացեալ Կարապետ Նշիկեան կը վերադառնար իր յեղափոխական առաքելութենէն, և ահա Կարնոյ մէջ Տ. Մելքիսեդեկ Քահանայի միջադէպով, յեղափոխական կազմակերպութիւնը կը վտանգուէր անդամներուն ձերբակալութեամբը, և յեղափոխութեան անդրանիկ առաքեալը, Կ. Նշիկեան, կը հարկադրուէր թողուլ տուն ու Հայրենիք, և ձեռք առնուլ պանդխտութեան ցուպը: Այս ձեռնարկութիւնը ներքին յեղափոխութեան երկրորդ պարագան էր:

Երրորդ փուլը կըսկսէր 1885 Օգոստ. մէկին Արմենիաի հրատարակութիւնով, և 1889 Ապրիլ 17ին Հայոց Հայրենասիրական Միութեան և յետոյ Արմենականներու կազմութեամբը: Թէպէտ Արմենիա սկսաւ հրատարակուիլ Մարսիլիա, բայց անոր առաջնորդած յեղափոխական գործը բացարձակապէս ներքին էր, քանի որ անոր գրդապատճառը ո՛չ միայն ներքին էր, այլ և Մ. Փորթուգալեան և բոլոր Արմենական գործիչները տառապանքի երկրին զաւակներն էին, որոնք իրենց մորթին վրայ, ու հոգիին խորը կը կրէին ամենօրեայ զուլումին արիւնոտ հետքերը: Եւ եթէ 1890ին չ'փախչալուէր Հայրենասէր Միութիւնը, և Արմենականներ չ'մնային առանձնացած, հայկական ճշմարիտ յեղափոխութեան ռազմիրայի իրենց դերին մէջ պիտի կրնային աւելի լաւ կերպով ղեկավարել սկսուած գործը, և յարմարցնել զանի երկրի բուն պէտքերուն և պահանջներուն:

Հայկական յեղափոխութիւնը խոտորումներու, ծախողանքներու շարք մը ստեղծեց իր առեւ, այն օրէն, երբ մտաւ իր արտաքին փուլին մէջ, այսինքն սկսան արտասահմանի մէջ, և ռուսահայ առաջնորդողներու ձեռքով կազմուիլ Յեղափոխական Քոմի-

թէները, որոնցմէ առաջինն է Հնչակեան Կազմակերպութիւնը, Հիմնուած 1887ի ատենները, Ռուսահայ ուսանողներու կողմէն, որոնք սնած էին «Քարլը Մարքսի վարդապետութիւններով», և 1890ին Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը, որուն առաջնորդները թէպէտ ընկերվարական, բայց ի սկզբան չուզեցին իրենց ընկերվարական սկզբունքները ներմուծել Հայաստան, մինչև 1907ի իրենց ընդՀ ժողովը, ուր ընկերվարութիւնը ծրագրական ընդՀանուր սկզբունքի վերածուեցաւ :

Որպէսզի կարելի ըլլայ այդ ներքին և արտաքին չեղափոխութիւններուն ուղղութիւնը ճանչնալ, իրենց նպատակներուն մէջ, հոս կը զննեք անոնց հիմնական սկզբունքները .

1. — Հայոց Հայրենասիրական Միութեան նըպատակն է . «աշխատիլ վարչական բարենորոգումներ մտցրնելու Թիւրքահայաստանի մէջ, Հայ ժողովրդի տեղական պէտքերուն համեմատ : Հայ ժողովրդի ցանկութիւնն է իրաւունք ստանալ ազատօրէն ինքզինքը կառավարելու, որով միայն պիտի կրնան վերնալ այն հարստահարութիւնները, որոնք այսօր Հայաստանի թշուառութեան և աւերակ դառնալուն պատճառ կը լինին : Հայոց Հայրենասիրական Միութիւնը իր նպատակը իրագործելու համար իր կարողութեան չափով կը գործադրէ ամեն չարմար և զած միջոցներն, ժամանակի պահանջների համեմատ, կ'աշխատի ներքին ոչժ գոյացունել Ս. զգին մէջ իր ազատութեան համար, հրատարակութիւններ կանէ, դիմումներ կ'անէ որոց որ պէտք է, և նիւթապէս ու բարոյապէս կը քաջայլերէ անոնք, որոնք անձնութեամբ կ'աշխատին հայրենիքի ազատութեան գործին . . . » :

2.— Հնչակեան Կուսակցութեան նպատակ.—
 Իր նախնական փուլին մէջ «Թուրքահայաստանի Հայ
 Ժողովրդի վերաբերմամբ, մենք այս խորին Համոզ-
 մունքէն ենք, որ պէտք է անպատճառ ջարդուն նրան
 առաջդիմել արգիլող ամբաստինդ շղթաները, և նա ու-
 նենայ քաղաք. անկախութիւն» (Հնչակ, 1887 թիւ
 1)։— Այս նպատակին միջոցներն են Պրօպականտա
 և Ագիտացիա, տէրբարական գործողութիւն, ասպա-
 տակային գունդերի կազմակերպութիւն, ապստամ-
 բական զօրագունդերի կազմութիւն (Ծրագիր էջ 11)։

3.— Հ. Յ. Դաշնակցութեան նախնական նը-
 պատակն էր «Թօթափել բռնապետական խաչտառակ
 լուծը, ձեռք բերել ազգերի Համերաշխութիւն, աշ-
 խատանքի ապահովութիւն, խղճի, խօսքի ու Համոզ-
 մունքի ազատութիւն։ Այլ Հնարաւոր է միայն բռն-
 նի չեղափոխութեամբ, և մենք ատոր կը դիմենք»
 (Հիմնական Ծրագիր էջ 7)։

Այս արտաքին կազմակերպութիւնները աւելորդ
 էրսել, թէ անձանօթ ըլլալով բնաշխարհի Հոգերա-
 նութեան, տիրող բնդհանուր կացութեան Հանգա-
 մանքին, և Հայ Ժողովրդեան իրական պէտքերուն,
 պիտի չկրնային այն արդիւնքը չառաջ բերել, ինչ որ
 պիտի կրնային բերել, օրինակի Համար, ներքին կազ-
 մակերպութիւնները, եթէ անոնք զօրացուած ըլլա-
 յին զրամով ու մարդով, և տեղական պայմաններուն
 չարմարցուած ծրագրով մը։

Յեղափոխական արտաքին կազմակերպութիւն-
 ներու ատաճնորդները, պիտի չ'կրնային իրապէս օգ-
 տակար ըլլալ, ո՛չ միայն անոր Համար, որ Մարք-
 սեան կամ բնկերպարական սկզբունքներու բառամբ-
 թերքը ամենարուժ բախտան մը չէր կրնար ըլլալ վաչ-
 րագ և գաղանային տիրութեամբ Հարստահարիչներու.

կողմէն խաչուած Հայութեան, այլ և անոր Համար, որ այդ առաջնորդողներուն Հոգեբանութիւնը չէր կրնար ուղիղ Համեմատիլ մեծ զոհին, Թուրքական Հայաստանի ժողովուրդին Հոգեբանութեանը: Վերջերս Կովկասէն զրկուած տեղեկագրի մը սա չատկանըչական տողերը կ'արժէ ուշադրութեան առնուլ:

«Հագիւ մատի վրայ Համրուող բացառութիւններէ անդին, կառավարող այս դասակարգը, (գործիները, զոր իրաւամբ փալիթիւրն կը կոչէ), Հայութիւնը իր տարրեր Հաստեմաներով, անոնց գործունէութեամբ, զոհողութիւններով, ձգտումներով և խոհալներով, չէ՛ր մրոնած իբրեւ ամբողջութիւն մը: Ինձ այնպէս թուեցաւ, թէ Հայութեան մասին իր գաղափարը դժբախտարար քաղած է միայն իր շրջանակին մէջ ճանչցած, ազգային ձգտումներէ, և խոհալ գուրկ ուսսահայ քչւող, տարւող, անդիտակից զանգուածի մը վրայէն, և չէ՛ տեսած անոր մէջ ո՛րքաւ բարոյական արժէք: Հանրային կեանքի Հանդէպ ինքն իսկ զրկուած ըլլալով բարոյական բարձր իմացումներէ, իր տեսած ու ճանչցած Հայութիւնը անարժէք դաւանելով, զայն իր զիրքի ու աթոռի տիրացումներուն գործիք ընել ուզած է միայն: Կորսուելիք, կործանուելիք իր մը նկատած է զայն. ինչո՞ւ. զայն չը գործածել իր տնձին փրկութեան, իր փառասիրութեան գոհացման: . . . Ռուսահայերուն մէջ չ'կայ դատ մը ա՛յն իմաստով, որով մենք կը հասկրնամք քրքահայ դատ քսելով: . . . Ռաֆֆիներն ու Արծրունիներն անգամ իրենց ազգային խոհալի իրագործումը կը զանէին Թրքահայ դատի չաջողութեանը մէջ: Եւ ևս կը կարծեմ, թէ այս խոհալին պակասը, իր բոլոր Հետեանքներով չստակօրէն կը բացատրէ Ռուսահայ

կեանքի բնդհանրապէս ազդային բարոյական նկարագիրը :

«Ռուսահայերը հայ դատին անունովը խօսած են, բայց գայն զգացած և ապրած չ'են : Այդ դատը իրենց ազգային իտէալ ընելու անհրաժեշտ պատմաւորներն ու պայմանները պակսած են իրենց» :

Այս իտէալով, և այս հոգեբանութեամբ առաջնորդուած դործ մը բնականաբար պիտի չ'կրնար իրական ծառայութիւնը մատուցանել տառապակիր ժողովուրդի մը, որուն պէտք եղածը ո'չ Մարքսի տեսութիւններն էին, և ո'չ րնկերաբութեան վարդապետութիւնները, այլ ԿԵԱՆՔԻ, ապահովուած, վտանգէ ու բռնարարութեմէ զերծ կեանքն ու պատիւը, որոնք մարդկային իրաւունքներու մեծ գիրքին առաջին էջը և առաջին տողը կը կազմեն :

Ռուսահայ գործիչներու հասկական դատին հանդէպ ապրած այս սխալ և մեր պահանջներուն անյարմար հոգեբանութիւնն էր, որ երկու հաջ չեղափոխական կազմակերպութիւններու մէջ ալ ներքին դժուարութիւններ ստեղծեց : Եղաւ ժամանակ մը, երբ երկու շարքերուն մէջ ալ դէմ առ դէմ եկան Ռուսահայ և Թուրքահայ գործիչներու իրերամարտ խումբերը, և միեւնոյն կազմակերպութիւններու մէջ ստեղծեցին հակառակ հոսանքներ :

Թուրքիոյ չեղափոխական գործիչներ, որոնք հաշտութեան դարաւոր վէրքը կը կրէին իրենց հոգիին խորը, զգացին հոգեբանական այդ խտտորումը, այդ անյարմարութիւնը, և երբ կարելի չ'եղաւ Հնչակեան Կուսակցութեան մտայնութիւնը կաղապարել Թուրքահայ իտէալին, անոր ձերբազատումի տենչանքներուն վրայ, այն ատեն պաշտարար սուր կերպարանք առաւ . կազմակերպութիւնը երկճեցեալ, իրմէ ծը-

նունդ տալով Վերակազմեալ Հնչակեանութեան, որ
 Թրքահայ առաջնորդողներու ձեռքին մէջ, Թրքահայ
 դատը կը հետապնդէր, իր մաքուր իսկականութեանը
 մէջ: Միեւնոյնը պատահեցաւ նաեւ Հ. Յ. Դաշնակ-
 ցութեան, որուն մէջ ալ դոշութիւն ունեցան այդ եր-
 կու հակամարտ ուղղութիւնները (*): Եկաւ ժամա-
 նակ մը երբ բաժանումը անխուսափելի կը դառնար,
 բայց Հնչակեան բաժանումը նոր դասեր, նոր փոր-
 ձառութիւններ տուած էր անոնց, և որոնք գիտցան
 1907 Մալխի իրենց Դ. ընդհ. ժողովին մէջ համաձայ-
 նիլ իրարու հետ, որուն հետեանքով բողոքող ազգա-
 նական Դաշնակցականներ զուրս կը մնային իրենց
 չարքերէն, և երբ ալ Հայկական Հարցը կը դադրէր
 դոշութիւն ունենալէ Հ. Յ. Դաշնակցութեան համար,

(*) 1890ին Թիֆլիզ Արժրունիի չէնքի Քլիւսին մէջ լուրջ
 խորհրդակցութիւններ տեղի ունեցան Թուրքահայ կեանքի
 շուրջ: Այդ ժողովներուն ներկայ էին Թուրքահայ մտաւորա-
 կան գործիչներ: Այդ ներկայացուցիչներէն մին Ջէյթուցի
 Չաղբեան, պնդեց թէ Ռուսահայեր պէտք չէ դործօն դեր ըս-
 տանձնեն Թուրքահայ շարժումին մէջ, իրենք անտեղեակ ըլլա-
 լով բոլորովին հայութեան այդ հատուածին հոգեւորանութեան և
 կեանքի ու դրութեան պայմաններուն: Կը պատմուի, թէ Քը-
 ռիստափոր Միքայէլեան այդ լուրջ և բանաւոր առարկութեան
 սապէս պատասխանած է.

«Աւելորդ է, պարոններ, վիճել դորա մասին, կարծես թէ
 ճակատագրական մի տնօրէնութիւն է, որ տաճկահայերի ազա-
 տադրութիւնը պիտի կատարուի Ռուսահայութեան ձեռքով, և
 մենք ոչ մի գնով այդ փառքը չենք գիշի ուրիշին»:

Եւ Թուրքահայ տառապանքը չեչտուեցաւ, տարիներու ըն-
 թացքին, միմիայն այդ կուսակցական ազգա փառասիրութեան
 երեսէն:

և միայն թուրքիոյ դասակարգային խնդիրն էր, որ զինքը պիտի զբաղեցրնէր անուշեմուտէ :

Այդ սխալ ուղղութիւններու ընթացքին մենք շատ անգամներ ցաւով լսեցինք մեր Ռուսահայ գործիչներու բերնէն խօսքեր, որոնք Հայկական դատին չէր որ պիտի ծառայէին ապաշովարար : Այդ գործիչներէն մին կըսէր ժամանակին . «եթէ մեմֆ տեսնեմ, որ ո՛չ է՛ Հայաստանի, այլ Արաբիոյ մէջ միայն ընկերվարական գործունէութեան հոգ կայ, մեմֆ կը թողունմ Հայաստանը, և մեր գործունէութիւնը Արաբիա կը փոխադրեմ» : Եւ ուրիշ մը . «եթէ մենք Համոզուինք իսկ, թէ միայն Ռուսիոյ ձեռքով է, որ կրնայ փրկուիլ Հայաստան, մենք նորէն մեր պաշտօնը պիտի մղենք Ջարիգմի դէմ» :

Այսօրինակ մտայնութիւններով առաջնորդուած արտաքին չեղափոխութիւն մը, այլ ևս պիտի չկրնար Հաշտուիլ Հայ ժողովուրդին ներքին կեանքին, անոր իսկական պաշանջներուն, անոր ազգային հոգեբանութեանը հետ (*) :

(*) Երբ 1878ին Գէորգ Կաթողիկոս, Մանկունի Եպիսկոպոսի ամօթապարտ ազդեցութեան տակ չէր ուզէր Հայկական դատին օգտակար յաճման մը համար զիմել Ռուսիոյ Ջարին, Իգմիրլեան Եպիսկոպոս, որ Երբեմն ինքն այ Ռուսաստանաց մըն էր, 1878 Փետր. 13ին զրեց Մանկունիի. «Ժամանակին ըրածը ոչ ոք կրնայ ընել. ժամանակը շատ բան կը փոխէ. պարագաներուն և ղէպերուն պէտք է հնազանդինք. մեր հին ընթացքը փոխելու եմք. մեր խորապիտութիւնը և շրջահայեցութիւնը պահելով զիմելու ենք կայսեր : . . . Ամեն պարագայի մէջ Ռուսիոյ պաշտպանութեանը կը կարօտինք . . . » (ՍԱՐՈՒԽԱՆ, Հայկ. Խնդիրը և Այդ . Սահմանադրութիւնը էջ 323) :

Բարերախտաբար, սակայն, հակառակ Հնչակեան Կուսակցութեան արտասահմանեան կեցուածքին, բնաշխարհի Մասնաճիւղերը մնացին իրենց ազգայնական հողին վրայ, և իրենց կրած տառապանքին մէջ ապրեցուցին հայ չեղափոխական ոգին, ազատամեն վարդապետականութենէ, և իրենց ջանքերը կեդրոնացուցին միմիայն հայ ազատագրութեան բաղձանքին շուրջ: Այնպէս, որ երբ 1890—92ին Թուրքիոյ զանազան քաղաքներուն մէջ կազմուեցան Հընչակեան մասնաճիւղերը, անոնց անդամները գրէթէ առանց բացառութեան իրենց չեղափոխական ուխտագիրը ստորագրեցին, մերժելով ընկերվարական սկզբունքը, և այս խոտորումին հաւանութիւն տալ ստիպուեցաւ Հնչակեան կեդրոնը, հակառակ վարիչներու ընկերական հիմնական սկզբունքներուն: Այս հակընկերվարական և զուտ ազգային հանգամանքը ա'յնքան խոր արմատ ձգած էր Փոքր Հայքի և Կիլիկիոյ շրջանակներուն մէջ, որ Օ. Սահմանադրութեան

Լ. Մարտիրոսեան երբ կանխակալ կարծիքով մը կը մատնանրէէր իր «ընկեր»ներուն Ս. Դ. Հնչակեան կազմակերպութեան ազգամիտ սխալները, իր ազգասիրական ջերմ բաղձանքէն տարուած ինքզինքն ալ կը դնէ մի և նոյն ազգամիտ ուղղութեան մէջ Ռուս կառավարութեան համար գրելով. «անոր մազերուն և եղունգներուն մէջ հագարաւոր գոհերու արիւնն է լճացեր, նոր գոհելու ծաբալին հետ ...» (Ճջ 40) սա տարբերութեամբ միայն որ իր մասնանշած, սխալները երկկի կը պատկանին մինչ իր սխալը իր այժմէական հանգամանքով կրնայ աւելի ահարկու հետեանքներ ունենալ: Ուրովհետեւ իր գրիչը չէր, որ պիտի կրնար մարել այդ ծարաւը, եթէ գոյութիւն ունի:

նախօրերուն, զանազան քաղաքներու չեղափոխական Մասնաճիւղեր իրենց գոյութեան մութ անկիւններէն երբ սկսան մէջտեղ ելնել, Հնչակեան և Վեր. Հնչակեան Մասնաճիւղերը միախառնուած սկսան գործի, առանց կարեւորութիւն ընծայելու աչդ երկու հատուածներուն արտասահմանի մէջ, տարիներու ընթացքին, իրարու հանդէպ ցոյց տուած զգուելի վերաբերումին և բաժանումի պատճառներուն: Եւ այս ուրախալի երեւոյթը կը պարզուէր մեր աչքին միայն սա պատճառով, որ Հայրենիքի զաւակները մէկ ցաւ և մէկ բաղձանք ունէին, և տառապանքը իրենց հոգիները կազմած էր մի և նոյն սալին վրայ, մի և նոյն մուրճին տակ, և ջրդեղած՝ արիւնի միւկնոյն տաշտին մէջ:

Հայ չեղափոխութեան տարիներու գործունէութեան ընթացքին Ռուսահայերու և Թրքահայերու հողերանութեան այս տարամիտութիւնը ապահովաբար մեծ կշիռ մը պիտի չ'ունենար մեր կեանքին ու ճակատագրին վրայ, որչափ ատեն բնաշխարհի չեղափոխականները, կամ ըսենք տառապող դասակարգը իր հեռաւոր առաջնորդներէն ազգուելու տրամադրութիւնը չ'ունէր: Յեղափոխական կեանքի մէջ աղէտքը սկսաւ այն օրէն, երբ Հայ Կազմակերպութիւններ իրարու դէմ սկսան պայքարիլ. և աչդ պայքարը սկսաւ ո'չ թէ ազգային շահերու պաշտպանութեան և կամ Հայկական դատի բաւարար լուծումին համար, այլ մանաւանդ կուսակցական շահերու, հատուածական եսութիւններու համար: Եւ աչդ օրէն էր, որ Հայկական յեղափոխութիւնը, դուրս կելլէր իր ազգայնական բոժոժէն, և հատուածներու ձեռքին մէջ

կը կուսակցականաճար (*): Եւ Հայ լեզափոխութեան աջգ կուսակցական դիմաշեղութեան էր, որ կ'ակնարկէի՝ ժամանակին, ԱԶԳի մէջ հրատարակուած յօդուածով մը, ուրկէ սա հասուածը կը քաղենք:

Աժան և օգտակար ազգասիրութիւնը ազգայնականութեան բժոժէն դուրս ելաւ, և ազգայինութիւնը, համազօր ազգասիրութեան, սկսաւ մենաշնորհը դառնալ հատուածներու, որոնք դժբախտաբար, անդէտ երկրի պայմաններուն, և ժողովուրդի իսկական պէտքերուն, իրենց հետքերուն վրայ թողուցին խակու խորթ մտայնութեան մը պատրանքները միայն: Ալ աշնուհետեւ ազգասիրութեան ոգին չ'ապրուեցաւ մեր մէջ, անիկա չաւէտ եղաւ վերացական վարդապետութիւն մը, գրչի խաղ մը, շահագիտութեան աղբիւր մը, վաճառքի ապրանք մը կարգ մը բախտախըն-

(*) Վան—Տոսպի մէջ (No. 30, 31) Mars-ը «ԱԶԱՏԱԳՐԵՆՔ ՄԵՐ ԵՆԱԽԱԿԱԼԱԿԱՆ ԼԾԻՅ» յօդուածաշարքին մէջ կը գրէ, Ռուսահայ լեզափոխականներու մասին. «Ձուտ հայրենասիրական այս հոյակապ դադափարի մէջ հետզհետէ մուտք գործեցին նաեւ աշխարհի տարրեր ու զէմքեր, որոնց համար հայրենիքի ազատագրութեան դադափարը ուրիշ բան չէր, եթէ ոչ մի սանդուխ, փառքի ու շահի բարձր պարիսպներին յենուած:

Այդ սոնդուխով բարձրացան շատերը, դուրս գալով դիակներէ շեղձակոյտերից և աղիւլեղի արցունքի ու արիւնի ծովից և ... արժանացան հերոսի փառքին ու պատուին: Նրանք, որ եկել էին ազգը փրկելու, ստրկացնում էին նրան, որ խօսում էին թրքական լուծը խորտակելու անունից, նորանոր ծանր լուծեր էին դնում նրա յոդնած ուսերին. ու այդ փրկիչները ժողովրդի գրկում էին իր ցաւերը, վշտերը, տառապանքներն ազատ լալուց և ազատ պատմելու իրաւունքից անգամ»:

դիրներու ձեռքին մէջ: Ժամանակին Մոլթքէ կը գը-
րէր, թէ «Ֆրանսացիները բառերը իրողութիւններու
տեղ կ'առնեն»: Մեր ճշմարիտ ազգասէրները, ժո-
ղովուրդի, տառապող դասակարգի անկեղծ ու սրբա-
յաւ զաւակները բախտախնդիրներու մեծ խօսիկ բա-
ռերը իրականութեան հետ չփոթեցին, և իրենց կեան-
քին կորովը, իրենց արիւնը վառնեցին իրենց հրաժ-
ջուած պատրանքներուն ի դէմ: Եւ որքան շատ խա-
րուեցան, ա'յնքան շատ փարեցան պատրանքին:
Ժօրժ Տըհէրմ, իր «Ապրող Ռամկավարութեան» մէջ
կ'ըսէ. «Տղու մը խօսիլ մեծ սկզբունքներու մասին, կը
նշանակէ վարժեցրնել զինքը իր եսականութեան ի
սպաս դնելու բոլոր նուիրական բառերը, առանց գա-
նոնք գգալու, առանց զանոնք ապրելու»: Ժիշէ աչս
ճամբով էր որ մենք ազգային նուիրականութիւնը,
և դաշն բնորոշող սրբազան բառերը պարզապէս ծա-
ռալեցուցինք մեր անհատական կամ կուսակցական
եսականութիւններուն, և աչսպէսով նոյն իսկ մեր
ազգասիրութիւնը շատ անգամ ի վնաս իրական ազ-
գասիրութեան գործածեցինք: Մասերօ երբ կը խօսի
Արեւելքի ժողովուրդներու կազմաւորութեան և ճա-
կատագրին շուրջ, կը գրէ, թէ երկիրներ կան (Հա-
լաստան, Սուրիա, Հրէաստան), որոնք նախասա-
մանուած են զօրաւորներու որս ըլլալ, պատերազմիկ-
ներու ո'ր կողմն ալ որ անոնք բռնեն: Եւ օտար իշ-
խանութիւն մըն է, որ կուգայ անոնց դէմ իրեն կանգ-
նելու: «Անշուսալի դիպուած մը վերջապէս կը հար-
կագրէ, կը չաւելի Մասերօ, իրենց օտարական տէ-
րը ազատել զանոնք իր ներկայութենէն. բաց անոնք
անկարող կը դառնան օգտագործել աչն դադարը, զոր
բախտը կը պարգեւէ իրենց, և ազդուապէս կազմա-
կերպուիլ ասլադայ չարձակումներու դէմ: Անոնք կը

րաժնուին հարիւրաւոր հակառակորդ հասարակութիւններու, որուն ամենապզտիկն անգամ ինքնավար ըլլալու կը ձգտի, և մշտնջենական պատերազմ մը կը մղէ իր սահմանադրութիւններուն վրայ, աշխարհակալելու կամ պահպանելու համար իր փառաւոր գերիշխանութիւնը դաշտին մէջ ցորենի քանի մը լծվար հողի, և կամ լեռներու մէջ քանի մը անտառախիտ ճամբաներու վրայ: Երկար տարիներ արիւնոտ պաշար մըն է մղուածը, ուր պզտիկ բանակներ պզտիկ կոիւններ կը մղեն պզտիկ շահերու պաշտպանութեան համար, բայց այդ կռիւները ա'յնքան բիրտ են, ա'յնքան կատաղի ու մոլեռանդ, որ երկիրը աւելի անոնցմէ կը տառտալի քան արշաւանքներէ»: Եւ այս կռիւններուն արդիւնքը կըլլայ նոր տիրապետներու դալուստը, ներքին, փրցուն, պզտիկ պառակտումներով տրորուած Հայրենիքին մէջ»:

Մասերօի այս տողերը կարդացած պահուս կը փորձուէի անոնց մէջ տեսնել մեր քաղաքական կազմակերպութիւններու իրերամարտ պաշարը, ուր Յեղափոխութեան և քաղաքակրթութեան բարիանքը եղբայրասպանութեան ոճիրին առջև ալ կանգ չ'առին: Ու մեր այս ներքին պառակտումները, մեզի կ'արգիլեն հիմա, պատմութեան այս դիպուածական ու բախտորոշ վաչրկենին, ցոյց տալու մեր ազգային գոյութեան ուժը, և վաղուան մեր ճակատագրի լաւտակերտումի դործին մէջ, մեր տիրական ձայնը ունենալու:

Բոլոր անոնք, որոնք ազգերու ճակատագրով և անոնց գոյութեան ու տեականութեան հարցերովը կզրադին, կը թելադրեն մեզի վարդապետապաշտ (doctrinaire) շտտախօսներու առջև՝ ականջնիս խըփիլ, հոգմավարներու (agites) կոնակ ցոյց տալ, և

ազգային ինքնապաշտպանութեան միջոցներ հալթալ-
թելով հանդարձ, ըլլալ նշմարիտ գործառնքներ: Ու-
րովհետեւ կրսեն ապագան ա՛յն ազգերունն է, որոնք
ճատն ու յաւագոյնը պիտի արտադրեն, և արտադրու-
թեան բարձրագոյն գաղափարականը պիտի ապրե-
ցնեն: «Ապագան, եթէ կալ, չէ՛ ալն գաղափարնե-
րուն, որոնք կը փորձեն ինքզինքնին պարտադրել
ժեստերու և կամ մակդիրներու (epithetes) բոնու-
թեամբ, ալ անոնցն է, որոնք պիտի գիտնան լաւա-
դոն կերպով կաշմակերպել մարդկային ընկերու-
թիւնը, մարդեր չինել, և զանոնք միացնել ճշմարտ
ուրախութեան, ազատ գործունէութեան և կարգա-
պահութեան մէջ»:

Ճակատաբաց կրնանք չաչտարարել, թէ ալսպիսի
անհրաժեշտ գործի մը չաջողութեան մէջ բացարձա-
կապէս անձարակ գտնուեցան մեր քաղաքական կազ-
մակերպութեանց մտաւորական գործիչները, գրա-
կան ծանօթութիւններէ զուրկ, կեանքն ու ապագան
իրենց վարդապետութիւններուն և գրականութեանը
մէջէն դիտելու իրենց ցաւագար կարճատեսութեամբ:
Անոնք չ'չաջողեցան, որովհետեւ իրենց անգրագու-
թեան երազներովը ջանացին օրօրել թշուառացած
ժողովուրդ մը, և կուսակցական լծկար մը հոգի մո-
լեռանդութեան ոգիով անկարգապահութեան, բա-
ժանումի, իրաբատեցութեան զգացումները հրահրե-
ցին հոգիներուն խորը:

Հալ չեղափոխութեան ուսին վրալ ստեղծուած
երկու ճնշող կուզերր եղան, ուրեմն, ընկերվարու-
թիւնը նախ, և չետոլ արուեստականութիւնը, որուն
կրնանք կուսակցականութիւն անունը տալ: Եւ ալ
կուսակցականութիւնն է միակ պատասխանատուն
բոլոր անխոհմութիւններուն, որոնք կուսակցու-

թիւները , տիրապետումի սիրուն , մղեցին եթէ ո'չ վնասակար , գոնէ ամուլ և ապարդիւն ցոյցերու :

Իմիւ Տումերկ , երբ իր L'Armenie, Les Massacre, et la Question d'Orient գրքին մէջ կը խօսի հաջ չեղափոխականներու մասին կը գրէ . «Յեղափոխականներու մէջ կաշին կարճամիտ , և տաքզլուի մարդիկ : Վարպետորդիներ ալ կաշին : Գերման ընկերվարականներու կամ Ռուս անիշխանականներու ազդեցութեան տակ , անոնցմէ շատերը տարուեցան չիմարութիւններու և ոճիրներու : Մարդասպանութիւններ ալ տեղի ունեցան» (էջ 165) :

Երբ խնդիրը չեղափոխութեան շուրջ կը դառնայ , մարդ նկատի ունենալու է սա պարագան , թէ չեղափոխութիւն մը զրկուածներու , տառապողներու շարժում մըն է միայն բնդդէմ զօրաւոր բռնակալներու և մարդասպաններու : Աշխարհի ամենազեղեցիկ և տիպար Յեղափոխութիւնը , — Ֆրանսականը — այդ արատներէն զերծ չկրցաւ մնալ : Մութի մէջ գործոյ տկարին ձեռքը իր սխալումները կուենայ , բացց մարդիկ նպատակին մեծութիւնը և գատին նուիրականութիւնը հաշուի առնելով , ներոյգամիտ աչքով նայելու ևն գործուած սխալներուն , — անոնց վրայ ամիսոսալով հանդերձ — որոնք չափազանց պզտիկ թիւ մը միայն կը կազմեն բաղդատմամբ զօրաւորներուն ձեռքով և արդարութեան ու օրէնքի անունով գործուած ոմրագործ սխալներուն : Շատ իրաւամբ դիտել կուտայ Jean Finot իր La Science de Bonheur անուն գործին մէջ (էջ 271) , թէ . «Մարդկաշին ընկերութիւններու բախտը շատ մը պարագաներու մէջ կախումն ունի խորամանկութիւններէ և սուտերէ : Զօրաւորներու դէմ տկարներու կոխիմ մէջ այս

վերջինները պիտի կորսուէին, եթէ դատապարտուած ըլլային գործածելու ո՛չ—եպերեի միջոցներ միայն» : Հայկական և չեռոյ կուսակցական, կամ ըսենք ներ-
քին ու արտաքին չեղափոխութիւնները հարկադ-
րուած էին իհարկին դիմել այդ եպերեի միջոցնե-
րուն, աչսինքն տկարներու զէնքին ընդդէմ զօրաւոր
հարստահարողներու : Յեղափոխութեան անբաժան
ընկերներն են այդ միջոցները, և մենք իրաւունք պի-
տի չ'ունենալինք այդ միջոցներուն համար դատա-
պարտելու կուսակցութիւնները, եթէ անոնք այդ
եպերեի միջոցները չ'գործածէին, չանուն կուսակ-
ցական շահերու և քինախնդրութեան, ազգի լաւա-
գոյն վաւակներուն դէմ, որոնց հաշրենասիրութիւնն
ու չեղափոխական զոհարելոյ ոգին վեր էին ամեն
կասկածէ :

Կուսակցութիւններու մրցակցութեան աչս հա-
կամարտ ոգին, եթէ մէկ կողմէն սեղմեց կուսակցա-
կան շարքերը, և զանոնք ենթարկեց հատուածական
կարգապահութեան, միւս կողմէն այդ իսկ ուղղու-
թիւնով հոգիներուն խորը արմատացուց անջատումի
ոգին, և տառապանքին մէջ ստեղծուած եզրաչրակ-
ցութիւնն էր որ խորտակուեցաւ կուսակցական գոր-
ծունէութեան համբուն վրայ : Եւ ալ եղաւ վաչր-
կեան մը, ուր Հայ Կուսակցութիւնները դիրար ատե-
ցին ու հալածեցին ա' չնքան խորին տառապանքով,
որ ալ հասարակաց թշնամիին դէմ տառապանքով ըլ-
լան չ'մնաց, ու մենք ոմանք անոր երկնցուցին ո'չ թէ
ազգային վրէժխնդրութեան սուրը, ալ իրենց եղ-
բայրական ճեղքը : Եւ աչս կուսակցական հակառա-
կութիւնները ազատ ասպարէզ տուին թուրքին, իր
ջարդի պապակը չափեցրնելու համար :

1907ի Ապրիլին երբ *London Review of Reviews*ի խմբագիր Մր. Ուիլերմ Սթէտ Ամերիկա այցելեց, Պոստոնի մէջ Հայերու խօսած պահուն ըսաւ .

«Կը խրատեմ Ամերիկայի Հայերը, որ զօրաւոր Հայկական դաւանակցութիւն մը կազմեն, և ուրիշ երկիրներու Հայերուն հետ միանան պատրաստելու համար Հայ ժողովուրդը ա՛յն յեղափոխութեան, որ ապահովարար պիտի գայ» :

Եւ երբ Միս Պլաքուէլ իրեն դիտել տուաւ, թէ Հայ Կազմակերպութիւնները աւելի չա՛տ կ'ատեն զիրար քան թուրքը, Մր. Ո. Սթէտ ըսաւ . «Ուրեմն, անոնք արժանի են ջարդուելու, և պէտք է ջարդուին» (*Տես*, ԱԶԳ, 1907, թիւ 2) :

Ես վստահ եմ, թէ եթէ Հայ Կուսակցութիւնները քիչ մը ազգային զգացում, քիչ մը Հայրենիքի սէր ունեցած ըլլային, ու մանաւանդ քիչ մը խիղճ, այս խօսքերէն շատ աւելի կանուխ, պիտի զոհած ըլլային իրենց Կուսակցական կիրքերն ու հատուածական շահերը, Հայրենիքի ողջակիզումի սեղանին շուրջ, իրենց ազգային միութեան ուխտը կատարելու համար : Բաց անոնք գործնապէս ապացուցին, թէ «Խղմամտանքի փամբան փորն է», ինչպէս ըսած էր օր մը Ս. Պարթևեան :

Եկաւ վայրկեան մը, ուր Համերաշխութեան և Համագործակցութեան պէտքը պարտաւորիչ Հանգամանք մը կըստանար : Այդ վայրկեանը Օսմ. Սամմանադրութեան վաղորդայնն էր :

Երբ Երիտասարդ Թուրքերու Հոգիին խորը կարգացի Հայկական բնաջնջումի կանխապատրաստութիւնը, Հարկ տեսաչ 1908 Օգոստոսին սկիզբները ժողովի մը հրաւիրել Կուսակցութիւններու առաջնորդները, անոնցմէ մէկ քանիները հեռագրով Պոլիս

կանչելով: Երբ Ռ. Զարդարեան և Ակնունի փախուստ կուտային չանուն Դաշնակցութեան, Համերաշխական ժողովի մը մասնակցելէ, Հնչակեան կուսակցութեան անջատ Հատուածները իրարու մօտ կը բերէինք այդ փափաքուած Համագործակցութիւնը ստեղծելով, կարենալ դիմադրաւելու Համար ահաւոր աղէտքին, որուն ծրագիրը Պոլիս կը բերուէր Եւրիտասարդ Թուրքերու ձեռքով, ազատութեան ճերմակ քօղին տակ ծպտուած Հարսի մը պէս: Համերաշխութեան և Համագործակցութեան զաղափարը կը վիժէր այդ ժողովին մէջ: Թունդ ազգայնական Մ. Տամատեան կը բաղխէր ամենաթունդ ընկերվարական Սապահկիւլի. ամեն միջին ճամբայ կը մերժուէր, ու մենք չուսահատ վար կ'իջնէինք ժողովասրբազէն կաղմելու Համար Հ. Ս. Ռ. կուսակցութիւնը, անոր շուրջ Համախմբելու Համար գոնէ ազգին ամենաստուար մեծամասնութիւնը, ո՛չ—կուսակցական տարրը, զանի լծելու Համար վտանգի ենթակաջ ազգայնական կառքին:

Տակաւին այսօր ալ մեզի Համար անկարելի եղած է տարՀամոզելու մեր ընկերվարական բարեկամները, թէ Հայաստանի պէտքերը բոլորովին տարբեր էին ընկերվարութենէն: Կը թուի, թէ վերջապէս սլատեհապաւտ Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը, որ ոստոստուն ճարտարութիւնը ունի վաչրկեանի պահանջներուն Համակերպիլ, և ուզուած ատեն ըլլալ փոխն ի փոխ մերթ ազգայնական, մերթ իթթիՀատական, մերթ անիշխանական, և մերթ ընկերվարական, բաւական է որ իր շահը կը սրահանջէ, ըմբռնած է սա պարագան, թէ Հայաստանի մէջ ընկերվարութեան հող չ'կար, ու ալ աւելի Հիմա, չկրնար գոչութիւն ունենալ, երբ հոն ա'լ դասակարգեր չ'կան, ալ զա-

սակարգ մը թշուառներու, տառապեալներու, չքաւորներու, երբ հիմա դասակարգերը կը հանգչին արիւնագանգ հոգերու տակ : Հ. Յ. Դաշնակցութեան աչք բարեպատեհ փոփոխութիւնը չտոաջ եկաւ, ո՛ր թէ Արթւրը Լուիզի մը բանախօսութենէն, կամ Թաշմըզի խմբադրականէն, ալ բուն իսկ 1910ին Քոբէնհագնի մէջ գումարուած ընկերվարական Քոնկրէսէն, ուր Դաշնակցութիւնն ալ իր ներկայացուցիչը ունեցաւ (կարծեմ Գ. Զոհրապ) : Այդ համաժողովին մէջ Աւստրիացի ընկերվարական Սաչչի երկարօրէն խօսեցաւ Թուրքիոյ մասին, և որուն առաջարկովը սա որոշումը քուէարկուեցաւ . «Տափկաստանի մէջ ընկերվարական հող չ'կայ . աւելի լաւ է որ այդ երկիրը կառավարուի Ռամկավարական սկզբունքներով . ուստի կ'որոշուի յանձնարարել Սեյանիկի ընկերվարականներուն, որպէսզի հրաժարին Թուրքիոյ մէջ իրենց բրոնականտէն (*) :

1910էն ի վեր Թուրքիոյ և Հայաստանի կացութիւնը անհունապէս փոխուած է, և այդ փոփոխութիւնը ինչպստ ընկերվարութեան չէր որ տեղի ունեցաւ, ընդհակառակն :

Եւ, սակայն, Կոստակցականութիւնը առաւել քան երբեք, կը շարունակէ իր գոչութիւնը կրօնական ազանդամոլութեան մը կատաղի թափով, երբ աչսօր, առաւել քան երբեք, պէտք ունէինք միաբան գործու-

(*) 1911ին Ազատամարտի մէջ Դաշնակցութեան չարքերէն Դարբինեան և Վարանդեան սկսան հակառակ խօսիլ Հայ—Ընկերվարութեան, իրեն խմբակցութեան մը ներկայացուցիչներ, մինչ հակառակ խմբակցութեան պարաստեալ Շահրիկեան յամառած կը մնար իր ընկերվարական—անիշխանական սկզբունքներուն :

նէութեան մը, չ'խանգարելու համար նախատակեն-
րուն լախտենական քանր, և չ'վրդովելու համար
տարագրութենէն արխնոտ սուգը : Կուսակ-
ցութիւնը ա'ւաքան ազիտաբեր չէր կրցած ըլլալ
ուրիշ ո'ւնէ ժամանակ, ուրիշ ո'ւնէ ազգի մէջ : Բոլոր
երկիրներու կուսակցութիւնները համաշխարհային
փառնոցն սահմանած ու մտահոգուած միմիայն իրենց
ազգային գոյութեան կենսական հարցով, մէկզմիկ
բաժնի իրենց կուսակցական, ու գոտակարգային ծր-
ագիրները, կը հաւատան մէկ կուսակցութեան, որ
է ԱԶԳը, կը հաւատան մէկ գոտակարգի, որ է
Հալըքիքը, և իրենց ալի հաւատքին իրագործմանը
համար կ'ազդին, կը կոտին, կը մեռնին. ու միայն
հալ կազմակերպութիւններն են, որ Հալութեան դա-
ւադին վրա կանգնած, և իրենց գոզգոջուն ոտքը
դրած արխնոտ մոխիրներու և աւերակոյտի մը վրա :

Հայ գաղաթական կազմակերպութիւններու շարքը
չենք կրնար դասել նիւ Եսրքի Հայ Զինուորական
գաղութիւնը, որ իրեն գոյութիւն վիժում մը միայն կ'ուս
գաթական բմբուռմներու, և հայկական գաղաթական խա-
կութիւնը միայն ցոյց տուա : Անոր կազմակերպողներէն լա-
տեր, Ամերիկեան քաղաքացիի իրենց հանգամանքը մտնելով,
Պամանցիութեան յատկաւանական սնունդը տալն վրանին, և իր-
են թունդ հաւատացողներ Պամ. Սահմանադրութեան և թուրք
ազատականութեան, ջանացին — Եթէ յաջողէին — հայերը մզել
թուրքերուն գիրկը, գիրացրնելու համար հայութեան բնորոշ
ճումի գործը : Բարեբախտաբար այդ կազմակերպութեան —
աւելի անուանական քան իրական — ուրիշ բան չ'մտար հիմա
Եթէ ո'չ քանի մը ամուլ նիստերու արձանագրութիւն, հայոս-
թրքական սեղանի մը յիշատակը, և անմարմին նախադատու-
թեան մը ստուերը միայն :

իւրաքանչիւրը իր կողմէն, իր ծրագիրն է, որ կը հրաժմեցնէ կէտնքի ծարաւի ժողովուրդին, և զանից կուտայ իբրեւ միջոցը Հայութեան փրկութեան: Եւ այսպէսով կուսակցական բրոքականտն է որ յառաջ կը տարուի տակաւին:

Այս պարագան կը ցուցնէ, թէ մեր մէջ դեռ չէ՛ մարած կուսակցամոլութեան գինովութիւնը, բաժանումի ու հասուածականութեան բոպիկ չիմարութիւնը:

Սակայն ալ պէտք է գիտնայ Հայ ժողովուրդը, պէտք է գիտնան Հայ քաղաքական կազմակերպութիւնները, թէ ԲՈԼՈՐ ՅԵՂԱՓՈԽԱԿԱՆ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ, առանց բացառութեան ՍՆԱՆԿԱՅԱԾ ԵՆ ԻՐԵՆՑ ԾՐԱԳԻՐՆԵՐՈՒՆ ՄԷՁ, և ԼԹԷ առնոք կուգեն այդ ընդհանուր սնանկութենէն պատուաւորապէս դուրս գալ, պէտք է բարոյական քաջութիւնն ունենան իրենց ձեռքով պատուելու Ազգին վզին իբր Պալլատիոմ կախած իրենց Թուղթէ Ծրագիրները, որոնք սնանկացած վաճառականներու անվըճար պարտամուրհակներուն կը նմանին, կամ Թուրքիոյ Թղթադրամներուն, որոնց անուանական (nominal) արժէքը բնաւ պիտի չ'հաւասարի այն իրական (reel) արժէքին, զոր չանիրաւի կուգեն այդ ծրագիրներուն ընծայել:

Կուսակցական ծրագիրներու սնանկութիւնը կըրնայ դարձանուիլ միմիայն կուսակցութիւններու ընդհանուր համերաշխութեամբը, եղբայրական գիրկընդխառնումովը, և ժողովրդական մեծ զանգուածին համագործակցութեամբը կազմուելիք վաղուան իրապէս ԱԶԳԱՅԻՆ ԾՐԱԳՐՈՎ ՄԸ, որուն անմիջական մշակումը ամենէն կարեւոր պէտքն է մեր ազգին վերակենդանութեանն ու վերաշինութեանը համար:

Ազգին արդիական պէտքերէն, և անոր հոգեբանութենէն ու ընկերական պայմաններէն բղխելիք այդ ԾՐԱԳԻՐՆ է որ պէտք է իր շուրջ համախմբէ ամբողջ ազգը, անխտիր, նոր գործունէութեան մը համար:

ԱԶԳԱՅԻՆ ՄԻՈՒԹԻՒՆ, ահա մեր պէտքը:

Եւ այդ ծրագրին վրայ է, որ — իբրեւ ազգային սուրբ գրքի մը վրայ — պիտի գանք դնել մեր ձեռքերը, և մեր հայու երգումը ընել. «Թող չորնայ այն հայու լեզուն, որ հայը կը նախատէ, քող չորնայ այն հայու բազուկը, որ հայուն կը գարնէ»: Առանց այդ նոր ծրագրին, առանց այդ միութեան և անոր ուխտին, առանց այդ նոր ոգիին, ազգին համար պէտք է մեռած նկատուին մեր քաղաքական կազմակերպութիւնները:

V

ՄԵՐ ՀԱՐՈՒՍՏ ԴԱՍԱԿԱՐԳԸ

ԵՒ

ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ԱՆՏԱԲԵՐՈՒԹԻՒՆ

Հայ Յեղափոխական Կազմակերպութիւններու հետեւոյները մեր մէջ, չափազանց քիչ թիւ մը միայն կը կազմեն, բազդատամբ ալն մեծ զանգուածին, որ ծանօթ է «չէզոք» կամ «ոչ—կուսակցական» անուններով:

Կուսակցական գործունէութիւնը ազգային ընդհանուր հանգամանքին հետ բազդատամ ատեննիս, ցոյց տաինք ալդ գործունէութեան չարիքը: Բայց

երբ այդ միևնույն գործունէութիւնը կը բաղդատենք ո՛չ—կուսակցական Հատուածին չէզոքութեանը, ու մանաւանդ մեր Հարուստ դասակարգին ազդեցութեանը հետ, գնահատումի նժարը կը տեսնենք որ կը հակի կուսակցական կազմակերպութիւններու կողմը :

Կուսակցական շարքերը, հակառակ կարգ մը առաջնորդներու կողմէն շահադործուած ըլլալուն, իրենց կեանքը գործունէութեան մը վերածեցին, գոհացութիւններու երկարաձգուած շարքի մը : Անոնք ազգային տառապանքը շալկած, վեր ելան արիւնոտ Գողգոթաներէ, անհատական ու հաւաքական անձնութիւնը աստուածացուցին իրենց խոնարհ անձերուն մէջ, և իրենց միտքն ու սիրտը, իրենց հոգին ու արիւնը իրր սապանակ ծառայեցուցին Հայկական ազատագրութեան տենչանքին : Հայ տառապանքի ու ազատագրութեան պատմական ճամբուն վրայ մենք կը հանդիպինք, զգայացունց խաչադողութիւններու մօտ, չանուն գաղափարի ամենալսեմ անձնութիւններու, որոնք իրենց գաղափարական մեծութեամբ կը հաւասարին պատմութեան ակնախտիկ դրուագներուն : Անոնք տարիներու ընթացքին, տուին ու առաւօրէն տուին իրենց քրտինքին վաստակը, ինքզինքնին ենթարկելով կամաւոր չքաւորութեան և զրկումներու, իրենց կեանքն ու արիւնը տուին, երբ իրենցմէ պահանջուեցաւ, տուին իրենց ունեցածը, լրիւ ու ամբողջութեամբ, ի՛նչ որ ունէին, որովհետեւ տառապանքի գաւակներն էին, և եղան չեղափոխութեան զինուորները, և ազգային երջանիկ ապագայի մը տեսլականին, փափաքուած Հայ ազատագրութեան սիրուն զոհեցին ինչ որ ունէին : Յեղափոխական շարքերուն մէջ արուեստականութիւն չկար,

տառապանքէն ծնող յոյսի հաւատքը զանոնք համակ հոգի, համակ ջիղ, համակ գործունէութիւն, համակ զոհաբերութիւն շինած էր (*): Եւ եթէ անոնք մոլորած, կուսակցական հատուածական ոգին մինչև մոլեռանդութեան տարին, և ազգին մէջ ու երբեմն ալ ազգին դէմ, նոր բաժանումներ ստեղծեցին, բայց ղէթ դիտցան իրենց մոլեռանդութենէն մղուած, կուսակցական համայնքներ ու խմբաւորումներ ձևացրնել իրենց շուրջը, աչք զոհաբերումին համար:

Երբ աչք գործունէութիւնը, նոյն իսկ իր սխալ ուղղութիւններով բաղդատութեան կը դնենք ոչ-կուսակցական տարրին անտարբերութեանը հետ, ինքզինքնիս հարկադրուած կրգգանք մեր ազգային ներքին կեանքի քաջալացման գործին մէջ պատասխանատուութեան ամենամեծ բաժինը բեռցրնել ոչ-կուսակցական հատուածի ուսին:

Եւ ոչ-կուսակցականները քանի մը չերտաւորումներով կը ներկայանան մեր աչքին:

(*) Յօդուածագիր մը երբ կը ձաղկէ յեղափոխական պետերու վատութիւնները, չարքերուն համար սապէս կը դրէ.

«Մենք, սրպէս և ամբողջ հայութիւնը, խորին երկիւղածութեամբ պէտք է ծնրադրենք այն յայտնի կամ անյայտ հերոսներին ամէնի առաջ, որոնք գնացել են ու յօժարակամ իրենց կեանքը զոհ բերել հայրենիքի ու ազգի ազատագրութեան սրբազան սեպանին, տնկալ ստացուած արդիւնքի բարի կամ չար լինելոյց:

«Եւ մենք, երբ որոնում ենք պատասխանատուութիւն, որոնում ենք ղեկավարող շարքերում և ոչ թէ հայրենասիրութեան վճիռ զգացմունքով սղեսրուող և կեանքը ժողովրդին զոհելու պատրաստ մարտիկներին շարքերում:» (Վան—Տոսոյ, Նօ. 30, էջ 7):

Անոնցմէ մէկ մասը կը կազմեն ժողովուրդի ու տառապանքի այն զաւակները, որոնք դրամի կամ հաճոյքի սէրէն վատասեռած, այդ երկուքէն զատ բանի մը չեն հաւատար, և իրենց խորթացածի հանգամանքով չեն ուզած բաժին մը ունենալ ազգային պատականութիւններու կենսական գործին մէջ: Անոնք մեռած են ազգին համար. գիտակցութենէ ու զգացումէ զուրկ, իրենց վատասեռածի հիւանդագին կեանքը կը քաշկուտեն իրենց մեկուսացումի անկիւնը, և չ'տեսի, բարվրմիւրի շնականութեամբ կը ծաղրեն ազգին ցաւն ու տառապանքը, և հայկական բնաջնջումին մէջ կը տեսնեն իրենց վատասեռած անձերուն հանդարտ գոյութիւնը: Ասոնցմէ մէկը, հրէշային տիպար, մեր կողմէն կատարուած դիմումի մը միջոցին շնականօրէն, ու վատարար կըսէր մեզի. «սէնթ մը չեմ տար տառապողներու համար. ազգի ու հայրենիքի չեմ հաւատար. եթէ կուզեն թող մեռնին, քանի որ չեն կրնար ապրիլ»: Եւ Ամերիկահայ գաղութին մէջ բաւական մեծ թիւ մը կը կազմեն այսպիսիները, որոնք իրենց հայկական գոյութիւնը մոռցնել տուած են, իրենց հանգիստին?, իրենց խաղաղութեանը! սիրուն: Այսպիսի տիպարները բազմաթիւ հիմա չեղափոխական տղաքներու հետ ...:

Մանաւանդ Ամերիկայի մէջ ոչ—կուսակցականներու ուրիշ դասակարգ մը կայ, հայ խաչագողներու դասակարգը, որուն պատկանողները հայ կը ձեւանան միայն այն ատեն, երբ հայութեան անունէն շահ մը, պատիւ մը կայ իրենց: Ուրիշ ժամանակներու մէջ անոնք ամենազգուշի տեսակէն օտարացածներ են, և օր մը օրանց չեն բարեհաճիր հետաքրքրուելու հայ ցաւովն ու տառապանքովը: Այս դասակարգը հայ հարուստներու մէկ ճիւղաւորումը կը կազմէ: Ա-

նոնցմէ ոմանք նոյն իսկ չեն խղճահարած հայ տառապանքը, հայ արիւնը շահագործելէ վատաբար: Այս դասակարգէն կը ցուցնեն մէկը, որ ա'յնչափ ատեն հայ ձեացած է որչափ ատեն կարելի էր շահագործել այդ անունը բեմերու վրայ կամ տունէ տուն հանգանակութիւններով: Եւ հայ որբերու և տառապեալներու համար հանգանակուած այդ դրամները իբր դրամագլուխ ծառայած են այդ ազգայնապէս ինկած մարդուն նիւթական չաջողութիւնը շինելու համար: Ուրիշի մը համար կը պատմուի, թէ օր մը գորգ մը աճուրդի հանած է Ամերիկացի կիներու առջև, յայտարարելով, թէ այդ գորգին վրայ սպաննուած է հայ աղջիկ մը, և հիմա այդ գորգը կը ծախուի այդ հայ ընտանիքը թշուառութենէ փրկելու համար: Բնականաբար այդ զգայացուց պատմութենէն ազդուած բարեսիրտ տիկիները գորգին արժէքը քսանապատիկ կը վճարեն. բայց դրամը փոխանակ որբերուն երթալու, խոշոր կալուածի մը գնումին իբր խմոր կը ծառայէ: Եւ այդ մարդէն չ'կրցինք գումար մը ըստանալ ազգային բնաջնջումի այս դժբախտ օրերուն:

Այս դասակարգի հայերը, հայկական ցաւի և տառապանքի իրենց զգացումը կորսնցուցած են. ազգային մխիթարութեան և վերաշինութեան դործին մէջ բաժին չեն ուզեր, ու չեն կրնար ստանձնել. զոհարելութեան, պարկեշտ պարտաճանաչութեան ոգին մեռած է իրենց սրտին խորը, և եթէ երբեք մերթ ընդ մերթ օտարներու հանգանակութիւններուն ալ կը մասնակցին, այն ատեն ալ իրենց չնչին, աննշան գումարը կուտան ո'չ թէ պարտականութեան կամ բարեսիրութեան սկզբունքով, այլ իրենց առևտրական դործին ռէֆլամին, էտվըրթայգին համար:

Իրական Հարուստ ու բարեկեցիկ դասակարգը , կամ շուկացիներու բառով , շնորհիքով մարդերու դասակարգը , ոչ—կուսակցական խմբաւորումներուն մէջ իրեն մասնաշատուկ , շուկայիկ հոգեբանութեամբ մը միայն վերաբերուած է մեր ազգային դործունէութեան և շարժումներուն հանդէպ :

Թուրքիոյ մէջ , ու Համիտեան բռնապետութեան երջանիկ օրերուն , երբ մերթ ընդ մերթ չեղափոխութիւնը իր սառուրը կը ցուցադրէր Պոլսոյ մէջ կամ դաւառները , մեր հայ Հարուստները , մեր խանութպաններն ու ազնուաշուքներու դասակարգը իր կաշիովն ու դիրքովը մտահոգուած ամեն բանէ առաջ , ո՛չ միայն ինքզինքը ծալքացեղօրէն հեռի պահեց կասկածելի շփումներէ , այլ և գտնուեցան մարդիկ , որոնք ամենաստորին մատնութեան զիջան , իրենց խախտուած դիրքերը վերահաստատուելու համար : Այս սողերը դրած պահուս աչքիս առջև ունիմ թարգմանութիւնը այն մատնիչ չիշատակազրին , զոր 1896 Նոյեմբերին Նուրեան Յովհաննէս Սուլթանին ներկայացուց Բերայի Կառավարիչ Պահրի Փաշային ձեռքով , և որուն մէջ մասնաւոր ճիգ մը կը տեսնուի ձեւազեղծելու Հայկական խնդիրին իսկական բնոյթը , և որուն մէջ չեղափոխութեան հասցէին ամենազգուշի նախատինքները դարբնելէ չեառչ , չեղափոխականներուն համար կրտսի , թէ «անոնք մինչև իսկ կը ցանկերկիր մտցնել բանակի դործածութեան չատուկ մեծ քանակութեամբ ուլիվներ , որոնք պահուած էին Եւրոպայի գտարաններուն մէջ մասնաւորապէս ալս նպատակով թափուած չաքրակոշտերու (pain de sucre) մէջ» : Եւ կը չաւելի . «Այսպէսով իրենց արբանեակները ժրջանօրէն գինեւել , և մի և նոյն ժամանակ ամբողջ Եւրոպան և Նոր Աշխարհի մէկ մաս-

որ Հետաքրքրելէ չետոյ կարծեցեալ Հարստահարուած Հաշերուն վիճակով, այս Քոմիթէները չանդգնեցան մինչև իսկ չայտնապէս մղուիլ աւագակութեան, և Պետութեան դէմ ապստամբութեան: Այսպէս Եղան Էնկիւրիի, Կեսարիոյ, Մարսուանի և ուրիշ շատ մը տեղերու դատաւարութեամբ երևան եկած գործերը»:

Եւ Նուրեան, եթէ ո՛չ իբրև Հաշ, բայց գոնէ իբրև խելացի մարդ, ուրիշներէ աւելի լաւ գիտէր, թէ ի՞նչ արժէք կը ներկայացընէին այդ ակնարկուած թուրք դատաւարութիւնները, արդարութեան տեսակէտով: Ազնուաշուքներու այս դատակարգէն գտնուեցաւ մարդ մը միայն, Աբիկ Ունճեան, որ երբ բանտարկուեցաւ իբրև չեղափոխականներու օժանդակ և խորհրդակից, ո՛չ միայն մատնութեան չը նուաժուեցաւ, այլ և իր խիզախ կեցուածքով արհամարհեց իր դաշիճները, և իր այդ անվեհերութեամբ Համիտի պայտաւականներուն հիացումը հրաւիրեց իր վրայ:

Պէտք է խոստովանիլ, թէ Պոլսոյ և ամբողջ Թուրքիոյ Հարուստ միջակորեարը, չա՛տ քիչ բացասութեամբ, ինքզինքը պարտաւորութեան մտրէն, բայց այս կրաւորական առաքինութիւնը միայն եղաւ իր ունեցածը:

Մեր ունեւորներէն չատերուն Հեա ժամանակին դէմ աս դէմ եկած էմ, իրենց օժանդակութիւնը խնդրելու, Հաշ Յեղափոխութեան սկսած գործին չաջող էլք մը տալու համար: Տեսնելու էր անոնց չըւարանքը, անոնց զոյգ ոջուն շարժումաժքը չեղափոխականին ու չեղափոխութեան հանդէպ:

— «Կուգենք օդնել, բայց չենք կրնար: Չենք կրնար անոր համար, որ նախ մեզմէ պաշանջուած

դրամը չ'ունինք, ու չետոյ անոր համար, որ չենք ուզեր վտանգուիլ Կառավարութեան առջև» :

Ահա այն ցաւազար ու ողբազին առարկութիւնը, որ ամենուն բերնէն կը լսուէր, հիւանդ ծերունիի մը դողդոջուն մատներովը կտուած համրիչի մը հատիկներուն ձայնին պէս : Այս տեսակէտով, մենք պիտի կրնանք ըսել, թէ Համիտեան բռնապետութիւնը, որուն տակ բազմաչարչար Հայութիւնը հեծեց, ամենագորաւոր հովանաւորութիւնը տուաւ մեր հարուսաներուն, որոնք այդ դիւալին հովանիին տակ պահոււրտած, իրենց կասկածելի դառնալուն վտանգը մատնանչեցին ազգային նուիրական պարտականութենէ մը խուսափելու համար : Եւ ցոյց տրուածը պատրուակ մըն էր լոկ : Որովհետեւ մատնանշուած երկիւղը եթէ պատրուակ մը եղած չըլլար, հայ հարուսաները, որոնք արտասահմանի մէջ զերծ էին այդ երկիւղէն, տարբեր կեցուածքով մը, տարբեր ժեստով մը պիտի դիմաւորէին գործն ու գործաւորները :

Թուրքիոյ մէջ Սուլթանական բռնակալութիւնը պատրուակող հայ ունեւորները իրենց զոհաբերութեան անընդունակութիւնը պաշտպանուած գտան արտասահմանեան ազատութեան մէջ : Երկրին մէջ բռնակալութեան վախը արգիլեց զիրենք ազգային տառապանքով հետաքրքրուելէ, իսկ արտասահմանի մէջ ազատութեան հովանաւորութիւնը :

Ամեն բանէ առաջ ըսեմ, թէ իմ չեղափոխական կեանքիս օրերուն միշտ հակառակ եղած եմ մահուան սպառնալիքով դրամ պահանջելու դրութեան : Լըրտեաներն ու ազգին դաւաճանները արժանի էին այն գնդակին, զոր չեղափոխականի ձեռքը իրենց կուրծքերուն կուղղէր : Բայց պէտք է պահ մը մտածել, թէ որո՞ւնն է պատասխանատուութիւնը, երբ մասնաւոր

վրիպանքով մը, ու ակամայօրէն, Յեղափոխութիւնը իր գէնքը գործածեց Հայ Հարուստին դէմ: Երեակացեցէք ափ մը Հայեր, որոնց սրտերէն դեռ կը կաթի բռնակալութեան ձեռքով բացուած վէրքին արիւնը, որոնք, համակ անձնուիրութիւն, իրենց վաստակն ու կեանքն են զոհած, գաղափարի մը իրականացումին համար, որոնք աշխարհի բոլոր երազատեսներուն հաւատքովը դատաւնդուած, վայրկեանէ վայրկեան իրենց հոգիին խորը կըզզան ստեղծագործ ցնորքներու մարմնատու թիւեր, — և առանց ցնորքի (utopie) մեծ դործ չ'կայ աշխարհի վրայ — և որոնք իրենց յոյսերու յատուակին քաջքայունի վախէն անդոհած, ձեռք կ'առնեն Հայ Հարուստին դուռը, — իբրեւ իրենց եղբոր դուռը — և անկէ կը վռնտուին արհամարհուած ու լքուած, բռնք, կադաշեմ, թէ աչս պարագային, ո՞վ է որ մարդաստղանի, եղբայրաստղանի անարգ բռնադիր կարթընցրնէ տառապանքն ու չուսահատութիւնը մինչև մրուրը քամող Հայ գինուորին, Հայ տէրքօրին հոգիին մէջ. հարուստին անտարբերութիւնը թէ չեղափոխութիւնը: Այս պարագային ու աչս եղերական տպաւորութիւններուն տակ, աչևս դատողութիւն, ողջմտութիւն մի՛ փնտռէք. զգացում մը միայն կայ, և անկա սա է, թէ հայ հարուստը սրտով, ու հոգիով օտար է հայ տառապանքին, և յուսով հետեւ օտարին ու թեմամբին միջև քայլ մը միայն կայ, հետեւաբար հայ հարուստը թեմամբի է Հայ դատին: Այս զգացումն ու ըմբռնումը այ դատողութեան տեղը կը բռնէ գերադրողուած Հայ չեղափոխականին արիւնաքամ սրտին մէջ: Եւ ի՞նչ կուզէք, որ եղած ըլլար արդիւնքը աչս անբնականոն (abnormale) տրամադրութեան: Ու մանաւանդ. ո՞ւր ոչ տք է փնտռել աչդ անբնականոն տրամադրութեան ստեղ-

ծումին պատասխանատուութիւնը, Հարուստին անտարբերութեան^ը թէ Յեղափոխութեան մէջ: Ողբացեալ Թաւշանճեան — որուն արինոտ չիշատակին առջև չարգանքի ամենախորունկ զգացումը միայն ունիմ, և կը դատապարտեմ իր սպանութիւնը, — զո՛ւմը եղաւ պարզապէս աշտպիսի անբնականօն տրամադրութեան մը, որ զինքը քաւութեան տալարժան (non-merite) նոխազը ըրաւ Հայ Հարուստներու անտարբերութեան կռապաշտ սեղանին վրայ:

Անձերն ու դէպքերը մեզ չատ չեն հետաքրքրեր այս ազգացին—ընկերական խնդիրներու հոգաբանական վերլուծումին մէջ: Արդէն ըսի, թէ աշտպիսի խնդիրներու մէջ համամտութիւնս պիտի չ'ապշի սեէ եղբայրասպան ձեռք մը շարժման մէջ դնելու համար:

Եթէ այս հոգեբանական վերլուծումը կրնեմ հոս, պատճառը սա է, որ մեր Հայ Հարուստները տակաւին մագի շափ չեն չեղած իրենց մասնաշատուկ սովորութիւններէն, անտարբերութիւններէն: Եւ այսօր ալ մենք տխուր վկաները կը հանդիսանանք անոնց սառնասրտութեանը, անոնց պարտաճանաչութեան, զոհողութեան ոգիի սրկասին, անոնց սրտով ու հոգիով խզումին այս ազգին հետ:

Կ'ապրինք ահաւոր օրերու մէջ, ուր ալ չեղափոխութեան վախն ու թրքական կասկածելիութեան երկիւղները չ'կան: Ամբողջ ազգ մը դատապարտուած է մահուան: Մահավճիռներուն մեծագոյն մասը գործադրուած է արդէն, և ազգին եղկելի վերապրողները, իրենց բռնաբարուած պատիւին, և տառապակիր հոգիին մէջ վիրաւոր իրենց ստուերի

անցքը կը քաշկուտեն անապատներու խորը : Եւ քան-
դուած ու ամաչացած Հայաստանին , ու ջարդոստուած
Հայութեան Համար ի՞նչ բրին մեր Հարուստները :
Անոնք կրնային յեղափոխութեան Համար դրամ չը
տալ . կասկածելի ըլլալու , վտանգուելու պատրուա-
կր անոնք կրնային երբեմն գերեզմանական քարի մը
սկս իրենց կուրծքերուն վրայ գետեղել , իբրեւ տա-
պանաքար մը իրենց մեռած խիղճերուն : Այսօր անդ
քարը փերցուած է , և ազգային Հաշուեյարդարու-
թեան օրուան մը Համար , այսօր իրաւամբ կը Հարցը-
նենք , թէ ի՞նչ բրին Հայ Հարուստները Հայկական
տառապանքին Հանդէպ :

Ամերիկահայ գաղութին Ժողովրդական դասա-
կարգը — վատասեռածներու շերտաւորումը դուրս
ձգելով — երկու տարիներէ ի վեր տուաւ ինչ որ ու-
նէր , և պիտի տայ ինչ որ ունենայ , որովհետեւ ան
կը զգայ , թէ Հայրենիքին կործանումը ի՛ր կործա-
նումն է , ազգային մորթոտումը իր մորթոտումն է . ի-
րեն ու ազգին մէջ ոսկիէ պատուարներ չ'կան քա-
շուած , մօր մը և գաւակի մը սրտաց ու անձնուէր
Հաղորդակցութիւնն է իրենց միջև գտնուած չարա-
բերութիւնը . խորթացում չ'կայ , և միակ պաշտա-
մունքը , որ տիրած է Ժողովրդական գործաւոր դա-
սակարգին սրտին ու հոգիին , Հայրենիքին ու Ազգին
վերակենդանութեան պաշտամունքն է եղած : Եւ ա-
Հա անդ սրտի ու հոգիի Հաղորդակցութիւնն է որ կը
պակսի մեր Հայ Հարուստներուն մէջ : Անոնց և Ազ-
գին միջև ոսկիէ պատ մը կայ . պէտք է նախ անդ պա-
տը քանդուի որպէսզի անոնք կարող ըլլան վճիտ աչ-
քով մը տեսնել կացութիւնը , պարտականութիւնը , և
այն ահաւոր պատասխանատուութիւնը , որ իրենց վը-

րայ կը ծանրանայ, և որուն համար օր մը իրենք ազգային դատաստանի մը առջև պիտի քաշուին: Անոնք վաղը պիտի չ'կրնան խուսափիլ այդ դատաստանի արդարութենէն նոյն իսկ այն խուսափողական, ու ոճրագործ պատասխանովը զոր տուաւ Կալէն, Աբէլի համար. — «Միթէ ես եղբօրս պահապանն եմ»: Եւ այն ատեն ո՞վ պիտի բռնէ մինչև ոսկրին ծուծը հարստահարուած, ու մահացուած թշուառ հայուն բազուկը, որ իրաւունք ունի այսօր մենէ, մեր հարուստներէն իր կեանքը, ու կեանքին ապրուստը պահանջելու, չարչարանքի ու մահուան մէջ իբրեւ մեր փոխանորդը: Մեր հարուստները Հայութեան այդ դժբախտ մնացորդներուն վրայ նայեցան, իբրեւ մուրացկաններու վրայ, և նպաստեցին ա'յնչափ, որչափ պէտք էր նպաստել, բարերարի մը յոխորտանքով, փողոցի մուրացկանի մը: Եւ այսպէսով ո'չ միայն չ'առնին ինչ որ պէտք էր տալ, այլ և անպատուեցին ազգին տառապանքով նուիրականացած զաւակները զանոնք մուրիկներ նկատելով: Եւ չ'խղճահարեցան խորհելու, թէ այդ եղբարախտ մուրիկներուն մէջ մարդեր կային, որոնք դեռ երէկ իրենց պէս հարուստներ էին, տունի ու օճախի տէր, և որոնց հացն էին կերած իրենցմէ ոմանք:

Եթէ մեր ո'չ—կուսակցական բարեկեցիկ դասակարգը կընդունի, թէ ինքն ալ բաղկացուցիչ մէկ մասն է այս ազգին, ինչպէս մենք կը հաւատանք, պէտք է ստանձնէ այս ազգին հանդէպ իր պարտականութեան ԻՐԱԿԱՆ ԲԱԺԻՆԸ: Եւ եթէ չեն գիտեր, այդ սլարտականութեան չափը, թող հարցրնեն Յոյն հա-

րուստներուն (*), թող հարցընեն Ամերիկացի բարեսէրներուն, կամ մանաւանդ թող հարցընեն հայ գործաւորին, կուսակցական կամ ո՛չ կուսակցական, պարզուկ, արհամարհուած, աննշան ու անփառունակ հայ գործաւորին, որուն սիրտը պէտք է փոխադրեն իրենց քարացած կուրծքերուն խորը: Որովհետեւ Ամերիկացի մէջ Ո՛ջ ՄԵԿ ՀԱՅ ՀԱՐՈՒՍՏ, առանց աննշան բացառութեան — ԻՐ ՊԱՐՏԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆԸ ԿԱՏԱՐԱԾ Է սրտով ու հոգիով, և այն չափով, զոր արժանապատուութիւնն ու ազգային զգացումը իրենց կը պարտադրեն: Եւ վաղը արդէն չա՛տ ուչ պիտի ըլլայ, իրենց ու ազգին համար:

Ու նիւթական պարտականութեան ամբողջական կատարումին համընթացաբար ազգը մեր հարուստներէն և բոլոր ո՛չ—կուսակցական դասակարգերէն, — ըլլան անոնք գրագէտ թէ վարժապետ, բժիշկ թէ փաստաբան, խանութպան թէ արհեստաւոր — կը պահանջէ ընդհանուր համագործակցութիւն մը, որոշ ծրագրի մը շուրջ, վերաշինութեան մեծ դործին հանդէպ, կարենալ ազգ մը ըլլալու համար: Եւ իրենց քայքայող մեկուսացումի անտարբերութիւնը չէր, որ պիտի կրնար նպաստել մեր ազգաշինութեան վործին: Թող չ'վախնան անոնք. մեր գործաւոր դասակարգը,

(*) Հայ հարուստներու քարսիրտ անտարբերութեան մասին մենք չենք միայն որ կը գանդատինք: Իկզիտ ՎԵՀ. Հայրապետը վերջին անգամ Յուլիս 10ին Թիֆլիզի մէջ խօսած քարոզով ըսած է, թէ «մեր հարուստ դասակարգը շատ չնչին մասնակցութիւն է ցոյց տուել մինչև օրս» հայկական մեծ տառապանքին հանդէպ, և մեզի պէս Յոյն հարուստները իրր օրինակ մատնանշեր է անոնց պարտաճանաչութեան զղացումը արթընցընելու համար:

որ տարիներէ ի վեր անձնուիրաբար, և մերթ հերոսաբար ծառայեց մեր ազգային դատին, երբեք ղիրենք պիտի չ'մերկացնէ իրենց հարուստի, գիտնականի ու բրոֆէսորի պատմութեաններէն: Ընդհակառակն շատ սիրով պիտի կատարէ Հայրենիքի վերաշինութեան ճամբուն վրայ իր ուսման իր երջանիկ դերը, հայրենի մաքուր գագացումներով բաբախել սկսող նոր եղբայրներու, նոր առաջնորդողներու շունչին տակ: —

ՎԱՂՈՒԱՆ ՆԱՄԱՐ

ՎԱՂՈՒԱՆ ՀԱՄԱՐ

ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԵՒ ԱՐՀԵՍՏԱԻՈՐԱԿԱՆ

ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒԹԻՒՆՆԵՐՈՒ ՊԵՏՔԸ

I

Մեր առաջին պարտականութիւնն էր ճանչնալ մեզ չրջապատող տարրերուն հոգեբանութիւնն ու միտումները, անոնց դաւաճանի ծրագիրները մեր ցեղային ամբողջութեանը դէմ: Այդ նսլատակով էր, որ մենք փորձեցինք, մատնանշել թուրքին տիրական և հակահայ հոգեբանութիւնը, իբր քաղաքական դաւանանք, և այն մեծ սխալը, զոր Հայ Յեղափոխութիւնը գործեց, մէկ կողմէն եղբայրութեան ձեռք կարկառելով ազգասպան ոճրագործին, և միւս կողմէն, իր կուսակցական իրրերամերժութեամբ չկըրնալով ըմբռնել ժամանակին պէտքը, և նշմարել՝ ազգին սպառնացող ահաւոր վտանգը, ինչպէս նաև մեր ժողովրդական անտարրերութիւնը:

Մեր այսօրուան մեծագոյն աղէտքը կուսակցամոլութիւնն է: Մեր դահիճն է այդ կուսակցամոլ ոգին: Ահա թէ ի՞նչ կը գրէ Շ. Վակնէր, կուսակցամըտութեան մասին.

«Ան կը չափազանցէ իր հակառակորդին մէջ, չարիքը, և անոր բարիքը կը մըռտէ : Միեւնոյն հարուածով կը չեզոքացնէ բարիքը, զոր պիտի կրնար ընել ինքը, անոր միացուցած իր չար դիտաւորութեամբը : Կուսակցամոլութեան անդարմանելի աշխանդակութիւնը սա է, որ կը հակասէ համերաշխութեան մարդկային մեծ օրէնքին : Ան մարդկութեան մէջ կըստեղծէ մարդկութիւն մը, իր ընտրածներու փոքրամասնութեան շուրջ կը քաշէ կուռ սահմաններ, ուր կ'ինքնամփոփուի և կը պատնիշուի, և կը թողու որ դուրսէն ուրիշ բան չ'երևին, բաց միայն գէնքով ցրցուած հաստ պատեր : Ալ աշտուհետե գոյութիւն չ'ունի հասարակաց շահ, արդարութիւն, բարիք, ալ կայ միայն կուսակցական շահ, կուսակցական արդարութիւն և ալն : Թող միւսներն ալ մի և նոյնը ընեն, բաց իր հովանաւորած շրջանակէն դուրս, շատ գէշ պիտի ըլլար :

— «Ո՞րն է գէշ բոյսը» :

— Ամեն բոյս, որ մեր պարտէզին մէջ չէ՝ բուսած :

— Բաց դրացին ալ մի և նոյն կերպով մի և նոյն բոյսը կը մշակէ :

— Անկարելի է : Եթէ դրացին այդ մի և նոյն բոյսը կը մշակէ, ուրեմն անիկա կեղծարար մըն է : Մենք միայն միական ենք» :

«Ահա Կուսակցամոլութիւնը : Եթէ լաւագոյն ձին չուզէ իր կառքին լծուիլ, կը դադրի իրեն համար լաւագոյն ձին ըլլալէ, և կըլլայ իշուկ մը : Ուրիշին ոսկին սուտ ոսկի է . ուրիշին առաքինութիւնները՝ փալլուն մոլութիւններ, անոնց հաւատալիքները՝ ուրացումներ : Պէտք է մտահոգուիլ հակառակորդի

մասին, անոր վարձուքին մէջ լաւը գէշէն զանազանելու համար: Բայց ենթադրելն իսկ թէ թշնամին կարող է ո'ւէ բարիքի, կը նշանակէ, չափով մը, թշնամիին կողմը անցնիլ: . . .

«Ներքին պարապութիւնը վարագուրելու համար, ինքզինքնին կը պատսպարեն սոսկալի գործիքի մը ետին: Երկաթ կ'երևեկայեն սնամէջ ու որդնոտած համոզումի մը գիւրաբեկ եղէգը: Այսպէս մարդերուն ամենէն սկեպտիկները, ծաղրողները, զըրպարտողները, արհամարհողները, յարգանք կոչուածին համոզումի տարրական հիմէն զուրկ, մեր մէջ ամենէն աններողները ցոյց կուտան ինքզինքնին: Եւ ասի հիմնապէս տրամաբանական է: Հազուադէպ է որ մէկը դէպի ճշմարտութիւն անձնական փորձառութեան անփառունակ ճամբուն հետեի, և չուզէ շարունակել այդ ճամբան: Ընդհակառակն ան կը շարունակէ յատաջանալ, և ինքն իրեն կը հաշթաշթէ նոյն իսկ հակառակորդէն լուսաւորուելու կարելիութիւնը: Բայց ան որ բան մը չէ ու բանի մը չ'հաւատար, ո'չ աստուածայինին, և ո'չ մարդկայինին, որ, վերջապէս, մեռած է ճշմարտութեան համար, շահելիք ունի կուսակցամտութեան անզգած կեցուածքը որդեգրելով: Այս պարապային, իր բրտութիւնը, որ պիտկներու բրտութիւնն է միայն, հաստատականութեան պատրանքը կուտայ» (Ch. Wagner, Jeunesse, p. 123—124) :

Այսօր եղածը եղած է այլ ևս :

Ահա որ ու սարսռացուցիչ հիասթափութիւն մը կայ առջևնիս, թուրքական յեղափոխութեան !!! և թուրքական ազատականութեան !!! խիզախ ու ապերասան դործունէութեան ա'յսքան կատաղի թափէն

վերջ: Տեսանք Պ. Վարանդեանի կողմէն ախտաքննուած և դիմակազերծ երիտասարդ թուրքերու «այդ լաւ տարրի քաղաքական և սօցիալ էութիւնը» իր շղթայազերծուած կատաղութեանը մէջ, և արեւելքի յեղափոխականութենէն երազուած ԼՈ՛ՅՍԸ, որ պիտի գար պառաւ Եւրոպայի հաւասարապաշտութիւնը ստեղծելու, իրապէս ծագեցաւ Հաշաստանի արիւնոտ հորիզոնէն, մահուան ու տառապանքի մէջ բացարձակ հաւասարութիւն մը ստեղծելով Հայութեան ամեն դասակարգերուն համար, ազգայնականին ու ընկերվարականին, չինականին ու գիտնականին, քահանային ու պատուելիին, հարուստին ու աղքատին համար:

Եւ այսօր դեռ անստուգութեան և անորոշութեան մշուշներու մէջ կը ծփանք, ու դեռ չենք գիտեր, թէ ի՞նչ ապագայ ու ի՞նչ վիճակ կը սպասէ մեզի: Այդ անստուգութիւնը կը տիրէ ո՛չ միայն պատերազմիկ պետութեանց առաջնորդներուն մտքին մէջ, այլ և մե՛ր միտքին մէջ: Եւ երբ անոնք պատերազմի անակրնկալներովը մտահոգուած, ժամանակ իսկ չ'ունին անդրադառնալու Հայուն ու Հայկական Հարցին, ցաւալի է ըսել, թէ մենք Հայերս ալ դեռ չենք կրցած բանաձեւել մեր պահանջներուն ու պէտքերուն minimumն ու maximumը, և կը յամենանք մեր դարաւոր անիմաստութեանը մէջ, այսօրը միայն ունենալով մեր աչքին առջև:

Մենք դեռ վաղուան վրայ նայած չ'ունինք, պատշուակելով օրուան տառապանքը: Եւ քաղաքական կարճատեսութիւն մը զմեզ գամուած կը պահէ մեր դանդաղող քայլերուն վրայ: Այդ կարճատեսութիւնը, սակայն, պատճառը պիտի ըլլայ մեր մեծագոյն աղէտքին: Ահա թէ ինչո՞ւ համար, իբրեւ մարդ և իբ-

րե Հայ կը մտալլկուիմ, երբ կը տեսնեմ, որ մեր Ազգին պետերը Հակառակ իրենց եղած խնդրանքներուն և դիմումներուն, դեռ կը չամենան Համազգացին ժողովով մը գծելու մեր ազգացին քաղաքականութեան որոշ ծրագիրը, խուսափելով, թերևս, իրենց բարձրավիզ գլուխները ենթարկելէ «Պարմադալ»ներու:

Եւ, սակայն, մենք շարժինք կամ ո՛չ, «Պարմադալ»ներէ խուսափինք թէ ո՛չ, Հայաստանի Համար Վիճակի փոփոխութիւն մը անխուսափելի է ու կը մնայ:

Պատերազմէն վերջ Հայաստանի գէթ մեծագոյն մասը պիտի դադրի բնականաբար թուրքական հողաբաժին մը ըլլալէն: «Գէթ մեծագոյն մասը» կըսեմ, որովհետեւ լուրջ պատճառներ կան կասկածելու, թէ այս կամ այն ձևի տակ, թուրքական կառավարութիւն մը իր գոյութիւնը պիտի պահէ շնորհիւ Անգղիոյ քաղաքական նկատումներուն: Պատմութեան բնթացքը այս ցոյց կուտայ, և պատմութիւնը կանգ պիտի չ'առնու ներկայ պատերազմի արիւններուն մէջ: 1856ին երբ Անգղիական կառավարութիւնը դինուորական մարմին մը ղրկեց Հայաստան, Ղարսը պաշտպանելու Համար Ռուսական արշաւանքին դէմ, այդ մարմինին պետը Զօր. Sir Fenwick Williams իր տեղեկագրին մէջ գրեց Հայերուն Համար. «կը տառապին առօրեայ կեանքի ամեն պայմաններու մէջ, զարհուրելի և սխտեմաթիֆ հարստահարութիւններու ներքեւ», և այդ տողերէն քանի մը օր վերջ, նոյն այդ Անգղիոյ պահանջումովն էր որ թուրքիոյ բարբարոս կառավարութիւնը, Փարիզի Վեհաժողովին կը մասնակցէր, առաջին անգամը ըլլալով, իբրեւ քաղաքակիրթ տարր մը, Եւրոպական ոյժերու հաւասար

րակչութեան պահպանումին համար : Այդ պրոպագանդաները , որոնք գոյութիւն ունէին 1856ին , Անգղիոյ համար , աչսօր ալ դադրած չեն գոյութիւն ունենալէ (*) :

Ընդունելով հանդերձ անդամատուած թուրք կառավարութեան մը իրական կամ անուանական գոյութիւնը վաղուան համար , Հայաստանի մեծագոյն մասը պիտի իլլուի աչսօրուան իր դահիճներուն ձեռքէն , և այդ իլլուած մասը (1) կամ ինքնօրէն վարչութիւն մը պիտի ունենայ Եւրոպական հսկողութեան տակ , (2) կա'մ ինքնավար պիտի ըլլայ Ռուսական հսկողութեան տակ , և (3) կա'մ պիտի կցուի (**) Ռուսական պետութեան , և անոր պիտի տրուին տեղական լայն իրաւասութիւններ , առաւել կամ նուազ ազատական սկզբունքներու վրայ ձևուած :

Այս ենթադրութիւններէն ո'րն ալ որ իրագործուի , ստույգ է , թէ Հայութեան առջև պիտի դնէ նոր գործունէութեան մը պէտքը , նոր ուղղութիւններու անհրաժեշտութիւնը , և այդ հեռապատկերին հմայքն իսկ բաւական պէտք է նկատուի մեզի համար , այժմէն ինքզինքնիս պատրաստելու նոր վիճակին ստեղ-

(*) 1895ին Լորտ Սալըզպուրի յայտարարեց . «Մեծ պետութիւնները որոշած են , որ պէտք է Օսմ. կառավարութիւնը դոյութիւն ունենայ Եւրոպայի խաղաղութեանը համար» : Եւ հիմա ամբողջ Եւրոպա , Անգղիոյ հետ , այդ արուեստականօրէն պահպանուած խաղաղութեան պատիժն է որ կը քաւէ պատմութեան մէջ աննախընթաց վայրագութեամբ մը :

(**) Բրէնս Լոպանոֆ 1895ին պաշտօնապէս ըսաւ . «Մենք Հայաստանը Ռուսիոյ պիտի կցենք ա'յն ատեն , երբ ալ Հայ մէջ'մեայ Հայաստանի մէջ» : Եւ ամեն ժամանակէ աւելի այսօր միայն դոյութիւն ունի «Հայաստան մը առանց Հայու» :

ծելիք պէտքերուն, և ինքզինքնիս դնելու այդ պէտքերուն համապատասխան դիրքի մը մէջ, որպէսզի կարող ըլլանք օգտագործել պատեհութիւնները, և բառին ամենալայն իմաստով տիրանալ մեր Հայրենիքին, արդիւնաւորել թափուած արցունքներն ու արիւնները, և նպաստաւորուել այն բնական հարստութիւններէն, զոր իր ծոցին մէջ պահած ունի մեր երկիրը, և որոնց հահագործումի մրցութիւնն է որ այսօր Եւրոպական ազգերը մղած է այս արիւնոտ պատերազմին:

Երևոյթներէ, ցոյցերէ չլացողի մեր չտեսութիւնները, սակայն, մեղի դուլ դադար չեն տար մեր իրական պէտքերուն անդադառնալու: Կուսակցական պոռոտախօս թմբկահարութիւնները ա՛յնքան ուժգին կը հնչեն մեր ականջին, որ ալ տարբեր երաժշտութեան ունկնդրելու ականջ չ'ունինք կարծես: Նպատակի ու միջոցներու անդադրում չփոթութիւն մը սանձարձակօրէն կ'առաջնորդէ մեր քայլերուն. կուսակցութիւնը կը չփոթուի ազգին հետ, և ազատութիւնը, նպատակ կը թուի ըլլալ շատերուն համար, այն ազատութիւնը, որուն համար տառապեցանք ու մորթաւորեցանք:

Եկած է ժամանակը, որ պահ մը վար իջնենք երեսկալութեան ու բանդագուշանքի օղակին սաւառնումներէն մեր ոտքերը դնելու համար դրական հողի, հաստատուն գետնի վրայ, կարենալ ճշգրտել մեր դիրքը, ճանչնալու մեր պարտքը վաղուան համար, և գիտնալու, թէ ի՞նչ բանի պիտի գործածենք մեզի տրուելիք, կամ մեր պահանջելիք ազատութիւնը մեր Հայրենիքին մէջ: Որովհետեւ գիտնալու ենք, թէ ազատութիւնը իր հետ կը բերէ մրցութեան ոգին, բուն իսկ մրցումը գործնականիմ մէջ, և վա՛յ այն մարդուն

ու ազգին, որ չ'պատրաստուած կը մտնէ ազատութեան բացած մրցադաշտին մէջ: Իրենց լապտերներուն համար իւղ չունեցող չիմարները տեղ չ'ունին ազատութեան հարսնարանին մէջ:

Մենք ազատութիւն պահանջեցինք, իբրեւ մարդ մեր մարդկային իրաւունքներուն մէջ կարենալ ապրելու համար, մեր պատիւին, մեր կեանքին, մեր ինչքին, մեր արդիւնաբերութեան, մեր հարստութեան տէրը ըլլալու համար, մեր տնտեսական կեանքին զարգացումին համար: «Զինուորական ազգ ըլլալու համար կարգապահութիւն պէտք է, կը գրէ Ֆիրմէն Բոզ, և տնտեսական ազգ ըլլալու համար ազատութիւն»: Մեր ազգային—անհատական նկարագիրն ու ընդունակութիւնը բնորոշող այդ տնտեսական յատկութիւնը պիտի զարգանայ մի'այն ազատութեան մէջ, պայմանաւ, սակայն, որ տնտեսական ստեղծագործող ոչ թերը առաջին օրէն չափուած զօրաւոր մուտք մը գործեն ազատութեան հողին վրայ, քանի որ աշուհէտե թուրքին ու քիւրտին հետ չէ՛ որ պիտի մրցինք մեր տնտեսական, ճարտարարուեստական արդիւնաբերող ձեռնարկներուն մէջ, այլ մեզմէ անհամեմատօրէն աւելի կարող Եւրոպացիներու հետ, և վաղն է, որ մեր «Ասիոյ Եւրոպացի»ի խելքը, ընդունակութիւնը, և ճարտարութիւնը պիտի արժեցընենք ազատ մրցութեան և ազատ քաղաքացիի ասպարէզին մէջ; մեր կողքին մրցելու եկող օտարին հանդէպ:

II

Գ. Արծրունի Երբ 1872 Յունվար 1ին Մշակի առաջին թիւը հրատարակեց, իր առաջին առաջնորդող

յօղուածը մականդրեց սա բառերով . « Երէկ , այսօր , և էգուց » . և վերջացուց սա եզրակացութեամբ .

Երէկ մենք կտակարանական ազգ էինք .

Այսօր մենք ազգասէրներ ենք .

Էգուց մենք պիտի է աշխատողներ դառնանք :

Կեանքի այս երեք փուլերէն առաջինը ապրեցանք երկարատեւ : Իբրեւ ժառանգները ազգային փառաւոր կտակի մը , մեր գոյութեան իրաւունքը ապացուցանելու համար , ցոյց տուինք մեր ազգային պատմութեան կիսատ ու չփոթ էջերուն վրայ քանդակած փառաւոր դրուագները , ցոյց տուինք մեր անցեալին փառքը դամբանող գերեզմանները :

Եկաւ ժամանակ մը , երբ մենք համոզուեցանք , կամ բռնադատուեցանք համոզուիլ , թէ պատմութիւն ու գերեզմանաքար կրնան ներշնչել մեզի ազգային աւանդութիւններու նուիրականութեամբ , բայց ո՛րք էրաշխատորութիւն չեն կրնար տալ , ո՛րք գործօն ազդակ մը չեն կրնար ըլլալ մեր ներկայ կեանքին փրկութեանն ու բարեւաւութեանը համար : Ու երբ տեսանք , թէ մեր կրաւորական համակերպութիւնները , մեր անջիգ և անողնաշար ընկրկումները նոր գերեզմանական էջեր միայն կ'աւելցընեն Հայութեան արիւնազանգ պատմութեան վրայ , փորձեցինք իրական և գործող ազգասէրներ դառնալ : Չգացումը , չաճախ կոյր , ու անդեկ , պոռթկաց , խորտակելու համար կաշկանդումները , և չեղափոխական ազգասիրութիւնը ծալք տուաւ : Օրուան պէտքն էր եղածը , եթէ սակայն , իր բնական վիճակէն չ'հեռանար :

Հիմա ալ եկած է ժամանակը, որ ինքզինքնիս դընենք իրական ազգասիրութեան գետնին վրայ վաղւան համար աշխատողներ դառնալով, սա համոզումով, թէ անխաբ և ստույգ ազգասիրութիւնը կը կայանայ ո՛չ այս կամ այն վարդապետութեան, ո՛չ այս կամ այն ընկերական սկզբունքին, և ո՛չ ալ այս կամ այն կուսակցութեան հետեւելուն, այլ մի միայն, հայրենիքին ու Ազգին համար, օգտակարապէս և արդիւնապէս աշխատիլ գիտնալուն մէջ:

Արդիւնաբերող գործ, ահա 1872ին Մշակի պաշանջը. ահա ինչ որ մեզմէ այսօր կը պաշանջուի իրաւամբ: Եւ այդ արդիւնաբերող գործն է, որ պիտի կրնայ իր շուրջ համախմբել, իբրեւ միութեան կորիզ, ազգին բոլոր ոյժերը, մեծ ու պզտիկ, ասոնցմէ ամբողջութիւն մը կարենալ կազմելու համար:

Քանի մը օրուան մեր սպասումները տխուր փորձառութիւն մը եղան մեզի համար, թէ դեռ որքան հեռու ենք կուսակցական միութեան մը գաղափարականէն և անոր կարելիութենէն: Եւ ես չեմ զարմանար երբ այդ միութեան գաղափարականին առջեւ եթէ ոչ լուրջ, գէթ ծանր խոչընդոտներու կը հանդիպինք: Բառերն ու վարդապետութիւնները, թերթերն ու առաջնորդողները ամենամեծ խոչընդոտներն են ու պիտի մնան միութեան ճամբուն վրայ: Վարդապետութիւնները, և ընկերական սկզբունքները չեն վիճուիր. աններող են անոնք, ու աւելի մոլեռանդ քան կրօնները, և ասոնցմէ կարելի չէ՝ սպասել միութեան մարդկայնական հաշտարար ոգին: Անոնք են, որ գործքի ոգին կը պառակտեն. անոնք են, որ չեն թողուր կամաւորներուն կողք կողքի կռուիլ հասարակաց թշնամիին դէմ. անոնք են, որ կը հատուա-

ծեն կամքերն ու կորովները, և ասանկով տառապանքին ստեղծած միութիւնը կը խորսակեն, նոր տառապանքներ, նոր ցաւեր, ոյժի նոր վատնումներ ըստեղծելու համար միայն:

Միութիւնը գործքով, և արտադրող ու արդիւնաբերական գործքին շուրջ միայն կրնայ ըլլալ: «Տարակոյսին ու հաւատքին, անստգութեան և դրական հաւաստումին միջեւ, կըսէ Կիւլեօ, միջավայր մը կայ, որ է գործքը. անով միայն անստոյգը մարմին կրնայ առնուլ և իրականութիւն մը ըլլալ. չեմ ուզեր, որ դուք կուրօրէն հաւատաք խտէալի մը: Կը պահանջեմ, միայն որ զայն իրականացնէք:

«— Առանց անոր հաւատալով:

«— Որպէսզի անոր հաւատաք: Եւ պիտի հաւատաք անոր, երբ աշխատիք զայն արդիւնաւորել:»

Այդ համագործակցութեամբ և աշխատողներու շահուն համար ստանձնուելիք գործքը վերջ պիտի դնէ տիրող անիշխանականութեան, և միտքերուն տըւած դրական ուղղութեամբը պիտի կրնայ իր ձեռքով չինել ազգային արդիւնաբեր միութիւնը: Իբրեւ ճշմարտութիւն ընդունինք, թէ «գործքը կը համերաւել, կը հանդարտէ վնասակար ջղայնոտութիւնները. համերաւելութիւնը կը զարգացընէ, և անգգաւաբար մեզ հայեցողական անիշխանականութենէն և բաւերու քառսէն կը տանի կ'առաջնորդէ գաղափարներու և գգացումներու գործնական ու բեղմնաւոր համագործակցութեան»:

Ըսուած է թէ հասարակաց շահերն ու հասարակաց աւանդութիւններն են, որ ժողովուրդները իրարու կը միացնեն:

Տարրական ճշմարտութիւններու դէմ անգամ մեղանչումներ կը տեսնենք մեր օրերուն, երբ կը դի-

տենք, որ հասարակաց շահերն ու աւանդութիւնները կը դաւաճանուին, կուսակցական շահերն ու աւանդութիւնները անոնց տեղ դրուելով: Հիմա ամեն կուսակցութիւն աւելի կը սիրէ իր 25-30 տարուան կուսակցական աւանդութիւնները քան իր 30 դարու ազգային աւանդութիւնները: — «Մենք ինչպէ՛ս կըրնանք մեր ընկերական երեսուն տարուան սկզբունքներն ու աւանդութիւնները գոհել ազգային միութեան մը համար» . ահա ինչ որ կը խօսէր քանի մը օր առաջ մեր կուսակցական բարեկամներէն մին, երբ խնդիր կըլլար ազգային միութեան մը: Եւ այդ փաշփաշուած հատուածական շահերն ու աւանդութիւններն են, որ կը ցցուին ազգային շահերուն ու աւանդութիւններուն դէմ, և այսպէսով կը խորտակեն ո՛չ միայն միութեան գաղափարականը, այլ և կը վտանգեն ազգային գոյութիւնը: Որովհետեւ ազգային շահերն ու աւանդութիւնները հասարակաց սեփականութիւնն են, մինչ կուսակցական շահերն ու աւանդութիւնները աննշան թիւի մը միայն կը վերաբերին:

III

Որչափ ատեն այս ուղղութեան մէջ չամենանք ու չամառինք, բնաւ պիտի չ'կրնանք հասնիլ ո՛չ միայն ազգային վերաշինութեան մեծ գաղափարականին, այլ և նոյն իսկ ողջմտութիւն մը պիտի չգայ մեզ դարպասելու մեր սխալներու այս անդադրում խաչատումներուն վերջ մը դնելու համար:

Մեր ինտելիգէնտ դասակարգին ու լիտըրներու մտայնութիւնը այնքա՛ն խորթ վերացականութեամբ մը ձեւուած է կարծես, որ անոնք հակառակ իրենց կամքին ու ջանադրութիւններուն իսկ, պիտի չկրնան

վար իջնել իրենց մոլորուն երազանքի սահմաններէն , ափ մը հաստատուն և թրամ հող գտնելու համար իրենց ոտքերուն տակ : Բարերախտաբար ազգ մը չըկազմուիր միայն երազուն բանաստեղծներէ , անչաճախորդ բժիշկներէ , անգործ փաստաբաններէ , տափակ գրագէտներէ . շաղփաղփ ու ձախլիկ խմբագիրներէ , և արուեստական յեղափոխականներէ : Ազգի մը ջօշափելի և դրական ոյժը պէտք է փնտռել ցեղին արտադրած գործող բազուկներուն , բանիմաց արհեստաւորներուն , վաճառականներուն , և բոլոր անոնց մօտ , որոնք իրենց ճակտին քրտինքով , իրենց հանձարին ստեղծագործութեամբը « Շատն ու լաւագոյնը » արտադրել գիտեն , և իրենց գործին գլուխը նստած կը չղանան ու կ'արտադրեն , կը շինեն ու կը գեղեցկացնեն , և մեղուներու պէս լռիկ գործերով ընկերական կարգ մը կը բուսցնեն ազգին ու մարդկութեան օգտին համար :

Ասոնք մինչեւ հիմա ամենէն մեկուսացածները եղան մեր մէջ : Մեր սխալներու շարունակականութեանը ընթացքին , հիմա որ լուրջ պատճառներ ունինք մեր վաղուան կեանքովը մտահոգուելու , և պատրաստուելու անոր համար , հիմա անհրաժեշտ է որ մեր աչքերը դարձնենք մեր արհեստաւորներուն մեր գործաւորներուն , մեր վաճառականներուն , մեր ճարտարարուեստի մարդերուն , մեր դրամատէրներուն վրայ : Ու մենք որ մինչեւ հիմա աչդ ընկերական դասակարգերը իրարու դէմ գինելու աշխատեցանք , և գործաւորը ճարտարարուեստի մարդուն , պաշտօնեան վաճառականին , և աշխատաւորը հարուստին դէմ գրգռեցինք , հիմա անհրաժեշտ է , որ աչդ բոլոր դասակարգերը իրարու մօտ բերենք , զգացնենք անոնց , թէ անոնք փոխադարձաբար իրարու պէտք ու-

նին ազգային վերաշինութեան գործին սկսելու համար : Այս բոլոր ստեղծագործող ոչժերը ամբողջեան պիտի դատապարտուէին առանց իրարու, ճիշդ այն մեքենային պէս՝ որուն մէջ քանի մը կտորներ կամ մէկ երկու պտուտակներ կը պակսին :

Այդ ընկերական համագործակցութիւնը անկիւնաքարը պիտի ըլլայ վաղուան Հայաստանին :

Ալ ընդունուած ճշմարտութիւն մըն է, ինչպէս Վալտէք Ռուսօ ըսաւ ժամանակին, թէ «դրամագլուխը ինքնին չ'բաւեր. պէտք է որ դրամատէրը աշխատի, պէտք է որ գործաւորը դրամ ունենայ» : Եւ որովհետեւ բառերը չեն, որ չէնք մը պիտի կառուցանեն, այլ շօշափելի գործքերը, անհրաժեշտ է, որ ազգային վերաշինութեան մեր առաջին քայլին իսկ իրարու միմեան հարուստին դրամը, գործաւորին բազուկը, փարտաքարուեստին հանճարը, և վարիչին միտքը, և հիմնեն տնտեսական կեանքի ու ճարտարարւեստի իրական տաճարը^(*) :

Ալ անցած են այն երջանիկ օրերը, ուր մարդ մը ինքնիրենը կը բաւէր : Մրցութեան դաշտի մը մէջ

(*) Կիւտթալ Հէրվէ, անիշխանական, արմատական ընկերվարական, և իրմապետը մայիսեան միջազգայնական—գործաւորական տօնին, և որ ամբողջ երեսուն տարիներ գործաւորը դրամատիրոջ դէմ դրդուեց, որ հայրենիքին դադափարը՝ ուրացաւ, և ազգային դժօշտ ծաղրեց, որ առաքեալն եղաւ ընկերական դասակարգերու անիմաստ պայքարին, այս տարուան Մայիսի տօնին ճիշդ մեր եզրակացութեան կուգայ գրելով :

«Դասակարգային կռիւին, և internationalին գոտ իբր բանւորական կազմակերպութիւն, ձախողանքը ա'յնպէս բացորոշ է, որ Ֆրանսացի գործաւորը ինքզինքը ծիծաղելի պիտի նշկատէր, և թէ 1916ի Մայիս մէկին կատարէր ա'յն արողութիւնը,

կ'ապրինք, ուր պաշտարը կատաղի է և անխնայ. պղտիկ հալրենիքներ, պղտիկ վաճառականութիւններ, պղտիկ ճարտարարուեստներ դատապարտուած են նա՛հանջելու: Դասակարգային համագործակցութեան հսկայ ուժն է միայն, կազմակերպուած, և իմաստնօրէն առաջնորդուած ուժը, որ իրեն համար կրնայ չաղթութիւնը ապահովել, և ապահովել ժողովուրդի մը բարօրութիւնը, չառաջդիմութիւնը, կեանքը: Դարուն հաւատքն է, կըսէ Էմիլ Փակէ, թէ պղտիկ պետութիւններու ժամանակը անցած է. առոնք բարբարոսութեան մնացորդներն էին. մեր օ-

րը վարժուած էր կատարել ա'յնքան տարիներ: Հասկնալու համար հեղնութիւնը ա'յն իրողութեան թէ գործաւորները եղբայրներ են և պնդութեանը անոնց թշնամիները, կ'արժէ երթալ Վէրտին և տեսնել Ֆրանսացի գործաւորներն, ու Ֆրանսացի պնդութեանը, որոնք կողք կողքի կը յարձակին թշնամիին վրայ:

«Ֆրանսացի պրովետարիան կատարեալ դիտակցութիւնն ունի, թէ իր իրաւունքն է բարեկեցութիւն և ընկերային արդարութիւն վայելել, բայց փոխանակ իր բարեկեցութիւնն ու արդարութիւնը միւս դասակարգերուն դէմ մղուած հրապարակային կամ գաղտնի կռիւներուն մէջ փնտռելու, սպազային պիտի փնտռէ ա'յն կերպին մէջ, որ ցոյց տուած են Սէն Սիմօն, Յուրի, Բրուտօն, և Պլանքի, աշտինքն դրամազլիին, տաղանդին, և փիգիֆական աշխատութեան արդիւնաւոր համաձայնութեան մէջ»:

Հէրվէն իմաստնացընողը ազգային տառապանքն եղաւ: Կորսուած դատողութիւնները վտանգին առջև կը վերընձիւղին հիմնադէս հալրենասէրներու մէջ: Տառապանքէն ու վտանգէն չեն խրատուիր միայն անոնք, որոնք հայրենասիրութիւնը արուեստի վերածած են, և կազմակերպութիւնը՝ խանութի:

րերուն անհրաժեշտութիւն մըն են մեծ պետութիւնները, և վաճառականական հսկայ ընկերութիւնները: Որովհետեւ, կըսեն, ծախքերը քիչցընելու, և ժողովուրդներու երջանկութիւնը ընդլայնելու միջոցներէն մէկն են անոնք: Հայրենիք մեծ վաճառատուն մըն է, և հայրենասիրութիւնը կը կայանայ մեծագոյն վաճառատուն մը ըլլալուն մէջ, որովհետեւ խնայողական կըլլայ:

Մենք չենք ուզեր հոս Ֆակէի տողերուն քաղաքական արժէքը քննութեան բովէն անցընել, կուզենք միայն փոխաբերաբար ընդունիլ, թէ մեծագոյն և փառաւոր հայրենիք մը ա՛յն ատեն միայն կրնանք ունենալ, երբ կը չաջողինք մեր ոյժերու, մեր խելքի, մեր ջանքի ու մեր միտքի միացումով զայն վերածել մեծ վաճառատան մը, ճարտարարուեստի մեծ կեդրոնի մը, արտադրութեան հսկայ գործարանի մը, ուր ժողովուրդին բարօրութիւնը, իրմով ու իրեն համար ստեղծուած, քաղքէ քաղաք, գիւղէ գիւղ փոխադրուի հաղորդակցութեանց իրագործուած գիւրութիւններով, և ուր գործարաններու ծխնելոյզները իրենց լոխն ու հպարտ վերաբարձումով կարենան մրցիլ մեր եկեղեցիներու զանգակատուներու նուիրականութեանը հետ:

Ահա թէ ինչո՞ւ համար այդ ոյժերը պէտք է համագործակցին:

Համագործակցութեան սկզբունքներն ու նպատակները միևնոյնն են ինչպէս քաղաքական, նոյնպէս տնտեսական կեանքի մէջ:—Համադրել ցրճուն ոյժերը, և մեծնալ ու միշտ մեծնալ:

Քաղաքական, ինչպէս տնտեսական կեանքի մէջ ալ, տեսնուած միակ ձգտումը: Զօրաւորները կըսէ Ֆակէ, կուզեն աւելի զօրաւոր ըլլալ, միաձուլուե-

լով, կլլելով. Գերմանիա կուզէ գերմանախօս երկիրները միացնել իրեն. Ռուսիա համապաւ շարժումին գլուխը կանգնած սլաւական պետութիւնը կուզէ հիմնել. Անգղիա անգղիախօս երկիրները իրեն կցել կը ջանայ. Հիւսիսային Ամերիկա ամբողջ Ամերիկան կըլլել կը ջանայ: Եւ կը չաւելու, «Տկարները կը բաժնուին աւելի շուտ տիրուելու համար կարծես. Պելճիգան Հոլանտայէն կը բաժնուի, Հունգարիան Աւստրիայէն կուզէ բաժնուիլ, Նորվեկիան՝ Շուէտէն: Եւ այս բաժանումները ցոյց կուտան, թէ մասնաւորուած հաշրենասիրութիւնները աւելի դիւրին որս կը պատրաստեն կաշսերապաշտ հաշրենասիրութիւններու»:

Տնտեսական կեանքի մէջ ալ, որ անբաժանելի է քաղաքական կեանքէն, և որ կարելի է բսել թէ անոր միջուկն ու կորիզը կը կազմէ, միևնոյնն է օրէնքը, և անոր ծնցուցած արդիւնքը: Ո՛րքան մեր տնտեսական, առևտրական և ճարտարարուեստական ոյժերը կզգիանան, ու տարանջատուին իրարմէ, ա՛յնքան աւելի կազմակերպուած ոյժերու պատեհութիւն և միջոց տուած պիտի ըլլանք մեզ ոտնակոխելու և կլլելու, և անոնց չաջողութեան պիտաւոր սլացմանը մենք մեր ձեռքով հաշթայթած պիտի բլլանք, ի վնաս մեզի, մեր համագործակցելու անկարող ապիկարութեամբը:

Այսօր մեր Հաշրենիքին մէջ բացարձակապէս խորտակուած են աշխատող բազուկները, փճացած է նիւթական հարստութիւնը, և Ամերիկան միայն ունինք մեր աչքին առջեւ, որ կրնայ մեզի հաշթայթել, աջ ոյժերու կազմակերպուած փոխադրութիւնը գէպի Հայաստան: Ասի պիտի ըլլայ մեր դրական, շօտափելի և փառաւոր Հայրենասիրութիւնը, որուն պէտք է ոյժ տանք, մասնաւոր քաջայերանքով, և որուն համար պէտք է խօսինք, և խորհինք լրջօրէն:

IV

Վաղուան Համար աշտօր մեր կատարելիք պատ-
րաստութիւններէն ամենակարեւորն է Տնտեսական
Կազմակերպութիւն մը ստեղծել Ամերիկահայուն մէջ :
Այս կենսական գործը կատարողները թուղթի և թեր-
թի մարդերը պիտի չըլլային ապահովաբար , և ո՛չ ալ
պարզ գործաւորները , որոնք դեռ տնտեսական աշ-
խարհի մէջ իրենց կատարելիք գործին մեծու-
թեան ո՛չ կամքը ունին և ո՛չ ալ գիտակցութիւնը :
Այս կազմակերպութեան գործին պէտք է ձեռնարկեն
Հրապարակի վրայ գտնուած ա՛յն վաճառականները ,
որոնք ո՛չ միայն տարիներու երկար փորձառութեամբ
տնտրական տնտեսական կեանքին մէջ ձեռնհասու-
թիւն մը իւրացուցած են , այլ և գործնապէս ցոյց տը-
ւած են վաճառականի իրենց պարկեշտութիւնը , և
մեծ գործեր , մեծ դրամազուխներ կառավարելու և
արդիւնաբերելու իրենց կարողութիւնը :

Մեր ազգին մէջ առևտրական ասպարէզի վրայ
գործնական միտքն ու նախաձեռնութեան ոգին չէ որ
կը պակսին . ընդհակառակն անհատական նախաձեռ-
նութիւնները երբեմն նոյն իսկ ջանդգնութեան աստի-
ճանին տարուած են Հայրենի կամ օտար Հրապարակի
վրայ գործ մը ստեղծելու Համար : Առևտուրն ու ա-
րուեստը մեր ցեղին դարաւոր չարմարութիւններն են
եղած : Դարերու ընթացքին , Հայ գաղթացին պատ-
մութիւնը — Ամերիկան բացառութիւն մը ըլլալով —
աշխարհի ամեն ծայրերուն վրայ ցոյց կուտայ մեզի
Հայը , իբրև վաճառական և իբրև արուեստաւոր : Եւ
անոր աշտ երկու ճիւղերուն մէջ չարմարութիւնները
ա՛յնքան խոր արմատ ձգած են զանազան գաղթավայ-
րերու պատմութեան մէջ , որ մեր բնաշխարհի ճար-

տարարուեստական աւանդութիւններն անգամ չփութուած ու օտարացած գոչնով մը կը ներկայանան այսօր (*): Այս ճիւղերուն մէջ արեւելի եւրոպացիներն եմք մեմք. տարակոյս չկայ այսօր:

Բայց թէ ինչո՞ւ մինչեւ այսօր մենք չենք կրցած արդիւնաբերական հսկայ գործ մը արտադրել, և տեւականութեան դրոշմ մը տալ անոր, և թէ ինչո՞ւ հայերու կողմէ ստեղծուած կամ շահուած անտեսական հարստութիւնները չեն կրցած տեական ըլլալ: Այս հարցումներուն անշուշտ կարելի է զանազան պատասխաններ տալ:

Մըմբեանի «Թուրքահայոց հին վաճառականութիւնն ու վստառականք» ուսումնասիրութիւնը հակառակ իր ո՛չ ամբողջական հանգամանքին, մեզի ցոյց կուտայ հայ հարստութիւններու և հարուստներու լանկարծական փթթումն ու խամրումը: Մենք հոն կը տեսնենք ձախողանքն ու չաջողութիւնը իրարու պլլումած, անբաժան իրարմէ, և անտեսական կեանքի տատանումն է, որ լանկարծական ուսումններով կ'եղիջի շարունակ, անբարեխառն, ու տարօրինապէս փոփոխական կլիմայի մը ցոյց տուած ջերմաչափին պէս: Եւ ահա այս պատճառով է, որ մենք չենք տեսած դեռ հայ վաճառատուն մը կամ հարստութիւն մը, որ կրցած ըլլայ 50—100 տարի տեւել շարունակա-

(*) Ռումանիոյ Արճէշ գիւղը հիմնուած է կրստի այսօր, Հոյստտանի Արճէշի գաղթականներէն: Ռումանիոյ Արճէշի և կեղեցւոյ շինութեան ասփի **Barberot** հետաքրքրական տատնդավէպ մը կը յիշէ, որ, մէկ վարիանտն է, կրտէ թորոմանեան, Հոյստտանի Արճէշի մէջ գոյութիւն ունեցող նմանօրինակ տատնդավէպի մը: (Տես թորոմանեանի յօդուածը, Անահիտ, 1911 էջ 218—220):

կան զարգացումով: Անոնց ամենքն ալ մեռած են մահուկ կամ երիտասարդ հասակի մէջ, և անոնցմէ չատեր մեռած աստեններն նոյն իսկ պատանգի դրամ ալ չեն թողած իրենց տէրերուն ձեռքը:

Սմանք Թուրքիոյ ախտաւոր միջավայրն է որ պատասխանատու կը բռնեն այս առևտրական շարիքին: Կրնդունիմ մէջ բերուած պատճառին կարեւորութիւնն ու բանաւորութիւնը: Ասիկա պատճառ մըն է, բաց
ո՛չ բուն պատճառը: Թուրքիա ծով մըն է, ուր մեծ ձուկ չ'ծնիր ու չ'զարգանար: Կառավարութիւնը գող, ու կեղեքող, ժողովուրդը ծոյլ ու թալանող, համայնքին մեծամասնութիւնը մակաբոյծ և անընդունակ լառաջդիմութիւններու, իր միակ մտազբաղումն եղած է տղրուկի մը պէս քամել առևտրական կեանքը սննդաւորող արիւնը, քանդել ճարտարութեւսուր: Բաց ցոյց տրուած պատճառը անբաւական է բացատրելու մեր աչքին առջև ցցուող առևտրական տխուր բներեցթիւն հանգամանքները: Որովհետև միայն Թուրքիոյ մէջ չէ որ Հայերուն առևտրական ձեռնարկները վիժած են, ու չեն չաջողած այնպէս, ինչպէս չաջողած ու տուած են, օրինակի համար, Հըրէական տուները: Առէք, հայ առևտրական գործ մը Հնդկաստանի մէջ, Ռումանիոյ, Հունգարիոյ և Անգլիոյ մէջ, ուր համեմատաբար թրքական մակաբուծութիւնը և վանդալականութիւնը գոյութիւն չ'ունէին, և քայքայումի, փաղամեռութեան միևնոյն պարագաները պիտի զարնեն ձեր աչքին:

Ինծի համար, հայ տնտեսական կեանքին ու ճարտարարուեստին ձախողութեան պատճառները պէտք է փնտռել հայ հոգեբանութեանը, հայ միտքին, մեր մտածելու և ըմբռնելու ներքին կերպին մէջ: Հայր չէ՛ չաջողած, որովհետև չափազանց անհատապաշտ

Լղած է, և կարծած է, թէ ինքն իր անձին ու գործին բաւական է. որովհետեւ իր առևտրական գործին մէջ չէ՛ ուղած վստահիլ իրմէ դուրս ո՛րէն անձի, և այդ անվստահութիւնն ու կասկածոտութիւնը իրեն ժառանգ մնացեր է կեղեքումի, հարստահարումի իր միջավայրէն. որովհետեւ իր անհատապաշտութեան հետեանքով, միշտ խրտչում մը, խորչում մը ունեցած է առևտրական հաւաքական ձեռնարկներէ, կազմակերպութիւններէ, և անմասն գտնուած է համագործակցութեան, cooperationի հիմնական ոգիէն: Եւ որչափ ատեն մեր առօրեայ գործի կեանքին մէջ այս ուղղութիւնը չ'փոխենք, որչափ ատեն առևտրական աշխարհին մէջ հաւատք չ'ունենանք մէկ մէկու վրայ, որչափ ատեն չ'վստահինք իրարու պարկեշտ մարդերու պէս, որչափ ատեն համագործակցութեան ոգիէն և տիրական վարդապետութենէն առաջնորդուած, մեր դրամագլուխները, մեր կամքերը, մեր խելքերն ու բազուկները չ'միացնենք իրարու, հալ առևտրականութիւնը, հալ ճարտարութիւնը, հալ արդիւնագործութիւնը և րազուած դրախտներ միայն պիտի մընան:

Հայ իրականութեան մէջ ապրուած այս շարիքը արծատախիլիւ միակ միջոցը պիտի ըլլայ թերևս դրական մտաւորականութեան մը ստեղծումը և անոր ընկերացոյ տնտեսական կազմակերպութիւններու ծնունդը: Օգուտոց մտքով վարժապետներ ու հոգեբաններ տուինք ազգին, հասուցինք ընկերական գիտութեանց պսակաւորներ, որոնք չ'կրցին մօտենալ մեր իրական պէտքերուն, և իրենց չ'մարտուած theorieներով, տեսաբանութիւններով ստեղծեցին միտքերու անիշխանութիւն մը, և մեր սերունդին մէջ փոխատնկեցին գործին ու գործաւորութեան սոսկու-

մը, զգուանքը, և գործի մարդ, պիգնէամէն ըլլալու ամեն ընդունակութիւն ջանացին չորցունել այս ազգի մատաղ սերունդին մէջ :

Մենք շատ անգամ կը մեղադրենք Ամերիկեան դաստիարակութիւնը, որ, ձեռնած գերմանականին վրայ, իր դպրոցները և գիտութիւնը կը ծառայեցընէ Ամերիկեան գործի մարդը հասցընելու համար . կ'արհամարհենք այդ դաստիարակութեան օգտապաշտութիւնը (utilitarisme) երբ մանաւանդ այդ դաստիարակութիւնը անպատասխանատու կը մնայ մարդուն նկարագրին : Բայց կարծեմ աւելորդ է ըսել, թէ մեր օրերու մեծագոյն ջանքը պէտք է ըլլայ պարկեշտ մարդուն պատուաստել գործի չարմարութիւն ունեցող մարդը : Գործ և պարկեշտութիւն երկու անհրաժեշտ ուժերն են արդիւնաբերութեան մէջ, քանի որ համագործակցութեան մը չաջողութիւնը այդ գործը կազմող անդամներուն կը պարտադրէ փոխադարձ հաւատք և վստահութիւն, և անձնական կարողութիւններու հաւասար և կամ համեմատական աւորթեցումներ, չահակցական հողի վրայ :

Երբ անգամ մը Հայկական վերածնութեան և Հայաստանի վերաշինութեան համար Տնտեսական Կազմակերպութիւններու պէտքը ընդունուի իբրև սկզբունք, աչնուհետև կը մնայ խորհիլ թէ ի՞նչ պիտի ըլլան մեր ծրագիրները, ի՞նչ ուղղութեամբ պիտի վարենք մեր ձեռնարկները, որպէսզի անոնք «սառն ու լսուագոյնը» կարենան արտադրել :

Երեսուն տարիներէ ի վեր ունեցանք մեր քաղաքական գործիչները, ունեցանք մեր չեղափոխական փրփակամտիստները, հիմա պէտք ունինք տնտեսական գործիչներու, ճարտարարուեստական փրփականտիստներու, որոնք կազմակերպեն այս ժողով-

վուրդը, և անոր նիւթական ու բարոյական ոյժերը տրամադրելի ընեն մեր երկիրը ծաղկեցընելու, և զանի մեծ վաճառատան մը վերածելու համար: Ոյժերը չեն որ կը պակսին, բնաւ: Անգամ մըն ալ կը չեշտեմ այս կէտը: Մեզի պակսածը, այդ նիւթական, բարոյական և մտաւորական ոյժերը իրարու մօտ բերող, համադրող կամքն ու գլուխն է, մեզի պակսածը այդ ոյժերը արդիւնաւորել, օգտագործել գիտցող մէնէմբրն է:

Մինչև հիմա մենք մեր առևտրականներու երեսին պոռացինք թէ դուք հայրենասէրներ չէք, թէ դուք ազգային զգացումէ զուրկ կը գտնուիք, և հայկական տառապանքը բան մը չէ՝ խօսած ձեր սրտերուն: Եւ պիտի պոռանք, որչափ ատեն անոնք չհայաճան: Ասկէ առաջ, մեր չեղափոխութեան օրերուն, անոնք ինքնարդարացումի փաստ մը ունէին մեզի ըսելու, թէ իրենք ազգասէրներ են իրենց ըմբռնած եղանակով և իրենց ասպարէզին մէջ: Սակայն, հիմա է, որ մեր առևտրականներն ու վաճառականները, պիտի կրնան իրենց ազգասիրութեան անկեղծ ու զրական հաւատտունները տալ մեզի, նախ ազգին թշուառութեան հանդէպ իրենց պարտքերը վճարելով, ու չետոյ գրլուխ կանգնելով հայկական—տնտեսական կազմակերպութիւններու, որոնցմէ հաւասարապէս պիտի օգտուին իրենք, ժողովուրդը և հայրենիքը: Անոնք չեղափոխութեան չէին ուզեր հաւատալ, իրենց այդ անհատատութիւնը պիտի ներքեմք իրենց, եթէ այսօր իրենց հաւատացած ազգասիրութեան պետին վրայ, երևան գան, և իրենց եղբայրական ձեռքը տան հայ թշուառին ու գործաւորին, կազմակերպեն ազգին տնտեսական և արդիւնաբերող ոյժերը, և զանոնք չարմարցընեն վաղուան տնտեսական կեանքին:

V

Այդ տնտեսական կազմակերպութեան առաջին գործը պէտք է ըլլայ Հայկական դրամատան մը հաստատութիւնը Ամերիկայի մէջ:

Եթէ երբեք հաշուի առնենք Գալիֆորնիոյ մէջ հայ երկրագործին հաղորդակցութիւնը տեղական դրամատուներուն հետ, պիտի տեսնենք, թէ հայ աշխատաւորին աշխատութեան արդիւնքին մէկ կարևոր մասը կ'երթայ, տարուէ տարի, աւելցընելու դրամագլուխն ու շահը այն դրամատուներուն, որոնց դրամագլխին մէկ կարևոր մասը կը կազմէ արդէն հայերու կողմէն ի պահ դրուած դրամը: Հայը արեւմուտքի մէջ իր ունեցած դրամին 3—4% տոկոս միայն կը ստանայ, ու ինք իր այդ 3—4% տոկոս արտադրող դրամին 8—10% տոկոսը կը վճարէ շարունակ օտար բաժնետէրերու ի հաշիւ: Գալով արեւելքի ու միջին արեւմուտքի նահանգներուն, դրամատուներու մէջ դրուած հայերու դրամները, իրենց բուն տէրերուն շահ մը չեն բերեր թէպէտ, բայց դրամատան բաժնետէրերուն համար կ'ածեն ամեն օր իրենց ոսկի հաւկիթը: Մեզի համար անգործ, inactif միլիոնաւոր տոլարներ ունինք հոս հոն ցրուուած, որոնց տէրերը լռիկ կը նստին պանֆայի պուֆերնուն վրայ, առանց երբեք խղճահարելու այդ բանտարկուած, ու ամուլ դրամի մասին. միայն մերթ ընդ մերթ անոնց տէրերը իրենց պուֆերու թուանշաններուն կը նային, հոն տեսնելով իրենց տարիներու քրտինքի խնայողութիւններու գումարը, անով ուրախանալու համար: Եւ, սակայն, դրամը իր սեփականատիրոջ գործաւորըն է, և մենք այն ատեն միայն լաւ ու ճարպիկ մատակարարները եղած պիտի ըլլանք մեր դրամին, երբ

ջանադիր ըլլանք «շատն ու լաւագոյնը» արտադրել տալ անոր : Դրամին և գործաւորին տարբերութիւնը սա է միայն , որ լաւ գործածուած դրամ մը հետըզհետէ կ'ուժաւորի , իր արտադրած շահը իր սննդառութիւնը կըլլայ , մինչ գործաւորին ոյժերը՝ որչափ ալ լաւ գործածուին , մաշումի ենթակայ են , և օր մը իր խնայած դրամն ու անոր արդիւնաբերած շահն է որ պիտի գործեն զինքն ու իրենները ապրեցընելու համար :

Խնդիրը այս անկիւնէն դիտած ժամանակնիս , անմիջապէս պիտի համոզուինք , թէ անհատներու այս կամ այն դրամատան մէջ պահած դրամներն առանձինն ու անջատաբար երբեք նպատակի մը պիտի չը կրնան ծառայել , որչափ ատեն որ այդ ցրքուն ոյժերը իրարու միացընող տունն ու ձեռքը պակսին : Այս երկրին մէջ հրէական գաղթականութեան բռնած տնտեսական կարեւոր դիրքը այդ ոգիին , այդ ձեռքին և այդ դրամատուններուն կը պարտին :

Հրեան կրցած է նախ և առաջ դրամատուններ ունենալ իր ցրուած , անհատական ոյժերը համադրելով անոնց ծոցը : Այդ շահուած դրամատուններն են , որ հոլանտուորած են շահակցական ձեռնարկներ , վարկ րանալով շարժական ու անշարժ կալուածներու շինութեան ու առուտուրին , և օգնութեան ձեռք երկընցընելով այն բոլոր մեծ ու սղտիկ ճարտարարուեստներուն , որոնց մենաշնորհը այսօր հրեայ corporationներու ձեռք կը գտնուի :

Այդպիսի դրամատուն մը , որ իրեն բաւականաչափ դրամադուլիւր և մաշր դումարը պիտի ունենայ հայ երկրագործին , հայ խանութպանին և հայ գործաւորին ու արհեստաւորին հոս ու հոն ցրուած դրամները հաւաքելով , իր հոս սկսելիք գործառնու-

թիւնները պիտի փոխադրէ Հետզհետէ դէպի Հայրենիք, ուր աշտուհեաւ նոյնչափ շահաբեր գործեր պիտի ստեղծուին, որչափ, հոս, Ամերիկայի մէջ կան: Մեր երկիրը աւելի բեղմնաւոր Հարստութիւններ ունի իր կոյս ծոցին մէջ, և պէտք է որ Ամերիկահայ գործաւորը հոն վերադառնայ ո՛չ միայն իբրեւ գործաւոր, այլ և իբրեւ շահակիցր իր գործին, իր խնացողութիւններէն տրամադրած դումարին համեմատութեամբ:

Այսօրինակ ազգային տնտեսական ձեռնարկի մը շուրջ ալ կը դադրին կուսակցական վէճերը. հասարակաց շահը, հասարակաց ոգին կըստեղծէ, անհատին ու բնկերութեան շահերը կը նոյնանան ազգին ու Հայրենիքին շահերուն հետ, և գործն ու գործին սէրը մեզի ժամանակ չեն տար այլ ևս ունայն սոսոտախօսութիւններով, բնկերական փցուն վարդապետութիւններով ժամավաճառ ըլլալու:

Եթէ հայրենասէր էք, դրամագլուխ և ֆարուսքարուեստ տուէք հայրենիքին:

Ամուլ և անտարբեր Հայրենիքները խորթ մօր մը պաշտօնը պիտի կատարեն, և պիտի չ'կրնան երբեք ճշմարիտ մօր մը դուրգուրանքը, ժպիտը չռայլել իրենց զաւակներուն, որոնք պիտի Հարկադրուին շարունակ պանդուխտի ցուպը ձեռք առնուլ, երթալ օտարութեան մէջ բախտ ու կեանք փնտռելու համար: Եւ պանդխտութիւնն ու գաղթականութիւնները հայրենիքներու վրայ կատարուած մահափորձեր են: Ճշմարիտ և պաշտուած Հայրենիքը ա՛յն է, որ արդիւնաբեր շահաստանի մը վերածուած է: Մեր Հայրենիքը այդ արդիւնաբեր շահաստանը ըլլալու ամեն ջարձարութիւնները ունի իր բնական Հարստութիւններով, իր բազմազան հանքերով, իր անտառներով,

իր գետերով, իր բարերեր հողերով, իր արօտատեղիներով: Եւ մեզի համար ամօթ մը պիտի ըլլայ այսուհետեւ, եթէ երթանք հոն, և մեր ձէթի ճրագովը լուսաւորենք մեր տունները, երբ անդին ելեքտրականութիւն արտադրող հազարաւոր ջրվէժներ դէպի գետերը կը թափին ապարդիւն:

Մեր հայրենիքի տնտեսական բարգաւաճումին համար Ամերիկահայուն մօտ դրամը չէ՛ որ կը պակսի, այլ զայն արդիւնաբերելու խելքը և կամքը: Դրամագլխի հակառակորդները Հայրենիքին ուրիշ ծառայութիւն չեն կրնար մատուցանել, անոր կործանումէն գատ: Դրամագլխի ստեղծումը պէտք է քաջալերել, աչպէսով է որ արժեցուցած պիտի ըլլանք հայ գործաւորին տարիներու աշխատանքն ու մաշումը: Պէտք է որ անոր քրտինքի կաթիլները շահակցական ճամբով երթան միանալ մեծ դրամագլուխին հետ, կազմելու համար մեր հայրենիքի ոսկեգետակը: Առանց դրամագլուխներու այս համադրութեան, անհատական անկարեւոր դումարները պիտի փճանան, երբ փաղը տնտեսական ազատ մրցակցութիւնը սկսի, ո՛չ միայն անոր համար որ տնտեսական պզտիկ ձեռնարկներու ժամանակը անցած է, այլ և անոր համար, որ հայ գործաւորը եթէ սորվեր է մեքենայի մը պէս աշխատիլ քանի մը տոլար շահելու համար, երբեք չէ՛ սորված իր շահելու կարողութիւնը փոխանցել իր տոլարին: Ուրիշ համայնքներու, ուրիշ տնտեսական կազմակերպութիւններու մէջ տոլարն է որ քիչ գործելով շատ կ'արտադրէ, մինչ մեր մէջ շատ գործող մարդն անգամ քիչ արտադրելու դատապարտուած է, շնորհիւ տնտեսական խնդիրներու և տնտեսական գիտութեանց մէջ իր ունեցած անփորձութեան, չըսելու համար տգիտութեան:

Ամերիկայի մէջ հաստատուելիք Հայ դրամատան մը վարչութիւնը կրնայ անմիջական կերպով իր նւթատակն ու գոյութիւնը արդարացընել, և արժեցընել, պատերազմէն անմիջապէս վերջ Գննիչ մարմին մը ղրկելով դէպի Հայաստան: Այդ մարմինին պաշտօնը պիտի ըլլայ երկիրը ուսումնասիրել իր բոլոր տնտեսական, ճարտարարուեստական և հողագործական չարմարութիւններուն մէջ:

Պէտք է խոստովանինք, թէ դժբախտաբար մենք տակաւին չենք ճանչնար մեր Հայրենիքը աչնչափ, որչափ որ պէտք է, կամ որչափ կը ճանչնան օտարները: Չենք ճանչնար ո՛չ հողը իր երկրաբանական կազմութեամբ և ո՛չ ալ իր արդիւնաբերական չարմարութիւններով. չենք ճանչնար ջուրը, իր հոսանքին, իր ճնշումներուն, և իր ջրաբաշխական ընդունակութիւններուն մէջ: Դեռ չենք գիտեր, թէ մեր Հայրենիքի ո՛ր մասին մէջ ի՛նչ ճարտարարուեստ կարելի է ծաղկեցընել, թէ ո՞ւր հանքածուխն ու ջուրը, ճարտարարուեստի այդ երկու հոգիները, իրարու քով պառկած կը քնանան: Ղրկուելիք Յանձնախումբին պաշտօնը պիտի ըլլայ գիտնականօրէն և մանրակրկիտ կերպով ուսումնասիրել այս ամենը, մեր առջև պատկերացընել «եառն ու լաւագոյնը» արտադրող Հայրենիքը, մեզի ցոյց տալ անոր հարուստ երակները, և այսպէսով զմեզ առաջնորդել դէպի մեր վաղուան դործը: Կը հաւատամ, թէ այսպիսի կենսական առաքելութեան մը համար մեծապէս պիտի օգնեն մեզի Ռուսահայն ու Եգիպտահայը, իրենց ունեցած գիտնական և տնտեսական ոյժերով:

Ես վստահ եմ, թէ մեր Հայրենիքը ինքզինքին բաւելու չափ ներքին ոյժ և բնական հարստութիւն ունի: Եթէ ան մինչև այսօր իր ամենատարրական

պէտքերն անգամ դուրսէն մուրաց, եթէ մինչև այսօր հայ արդիւնաբերութեան մեծագոյն բաժինը խլեց եւրոպական ճարտարարուեստը, եթէ երբեք մինչև այսօր հայը աշխատեցաւ միմիայն Եւրոպան հարստացընելու համար, յանցանքը միայն մերը չէր: Մակարոյժ և յառաջդիմութեան անընդունակ կառավարութեան մը գոյութիւնը մեր գլխուն վրայ, պատասխանատուութեան մեծագոյն բաժինը ունի մեր շահագործումին մէջ: Բայց անցեալը մեզ չ'կրնար արդարացընել վաղուան համար, երբ ալ բռնութեան երկաթէ լուծը քանդուած պիտի ըլլայ և ատով մենք իսկ պիտի դառնանք մեր կեանքին, մեր ճակատագրին, մեր գործերուն ազատ պատասխանատուն:

Եւ Հայաստանի ինքնաբաւութեան գոհացումին համար ամերիկահայ դրամագլուխներով հիմնուելիք դրամատուն մը առաջին ողջամիտ և գիտակցական քայլը պիտի ըլլայ:

VI

Հայկական դրամատան մը Հաստատութեան, և Հայաստանի գիտնական ուսումնասիրութեան համընթացաբար պէտք է անմիջապէս սկսիլ կազմակերպելու, Ամերիկահայ դաղութին մէջ արտադրող և ըստպառող cooperatif ընկերակցութիւններ, որոնք ծանօթ են Societes de production industrielle և Societes de consommation հասարակ անուններով:

Այս պահուս աչքիս առջև ունիմ Maurice Bourguinի Systemes Socialistes et L'Evolution economique անուն գործը, որուն ներկայացուցած տնտեսական վիճակագրութիւններէն յստակօրէն կը տեսնենք, թէ այդ cooperatif ընկերակցութիւնները տըն-

տեսական ի՞նչ առաւելութիւններ ստեղծած են Եւրոպայի մէջ, ի չափ իրենց անդամներուն :

1914ին cooperatif ընկերութիւններու թիւն է	
Ֆրանսայի մէջ	13148
Անգլիոյ մէջ	5324
Գերմանիոյ մէջ 1903ին	20,755
Պելճիֆայի մէջ 1901ին	4782
Իտալիոյ մէջ 1903ին	2446
Զուիցերիոյ մէջ 1904ին	2326
Տանիմարֆայի մէջ 1903ին	2106
Հոլանտայի մէջ 1903ին	1449
Աւստրիոյ մէջ 1901ին	6422

Զանց կ'ընենք հոս մատնանշելէ միւս երկիրներուն ալ Cooperatifներու ցուցակը, միայն սա ըսենք, թէ այդ ընկերակցութիւններու կազմակերպութեան գործը սկսած է գրեթէ 1880—1885 թուականներէն ասդին, և արտակարգ արագութեամբ մըն է որ կը բազմապատկուին թէ՛ ընկերակցութիւններու և անդամներու թիւը, և թէ անոնց դրամագլուխն ու արտադրած չափը :

Շահակցական այս ընկերակցութիւններու իրենց բաժնետէրերուն մատուցած առաւելութիւնը ա՛յն է, որ թէ՛ արտադրութեան և թէ՛ սպառումի գործին մէջ ձեռք բերուած չափը իրենց կը պատկանի :

Աշխարհի մէջ ամեն մարդ անհրաժեշտ պէտք մը ունի ուտելու, խմելու, հագուելու և բնակելու : Հաշուեցէք, թէ մարդիկ իրենց չափածին քանի՞երորդ մասն է, որ օրէ օր կը տրամադրեն այդ պէտքերուն : Հագուստի վաճառականը, նպարավաճառը, մսագործը, տան տէրը երբ մեզի կուտան իրենց ապրանքը, մենէ կը պահանջեն ո՛չ թէ այն գինը, որ ապրանքը արժած է իրենց, այլ և իրենց ժամանակին գինը, ի-

րենց դրամին չափազանցուած տոկոսը, իրենց խանութին վարձքը: Եւ այսպէսով ամեն օր գործաւորին ձեռքէն վաստակին մէկ մասը ուրիշներ կը չափըչտակեն օրինական կերպով:

Եւ որովհետեւ կարելի չէ ապրիլ առանց ուտելու, առանց զգեստի և բնակարանի, մարդիկ իրենց այդ ամենատարրական պէտքերու գոհացումին համար դիմած են սպառողներու ճահակցական ընկերութեան դրութեան, պզտիկ դրամագլուխները իրարու մօտ բերելով, և հիմնելով մեծ ու պզտիկ առևտրական տուները:

Այս տեսակ կազմակերպութեան մը բաժնետէրը իր cooperatif խանութէն կը գնէ իր բոլոր ապրանքները և պաշարը, քանի որ այդ ապրանքներուն վճարուած չափը տարեգլխուն իրեն պիտի վերադառնայ, գործին մէջ դրած իր դրամագլխին համեմատութեամբ:

Այս օրինակ cooperatif ընկերակցութիւններու կազմութիւնը մեր մէջ տակաւին մուտ չէ՝ գտած, և այդ իսկ պատճառով թերեւս կատկածով կամ թերահաւատութեամբ նաչինք առաջարկին վրայ: Բայց եթէ ողջամիտ մարդու պէս նաչինք օտար երկիրներու նմանօրինակ կազմակերպութիւններու և անոնց ընձեռած առաւելութիւններուն վրայ, մեզի ուրիշ բան պիտի չմնայ ընել, եթէ ո՛չ ամիսսալ մեր կորուսած ժամանակին ու դրամին վրայ: Գոնէ այդ ամիսսոսանքը, ստրջանք մը ըլլար մեզի համար, և զօրաւոր դրդապատճառ մը շուտով կազմակերպուելու համար այս ճամբուն մէջ:

Արտագրող համագործակցական ընկերութիւններու կազմակերպութիւնն ալ նո՛յնքան ու աւելի անհրաժեշտ է մեզի մանաւանդ Ամերիկահայուն հա-

մար: Ամերիկահայ գործաւորութեան մէջ բազմաթիւ արհեստաւորներ ունինք բազմազան ճիւղերու վրայ: Բայց չունինք արհեստաւոր մը, որ ինքզինքին բաւէ, և կախում չունենայ ուրիշներէ: Աշխատութեան և արհեստի ճիւղերու բաժանումին անհրաժեշտ արդիւնքն է ասիկա: Արհեստին ո՛ր ճիւղն ալ, որ առնէք, ըլլայ տարազագործութիւն թէ կոշկակարութիւն, ըլլայ մեքենական ճիւղ, թէ կաշեգործութիւն, հայ գործաւորը կը նմանի մեքենայի կտորի մը, որ առանց մեքենայի միւս մասերուն, անգործութեան պիտի դատապարտուի: Եւ այդ անգործութիւնը զրկումը պիտի ըլլայ իր անձին, և իր հայրենիքին: Այդ զրկումները դարմանելու միակ միջոցն է նոյն ճիւղի արհեստաւորները իրարու մօտ բերել, անոնցմէ մարմին մը կազմել, ամբողջական գործաւորութիւն մը մեր երկրին մէջ այդ արհեստին կիրարկումին համար: Առ այս, լուրջ և կարեւոր գործ մը կայ ընելիք, պէտք է վիճակագրութիւն մը կազմել գիտնալու համար, թէ Ամերիկայի մէջ technical ճիւղերու պատկանող ո՛րքան արհեստաւորներ ունինք, թէ ի՞նչ է իրենց մասնագիտութիւնը, թէ ո՞րքան փորձառութիւն ձեռք բերած են իրենց ճիւղերուն մէջ, որպէսզի կարենան վաղը հիմ դնելու մեր հայրենիքին մէջ մեքենագիտական գործերու: Երկրորդ, պէտք է վիճակագրութիւն մը կազմել գիտնալու համար թէ Ամերիկայի հայերը ի՞նչ տեսակ արհեստներու, և ճարտարարուեստական ի՛նչ ճիւղերու մէջ աւելի զարգացած են, և թէ՛ ո՞ր ճարտարարուեստներն են, որոնք պիտի կրնան անմիջապէս և դիւրութեամբ, ու առանց մեծ ծախքերու փոխադրուիլ Հայրենիք: Շատ մը մանր ճարտարարուեստներ կան, կոճակաշինութիւն, ասեղի, գնդասեղի, գրչածայրի, և այլն,

և այլն, որոնք կը վախնամ, թէ հոս հայերէն հետեողներ ունեցած չըլլան, և որոնք ամենօրեայ կեանքի անհրաժեշտ պէտքերն ըլլալով, երբեք անգործ պիտի չ'թողուն իրենց արհեստաւորները, մանաւանդ Փոքր Ասիոյ նման երկրի մը մէջ, որ ցարդ իր ամենատարբական պէտքերը դուրսէն գնեց: Եւ չետոյ մեր երկրին համար անհրաժեշտ պէտքեր են գիտնական երկրագործութիւնն ու անասնաբուծութիւնը, իրենց բազմազան ճիւղերով, ո'չ միայն անոր համար, որ մեր Հայրենիքը դարերէ ի վեր երկրագործ և անասնաբուծ միջավայր մը եղած է, այլ և անոր համար, որ ճարտարարուեստը անհրաժեշտ պէտք ունի հողի և անասնական արտադրութիւններուն:

Եւ եթէ Ամերիկահայ Ուսանողական Միութիւնը գլուխ կանգնի այս վիճակագրական ամենակարեւոր ձեռնարկին, և չաջողի ի գլուխ հանել զայն, չա'տ նըպաստած պիտի ըլլայ մեր Հայրենիքին:

Տնտեսական կազմակերպութեան խնդրոյն շուրջ, ցարդ մեր մատնանշած միջոցները կրնան առարկելի կամ փոփոխելի ըլլալ, բայց չեմ խորհիր, թէ գտնուի մէկը, որ բուն պէտքին դէմ առարկէ, առանց իր վրայ հրաւիրելու անմտութեան իրաւացի ամբաստանութիւնը: Ազգերուն և հայրենիքներուն դրական չառաջդիմութեան, բարգաւաճումին անկիւնաքարը իրենց տնտեսական և ճարտարարուեստական կեանքի բնութեանն ու հրահանգութիւնն է: Տակաւին պատերազմի բախտն ու ճակատագիրը անորոշ, բայց Ապրիլ 17ին Փարիզի մէջ գումարուեցաւ Երրեակ Համաձայնութեան և իրենց գործակիցներուն «Տնտեսական Համաժողովը», ճշդելու համար, թէ պատերազմի վաղորդացնին ի՞նչ պիտի ըլլան իրենց տնտեսական շարաբերութիւնները իրարու, և աշխարհի հետ: Ու

րովհետեւ, սա միակ համոզումը կայ, թէ — և իրա՛ւամբ — պատերազմի այս մեծագոյն և աննախընթաց աղէտքները, քաջքայումները, ազգային հարստութիւններու վիթխարի սպառումը, և հանրային պարտքերու անհամեմատ կուտակումը պետութիւններու ուսին վրայ, կարելի պիտի ըլլայ դարմանել վերստեղծելով քայքայուած ճարտարարուեստը, և կանխաւ ճշդելով ա՛յն չարաբերութիւնները, որոնք պիտի կրնան օգտագործել սկսուելիք ճարտարարուեստը աշխարհի շուկային վրայ:

Աղքատացած, տնտեսական կեանքէ զուրկ, ճարտարարուեստի անընդունակ, համագործակցութեան ոգիին դէմ ըմբոստ ժողովուրդները կամաւոր անձնասպաններն են, և իրենց սիրտը երբեք պիտի չը կրնայ բաբախել բարգաւաճումի և երջանկութեան կուրծքին վրայ:

Դժբախտաբար ցարդ մամուլն ու բեմը թերացան այս կենսական գործին մէջ. անոնք նուիրուեցան կա՛մ կուսակցական ծաւալումներու կա՛մ աղտոտ ու սինլըքոր պաշարներու, և կամ գրականութեան ամենէն դիւրինին—ձրի ազգասիրութեան: Ազգասիրութիւնով չատ չգրադինք, նախ հիմը դնենք ազգասիրութեան, ազգասէրին մէջ ՄԱՐԴ մը ստեղծենք, եթէ կուզենք որ անոր ազգասիրութիւնը օճառի պղպջակ մը չըլլայ:

Ժամանակին Գ. Արծրունի կը գրէր. «Օրագիրը հրատարակեցէ՛ք ո՛չ թէ այն նպատակով որ ընթերցողներից հայասերներ և ազգասերներ շինէ՛ք, բայց ա՛յն նպատակով որ հայերից «ՄԱՐԴԻկ» շինէ՛ք»: Եւ այս համոզումը պէտք է ըլլայ մեր ազգային, տնտեսական, հայրենասիրական դաւանանքը. քանի որ ՄԱՐԴը միակ ու միակ կորիզն է ընկերական, ընտանեկան, և ազգային առաքինութիւններու:

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԱՊԱԳԱՆ

Ե . ՄԱՍ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԱՊԱԳԱՆ

Մեծագոյն առեղծուածը , խորհրդաւոր անմատ-
չելին , որուն երազներուն յաճախանքովը (hantise)
մտալկուած ենք տարիներէ ի վեր , որուն համար ծը-
րագիրներ մշակած են մեր քաղաքական կազմակեր-
պութիւնները , որուն համար Եւրոպացի հայասէր
բանաստեղծներ ու բեմբասացներ իրենց ամենագե-
ղեցիկ բառերը հիւսեցին , և որ ամբողջ Եւրոպական
Դիւանագիտութիւն մը ստեղծեց իր շուրջ .— ՀԱ-
ՅԱՍՏԱՆԻ ԱՊԱԳԱՆ :

Ամբողջ գրականութիւն մը կայ Հայաստանի ու
անոր ապագային շուրջ գրուած : Նուազ չեն հեղի-
նակներ , որոնք կա'մ մեր դարաւոր տառապանքէն ,
և կամ Ասիոյ մէջ մեր ցոյց տուած ապրելու , յառաջ-
դիմելու , տեւելու ընդունակութիւններէն ազդուած ,
ամենէն գեղեցիկ , ամենէն վսեմ բաղձանքները ար-
տայայտած են մեր ազատագրութեան մասին :

Բայց եթէ երբեք , պատմութեան մէջ որոնենք դի-
ւանագիտական որոշ բանաձև մը , պետական ճըշ-
գրրտուած բաղձանքի մը յստակ բացատրութիւնը ,
դժբախտաբար պիտի չ'գտնենք բնաւ : Եւրոպական
դիւանագիտութեան պատգամը Հայաստանի ապագա-
յի մասին , բեռագրական , անընթեռնելի և անիմա-
նալի արձանագրութիւն մըն է եղած միայն : Եւ այդ

պատգամը կտրատուած է յաջորդաբար իրերամարտ չափերու խաչատումներէն :

Գիտնալու ենք, թէ բանաստեղծներու և բեմասացներու լեզուն չէ որ պիտի վճռէ Հայաստանի նրման եղերաբախտ երկրի մը ճակատագիրը : Եւ մենք միշտ կասկածելու, մտահոգուելու իրաւունքը ունինք գիւանագիտութեան Պիլթական պատգամախօսութենէն, որուն բառերը՝ իրենց պարունակած աշլազան ու երկգիմի նշանակութեամբը, մեկնութիւններու կը կարօտին Հասկըցուելու Համար : Եւ վա՛յ ա՛յն ժողովուրդներուն, որոնց տրուած խոստումները մեկնութեան կը կարօտին : Ս. Գրոց գլխուն վիճակուած մեծագոյն աղէտքը, պէտք է փնտռել անոր մեկնութեան կարօտ նկատուելուն մէջ : Եւ ալ այդ վայրկեանէն սկսեալ մեկնիչներուն քմահաճոյքն է որ բընագրերու ճշմարիտ իմաստին տեղը կը բռնէ, և Աստուածաբանութիւնը հեգնօրէն կը շփոթուի կրօնքին ու կրօնական զգացումին հետ :

Քաղաքական աշխարհի մէջ գիւանագէտ—մեկնիչներու գործը աւելի դաժան է, ու աւելի անգութ : Կրօնական գիրքերու մեկնիչներուն զէնքերն են — գոնէ չիսուն տարիէ ի վեր — մտածումն ու գրիչը, մինչ քաղաքական մեկնիչները ո՛չ միայն մտածում ունին ու գրիչ, ալ և սուրն ու թնդանօթը : Եւ ալ այնուհետեւ պղտիկներուն և տկարներուն կը մնայ երկարատեւ պատանքուած մնալ դարաւոր մարտիրոսութիւններէն կարմրաներկ իրենց ծիրանի յոյսերուն մէջ,, որոնք երկնուած էին մանկական տեսիլքի մը ոսկի պատրանքներու միջոցին :

«Դաշնակից ազգերուն մէջ այսուհետեւ մէկ մըրջակցութիւն միայն գոյութիւն ունենալու է . ըլլալ ամենէն հաւատարիմ և ամենէն եռանդուն ախոյեանը

պատիկներուն, մանաւանդ դժբախտներուն . աշխարհի մէջ Խիտայեանը գեղեցիկ ազատութեան ... Ըլլալ ազգը, որ իր շահուն ու փառքին համար, աշխարհի մէջ ամենէն շատ հոսեցընել պիտի տայ երախտագիտութեան արցունքներ, որոնք միայն պիտի կրնան չորցընել միւս բոլոր արցունքները: Թող Աստուած և Դաշնակիցները պաշտպանեն Պելճիզան, Սերպիան, Մոնթէնէկրոն և Հայաստանը»:

Իբրեւ գրականութիւն, իբրեւ ազնիւ զգացումներու արտայայտութիւն, իրապէս գեղեցիկ են է. Տուներկի այս տողերը, որոնք սակայն, մեր ճակատագրին վրայ սփռուող անորոշութեան ամպերը փարատելու հպանցումովը միայն կը գգուեն մեր հոգին, առանց իրենց անցքին վրայ թողլու լուսաւոր հետք մը մեր ասպագայի մասին: Եւ բոլոր գրողներէն և ո՛չ մէկը ասկէ՝ աւելի պայծառ հորիզոն մը կը բանայ մեր աչքին առջեւ:

Առենք, օրինակի համար, Ֆրանսական ամենավերջին գրուածքը «Pendant et apres la guerre», գործ՝ P. M.-ի, որը գրաքննուած է 1916 Մայիս 25ին, Ֆրանսական կառավարութեան կողմէն: Տետրակին հեղինակը իր կուռ էջերէն մէկը կը նուիրէ Ազգութիւններու հարցին, և Հայաստանն ու Լեհաստանը իբր նմոյշ կը դնէ:

«Ա՛յնքան մեծ նմանութիւն մը կայ այս երկու ազգերու դժբախտութիւններուն և տենչանքներուն միջեւ, որ անոնցմէ մէկին դատը պաշտպանելը կը նշանակէ միւսին արդար պահանջումները իրաւացի համարել: Տակաւին այսօր, անոնց, նախճիրներու չափտենական դաշտ, երկրամասերուն վրայ է, որ պատմութեան մեծագոյն ողբերգութիւնը կը պարզուի մեր աչքերուն առջեւ»:

Կը գնահատէ Հայ կամա-

ւորներուն կատարած գործը Ռուս բանակին կից, ու իր խօսքը կը փակէ սա անորոշ, տարտամ բառերով. «Համաձայնութիւնը (L'Entente) պիտի չիշէ Հայաստանն ու Լեւհաստանը, մօտաւոր Վեհաժողովին» :

Առանց երբեք կասկածելու Ֆրանսայի ժողովրդական, և նոյն իսկ կառավարութեան—որովհետեւ ժողովուրդ և կառավարութիւն տարբեր բաներ են արտաքին աշխարհի հանդէպ—ասպետական ոգիին (*),

(*) Հայկական խնդրոյն լուծման հարցին մէջ խօսքն անդամ չենք ընել Անգլիական ազդեցութեան: Մեր «Մանչէսթըրի Հայ Գաղութը» գործին մէջ մենք ժամանակին ցոյց տուած ենք արդէն վնասակարութիւնը այն երկրիմի ու կեղծաւոր քաղաքականութեան, զոր մեր ազգային գործիչները ունեցան, չափազանց չա'տ վստահելով Անգլիական նիւթապաշտ դիւանադիտութեան: Մեր ազգային դժբախտութեան մէջ Անգլիական համակրութիւնը չափազանց աղետարեւ եղած է մեզի: Եւ պատերազմէն վերջ ըլլալիւ հաշուեյարդարութեան միջոցին, լուրջ պատճառներ ունինք կասկածելու, թէ Անգլիական ազդեցութիւնը աւելի նպատաւոր պիտի ըլլայ թուրքերուն քան մեզի: Չենք զարմանար, որ թուրքական այս ամենափայլաւ խժեթութիւններու միջոցին իսկ, Անգլիական թերթեր, ու պաշտօնական օրկաններ դեռ ճէնթըլմէն կը կոչեն թուրքը: Լորտ Գրոմըր իր յիշատակներուն մէջ կը պատմէ տեսակցութիւն մը, որ հանգուցեալ Նուպար Փաշա, կ'ըսէ իրեն, «The English are The Turks of The West.» (THE EARLE OF CROMER.— Modern Egypte T. II. p. 173):

Կ'արժէ աչքի առջիւ ունենալ չարունակ Նուպար Փաշայի այս դիտողութիւնը, որ արդիւնք է դիւանադիտական երկար փորձառութեան մը:

պէտք է ընդունինք, թէ Հայաստանի ապագան վըճռելու գործին մէջ ամենէն հեղինակաւոր ձայնը Ռուսիոյ կը սլափանի: Հայաստանի ապագայի հարցը սերտօրէն կապուած է Ռուսիոյ, որուն ձեռքը կը գըտնուի այդ խնդրոյն բանալին: Ահա թէ ինչու համար անձնապէս վնասակար տեսած եմ հակառուս շարժումը բոլոր անոնց կողմէն, որոնք Հայկական ազատագրութեան ճամբուն վրայէն քալած ատեննին, Ռուսիոյ դէմ թշնամական վերաբերում մը ցոյց տալու տօնփօթութիւնը ապրած են:

Արդ, հիմա որ վաղուան մեծագոյն փոփոխութիւններուն նախօրեակին մէջ կ'ապրինք, հիմա որ վաղուան քաղաքական ու աշխարհագրական շրջափոխութիւններու արիւնոտ սեմին վրայ կը գտնուինք, Հայաստանի ապագայի մասին խորհած ատեննիս, մենք նկատի ունենալու ենք, մեր մտածումներուն ու մեր բաղձանքներուն, Եւրոպական դիւանագիտութեան և Ֆրանսական ազնուականութեան հետ միասին, բոլոր քաղաքական կարելիութիւնները, դիւանագիտական հաւանականութիւնները, ու մանաւանդ և ամեն բանէ վեր ՌՈՒՍԻՈՅ ԲԱՂՁԱՆՔՆԵՐՆ ՈՒ ԾՐԱԳԻՐՆԵՐԸ, որոնք ամենէն աւելի ծանր պիտի կշռեն պետութիւններու արդարութեան! Նժարին մէջ, մա'նաւանդ Հայաստանի ապագային նկատմամբ:

Վաղը չէ՛ որ պիտի կազմուին այդ ծրագիրները: Անոնք երկար տարիներէ ի վեր կազմուած կը մնան պետութիւններու դիւանատուններուն խորը, և կըրնանք, առանց խաբուած ու չափազանցած ըլլալու, ըսել, թէ այս պատերազմը կը մղուի երկու կողմէն, այդ կազմուած ծրագիրներուն գործադրութեանը հա-

մար: Այս պարագային, մեզի համար չա՛տ ալ կարելոր չէ գիտնալը, թէ ի՛նչ կը խորհին Ֆրանսացիներն ու Անգլիացիները: Փոքր Ասիոյ հանդէպ Գերմանիոյ սնուցած բաղձանքներուն և կազմած ծրագիրներուն ծանօթանալէ վերջ, կարժէ որ ծանօթանանք նաև Ռուսական ծրագիրներուն:

Հայկական խնդիրը և Հայաստանի բարեկարգութեան հարցը Փարիզի Վեհաժողովէն ի վեր չա՛տ տարօրինակ փուլեր կը ցուցադրէ: 1855-56ին Եւրոպա երկուքի բաժնուած է Թուրքիոյ բարեկարգութեան հարցը լուծելու համար: Մէկ կողմը, որոնց գլուխը կը գտնուի Ֆրանսա, խաբուելով ժէճն-Թուրքերու խոստումներէն կը հաւատայ, թէ կարելի է քանգիմաքի սկզբունքներով բարեկարգել Թուրքիան, և միաձուլել զանազան ազգաբնակչութիւնները: Միւս կողմէն Ռուսիա կը պնդէ, թէ Թուրքիոյ զանազան ազգաբնակչութիւնները կարելի չէ՛ միաձուլել, և օսմազգ մը կազմել, քանի որ «ո՛չ մէկ կողմը տրամադրութիւն ցոյց կուտայ այդ նպատակին հասնելու»: Գորչաքով իր 1855 Յունւար 7ի Memorandumին մէջ կ'եզրակացընէ, թէ պէտք է Թուրքիոյ զանազան ազգութիւններուն կրօնական և հասարակական հաստատութիւնները երաշխաւորել, որպէս զի անոնք զարգանան, և դառնան «ազգային հաստատութիւններ»:

Այս եղած է Ռուսական դիւանագիտութեան ճշգրտիտ սեւեռամտածումը Թուրքիոյ քրիստոնեայ տարբերուն բարենորոգումին համար: 1867ին Ռուսիա նոր չիշատակագրով մը (Մարտ 24) կը պնդէ, թէ արեւելեան խնդրոյն գործնական լուծումը կարելի է ձեռք բերել քրիստոնեաներուն շահերը մահմետականներուն շահերէն բաժնելով: Այս սկզբունքով Ռուսիա

առաջարկեց գաւառական ապակեդրոնացում և տեղական ինքնավարութիւն զանազան ցեղերու, Սուլթանին գերիշխանութեանը տակ :

1877-78ին Ռուսական մամուլը զբաղեցաւ Հայկական Հարցով : Ռուսթերթերէն ոմանք Հայաստանի ինքնավարութեան և ուրիշներ Հայկական անկախութեան ջատագով Հանդիսացան : Մինչեւ իսկ Ռուս Օրթոտոքս եկեղեցւոյ օրկաններէն մէկուն մէջ 1878 Մարտին յօդուած մը գրեց Թէոֆիլն եպիսկոպոս, և առաջարկեց «Փոքր Ասիայ մէջ վերականգնել Հայկական Թագաւորութիւնը» : Սարուխան կը գրէ, (էջ 337), Թէ Պրուսէլի Le Nord Թերթը, որ Ռուսական Հայեացքները կը պարզէր արտասահմանի մէջ, առաջարկեց Փոքր Ասիոյ մէջ կազմակերպել Հայկական իշխանութիւն, «որն, անկախ Թէ Հարկատու, փոքր և թույլ լինելով միշտ Ռուսաստանի ազդեցութեան տակ պիտի գտնուի, և նրանից պիտի ստանայ իր բարոյական ու մտաւոր, ինչպէս և նիւթական — քաղաքական կենդանութիւնն, և մի նոյն ժամանակ մի նախագուռ պիտի կազմէ Թիւրքերի դէմ» :

Մենք գիտենք, Թէ ինչպէ՞ս մեր բոլոր փափաքներն ու օտարներու աչս կարծիքները խաչուեցան Պէրլինի մէջ, Հայութեան և Հայաստանին հետ :

Ամենուս ծանօթ իրողութիւն մըն է, Թէ դիւանագէտները, իրենց պաշտօնական աթոռին վրայ բազմած ատեններն, երբեք չստակ չեն խօսիր իրենց պետական ծրագիրներու մասին : Այդ պաշտօնական մարդերը, սակայն, դուրսը իրենց բերանները ունին, որոնք կը խօսին անպաշտօն կերպով, և սակայն կը խօսին ինչ որ դիւանագէտներուն և պետութեանց բաղձանքն ու նպատակն է, կը խօսին իրրեւ արտացոլացումը աչն բոլոր մտածումներուն, որոնք կ'երկնուին դիւանա-

գիտական թատերաբեմին կողմնավիժակներուն
coulice խորը :

General A. Tcherep-Spiridovitch ինծի ծանօթ
հեղինակներուն մէջ միակ մարդն է , որ գիտցած է ,
իրեն մասնաշատուկ տրամաբանութեամբ մը , արտա-
յայտել իր գիրքին մէջ («L'Europe sans Turquie»)
Ռուսական մտածումն ու ծրագիրը Հայաստանի ա-
պագայի մասին : Ինքը իբրեւ նախագահը , Մոսկուա-
յի Համալսարանական Ընկերութեան , իր մէջ կը մարմնա-
ցընէ ո՛չ միայն ամենէն չստակատես դիւանագէտը
Եւրոպական խնդիրներու շուրջ , այլ և Ռուսը , որ գի-
տէ հզօր և պողպատէ դիւանագիտութեամբ մը զգալ
իր ցեղին կոչումն ու դերը տիեզերական աշխարհա-
փարութեան մէջ , և Հայաստանի ապագայի մասին իր
պարզած տեսութիւններու ընթացքին Հայկական և
Ռուսական չահերը ներդաշնակել :

Իր եզրակացութիւնները հանուած են կարգ մը
պատճառաբանութիւններէ : Անոր համար ես հոս
պիտի գնեմ իր ամբողջ գրուածքը , այդ գիրքէն , Հա-
յաստանի ապագայի մասին , չ'մոռնալով մի և նոյն
ժամանակ լաւելուլ թէ զօրավարը իր վերոյիշեալ գիր-
քը հրատարակած է 1913ին :

Սփրիտովիչ կը գրէ .

Կը մօտենայ վայրկեանը , ուր ամեն Հայ պարտա-
ւոր է իր ընտրութիւնը ընել .

1. — Հայաստանի անկախութիւն .

2. — Թրքական բարենորոգումներ Եւրոպական
հակակշռի տակ .

3. — Ինքնավարութիւն .

4. — Կցում Ռուսիոյ :

Ա) ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱՆԿԱԽՈՒԹԻՒՆԸ

Մարդ պէտք է ինքնիրեն հարցունէ .— Կարելի՞ է յուսալ, որ երեք պետութիւններ—Ռուսիա, Թուրքիա և Պարսկաստան—հոն բնակող Հայերուն անկախութեանը հաւանին. 2.— Անկախ Հայաստանը բաւական զօրաւոր պիտի ըլլա՞ր ինքզինքը պաշտպանելու համար. 3.— Եւրոպան իրական չա՛հ մը ունի՞ Հայաստանի անկախութեան համար այս երեք պետութիւններուն դէմ պատերազմի մը վտանգը աչքը առնելու (*). 4.— Կազմակերպուա՞ծ է Հայաստան, երեք պետութիւններէն կարենալ ինքզինքը ազատելու համար. 5.— Այսպիսի ջանդուգն հարուածի մը համար ընտրա՞ծ է բաւական հանճարեղ պետ մը:

Այս բոլոր հարցումներուն Հայերն իսկ կը պատասխանեն. «ո՛չ»:

Այսպէս Հայաստանի անկախութիւնը տակաւին չա՛տ հեռու վիճաբանութիւններու միայն կրնայ առարկայ ըլլալ: Հայերուն ո՛չ մէկ բարեկամը այս ճամբան պիտի թելադրէր իրենց: Հայերու կողմէն ցոյց տրուած անկախութեան կամէութիւն մը իրենց դէմ պիտի չղթայազերծէր 1896ի և 1909ի ջարդերէն աւելի սոսկալի ջարդեր:

Անկախութեան կարենալ պատրաստուելու համար, պէտք է որ Հայաստան երեք կամ չորս սերունդներ խաղաղութեան մէջ ապրի և նախ ապահովէ իր ժողովուրդին գոյութիւնը, բարոյական դաստիարակութիւնը և ուսումը: Այն ատեն պիտի կազմուին

(*) Այս հարցումը աւելորդ է այսօր այլեւս, երբ պատերազմը արդէն իսկ իր աւերը կը գործէ, իր խաւարի ուժերուն չղթայազերծումովը:

Հայրենասէր Հերոսներ, որոնք պիտի կրնան որոշել թէ ի՛նչ յարմար է ընել իրենց Հայրենիքին Համար: Անհրաժեշտն է ապահովել Հայ ցեղը, թողուլ որ ա՛նի, և բազմանայ իր ժողովուրդը, և իր Հասարակաց Հարստութիւնը, որովհետեւ Հարստութիւնները ազգի մը անկախութեան Համար կռիւի ջիղն են: Արդ, այս ամենը անկարելի է որչափ ատեն Հայաստան Հեծէ Թուրք վարչութեան ներքեւ, Ատանայի և Քոչանայի տեսակ «բարեկարգութիւններով» կամ ոչ:

Ուրեմն, այս ապահուս պէտք է մէկդի թողուլ անկախութեան գաղափարը: Ո՞վ գիտէ, թէ արագաքայլ մօտեցող պատմական դղրդումները Հայերուն ազատում պիտի չբերեն ինքնին: Այսօր այս ազգին բոլոր ջանքերը պէտք է ուղղուին, միւսոյն սահմաններուն մէջ, դէպի միութիւնն ու իր կեանքին ապահովութիւնը:

Բ) ԹՈՒՐԻՔԱԿԱՆ ԲԱՐԵՆՈՐՈԳՈՒՄՆԵՐ

Անցնինք «Թուրքական» հռչակաւոր «բարենորոգումներուն»: Նոյն իսկ մարդուս մագերը քստմնցընող գարշելի ջարդերու մասին խօսուած ժամանակ, ամենէն տխուր և ցասկոտ մարդն անգամ, հակառակ իրեն, չկրնար իր խնդուքը զսպել, երբ «Թուրքական բարենորոգումներ» բառերը արտասանուին: Լրջօրէն, ո՞վ ուրեմն լսած կամ տեսած է Թուրքերու կողմէն գործադրուած «բարենորոգում» մը, բացի ա՛յն ատեն, երբ բռնութեան կամ ոմբակոծումի անմիջական սպառնալիքին տակ հարկադրուած են ընել: Հոյակապն Թ. Ռուզվէլդ չէ՞ ըսած միթէ, «Թուրքը չկրնար փոխուիլ»: Պ. Թուվընէլ, Պոլիս ապրող Հին դիւանագէտը կը յայտարարէ. «Թուրք մը բարե-

կարգելու համար, պէտքէ սկսիլ զանի ցիցի մը վրայ զարնելով» :

Եւրոպական Համաձայնութիւնը թերեւս գոյու-
թիւն ունեցած ըլլայ երբեմն, բայց ալ անոր հետքը
չ'տեսնուիր այսօր : Ինչպէս արդէն ցոյց տուած եմ .
Եւրոպան երկու հակամարտ բանակներու բաժնուած
է . բարեկամական Համաձայնութիւնը և Աւստրո-
Գերման-Թուրք Երրեակ զինակցութիւնը : Իտալիան,
երկու խմբաւորումներու միջեւ դրուած, անոնց վը-
տանգը կ'աւելցընէ, որովհետեւ ան կրնայ չաղթա-
կանին միանալ, և պարտեալներուն աղէտքը ծան-
րացընել :

Ո՞ր բանակն է որ պիտի ուզէր աչքը առնել ընդ-
հանուր հրդեհումի մը, իր անհաշուելի հետեանքնե-
րով, թուրքերուն պարտաւորիչ ընելու համար զի-
րենք զայրացընող «բարենորոգումները» : Մանա-
ւանդ երբ ալ Աւստրո-Գերմանիան չայտնապէս Իտ-
լամներու պաշտպան եղած է : Ամեն պարապալի մէջ
այդ վտանգը աչքը առնողը Երրեակ Զինակցութիւնը
պիտի չըլլար : Բայց Ֆրանսա ու Անգղիա միթէ չա՛հ
մը ղենին խիստ վարուելու թուրքերուն հետ, և նը-
կագեցընելու Թուրքիոյ հետ իրենց վաճառականական
չահերը, ուր իրենք չատ մը միլիարներ դրած են : Ե-
թէ այսպէս իսկ չըլլար, պիտի օգտուէին Թուրքիոյ
աղքատացումէն :

Կը մնայ միշտ այդ միւսնոյն Ռուսիան, որ պիտի
կրնար քայլեր առնել, նոյն իսկ աչքը առնելով իր դէ-
մը կանգնած տեսնեք Երրեակ Զինակցութիւնը, օժան-
դակուած Իտալիայէն ու Ռումանիայէն, և նոյն իսկ
աչքը առնելով Ֆրանսայէն ու Անգղիայէն արհամա-
րուելն ու լքուիլը : Բայց, այս Ռուսիան որ իր 172
միլիոն ժողովուրդով, շրջապատուած կը զգայ 700

միլիոն թշնամիներէ, պիտի չ'կրնայ թեթևութեամբ, զուտ զգայնական կողմը հակեցընել նժարը: Եւ եթէ ինծի առարկեն. «բայց Լիբանանի մէջ, բարենորոգումներ ըրին, ինչո՞ւ չընեն Հայաստանի մէջ»: Պիտի պատասխանէի. «բաղդատութիւնը տրամաբանութիւն չէ» (comparaison n'est pas raison):

Նաբոլէոն Գ. չափազանց հակամէտ քաղաքական զգայնականութեան, չա'տ իմաստութեամբ վարուեցաւ այն օրը, երբ այս միւսնոյն բարենորոգումները պահանջեց Լիբանանի համար, որովհետեւ Մարոնիները միշտ փրանսաւէրներ եղան, և բարենորոգումները կը ներկայացընէին անցք մը փրանսաւի թեարկութեան (protectorat): Արդ, գիտենք, թէ ո՛ւր կը տանի թեարկութիւն մը !! (Մարոք, ևլն): Լիբանան, Միջերկրականի վրայ, իր նաւահանգիստները կընծայէ վաճառականական մեծ շահաստաններու, Սուէզի ու Եգիպտոսի մօտ նաւային լուրջ կայաններու: Ուրեմն, Կայսեր քաղաքականութիւնը, Լիբանանի նկատմամբ, եղաւ զգայնական և տրամաբանական միանգամայն: Բայց ֆրանսական շահերու ո՛րքան հակառակ և ո՛րքան անխոհեմ եղաւ իր ընդգիծութիւնը Ռուսիոյ կողմէն թուրքական վայրագութիւններու զսպումին հանդէպ, 1854ին !!! :

Ասոր համար իր վարձատրութիւնը եղաւ սա. Ալեքսանդր Բ. թողուց, որ Բրուսխացիները 1870ին ուղածնին ընեն, և կազմեն Մեծ Գերմանիան !: Այսօր նաւարկութեան համար ի՞նչ շահ կրնան ունենալ Թուրանսա և Անգլիա Հայաստանի մէջ, տակաւին «քիօի մէջ դրուած» Սև Ծովուն խորը:

Կրնա՞ն վստահիլ սոսկ իրենց ալլասիւրութեան զգացումներուն վրայ:

Ես որ երեսուն երեք տարիներէ ի վեր կըզբաղիմ արտաքին քաղաքականութեամբ, և որ մանաւանդ այս վերջին տասներկու տարիներու ընթացքին, Սլաւ ընկերութեան նախագահի հանգամանքովս, իմ ժամանակս ու հարստութիւնս գործածեցի Մակեդոնացիներուն և Հայերուն ազատագրութեանը, կրնամ վըկայել, թէ ո՛չ միայն հայասէր զգացումը չէ՛ աւելցած Եւրոպայի մէջ, այլ զգալապէս նուազած է :

Իրենց մեծ պաշտպաններէն շատերը դէպի անդիի աշխարհը չուեցին. ես անոնց տեղը բռնողներ չեմ տեսներ : Իմ ասպարէզիս մէջ ո՛րքան ձախողանք կրեցի, ո՛րքան դռներ փակուեցան իմ առջև, երբ հայկական խնդիրին դատասացութեանը կը սկսէի ! : Եւ ես չա՛տ անգամ ըրած եմ այդ բանը :

Այսպէս մենք կուզանք սա եզրակացութեան, թէ «Թուրքական բարենորոգում» ըսուածները երբեք ապահովութիւն մը պիտի չըլլան Քիւրտերուն դէմ, որոնք Թուրքերու կողմէն զրգուած, օր մը պիտի յարձակին հայերուն վրայ, վերանորոգելով 1896ի և 1909ի իրենց արիւնոտ շահատակութիւնները :

Թուրքերը ճանչցող մէկը չկրնար հաւատալ անոնց «բարեմորոգումներուն» :

Գ .

ԹՈՒՐԳԻՈՅ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԻՆՔՆԱՎԱՐՈՒԹԻՒՆԸ

Ահա գեղեցիկ յատակագիծ մը ! Բայց կարելի պիտի ըլլա՞ց գտնել երկու կամ երեք պետութիւններ, որոնք բաւական լրջօրէն պնդեն անոր իրականացումին համար : Ռուսիա չկրնար այդ բանը ընել, որովհետեւ Կովկասի հայերն ալ կրնան ինքնավարութիւն խընդ-

րել, պահանջելով գրէթէ ամբողջ Կովկասը և Ստամբուլը ի նահանգը:

Առանց Ռուսիոյ, միայն Դաշնակիցները կրնան թերևս զայն պարտադրել պարտուած Թուրքիոյ:

Բայց Հայերը պէտք եղածին չափ կրցա՞ծ են օգնել Դաշնակիցներուն, ա՛յդքան լաւ վարձատրուելու Համար:

Ձեռն կարծեր:

Վերջին վեց տարիներու ընթացքին, զոր ես գործածեցի կազմակերպելու Համար 1908ի պետական հարուածը, քայքայելու և խախտելու Համար Թուրքիոյ ոյժը կազմող բոլոր ներքին շաղախները, և վերջապէս, ստեղծելու Համար 1912—1913ի կռիւին նըպաստաւոր պարագաները, կրցայ Համոզուիլ Հայերուն իրենց վիճակին Հանդէպ ցոյց տուած անտարբերութեան մասին:

Դ) ԿՅՈՒՄԸ ՌՈՒՍԻՈՅ

Ռուսիոյ կցում մը, ամեն կերպով նպաստաւոր է Հայերուն Համար, որովհետև այս երկրին մէջ է որ ստեղծուած են բարձր պաշտօններ, նշանաւոր Հարստութիւններ: Մանաւանդ Ռուսիոյ մէջ է որ կեանքի կատարեալ ազատութիւն մը վայելած են: Օրինակի Համար, զօրավար Լորիս—Մելիքով, որ կոմս եղաւ, ստանձնեց պաշտօն մը, Համազօր առաջին նախարարի (և նոյն իսկ պետութեան նախարարապետի), Մանթաշէֆ, որ Հոն ահագին Հարստութիւն մը դիզեց ևւն: Տասնեակ Հազարներով Հայեր կան Ռուսիոյ մէջ, որոնք նշանաւոր և յարգի՛ դիրքեր կը գրաւեն (*):

(*) Պ. Տէլիանօֆ (Հայ) երկար ատեն Հանր. Կրթութեան նախարար եղաւ, կոմսութեան բարձրանալով:

Նմանապէս պէտք է աչքի առջև ունենալ Սահմանադրական Ռուսիան, որ 1905էն ի վեր Հաստատուած, սկսած է Հազիւ աչսօր ցոյց տալ ինքզինքը: Այս «նոր» Ռուսիան, որուն Տումային մէջ շատ մը Հաշեր կան, շուտով վերջ պիտի դնէ բոլոր գեղծումներուն ստորին պիւրոֆրասիի, և պզտիկ պաշտօնատարներուն, որոնք մայրաքաղաքի Հեռաւորութենէն պիտի նպաստաւորուէին, չարաչար գործածելու Համար Հաշերուն բարեմտութիւնն ու Համբերութիւնը: Աչսօր վերջ գտած են այդ գեղծումները, և Հաշերը Ռուսիոյ մէջ իրենց քաղաքացիի բոլոր իրաւունքները կը վայելեն:

Եւ չետոյ ստոյգ է, թէ Պարսկաստանի Հաշերը կրնան նպաստաւորուիլ տիրող քառսէն, և իրենց Ռուսիոյ կցումը սլահանջել: Այս եղաւ նաև Սերպիոյ Միլանի ծրագիրը. Աւստրիոյ կցուիլ, մէկ գաւառի մը մէջ միացընելու Համար բոլոր Սերպերը, և չետոյ Հապըսպուրկէն բաժնուիլ և անկախ թագաւորը ըլլալ բոլոր Սերպերուն:

Երեք պետութիւններու Հաշերը իրարու միացած, պիտի ներկայացընէին երեք միլիոնի մօտ թիւ մը, կազմելով պզտիկ երկիր մը, որուն Հետ գործ պիտի ունենային մարդիկ:

Ո՛վ գիտէ, թէ Հաշերը, քանի մը սերունդ վերջ, երբ ալ բազմացած, զօրացած ու Հարստացած ըլլան, պիտի չ'կրնային անկախ ըլլալ, օգտուելով ճերմակներու և գեղիններու բաղխումէ մը:

Մէկ երկրի մէջ խմբուած, պաշտպանուած քսան միլիոն սլաւական սուլիններով, Հաշերը պիտի տիրանան ամբողջ վաճառականութեան ու ճարտարարուեստին, որ պիտի ծնի Փոքր Ասիոյ մէջ, Կասպից և Սև ծովերուն և Պարսկական ծոցին շուրջ:

Հիւսիսի մէջ, Սլաւները նախագրաւուած աշխարհիկ մեծ հարցերով, և դեղիններու, իսլամներու և Տետոններու հանդէպ իրենց պաշտպանութեամբը, հարաւի մէջ, Թուրքերը ծուլ, անհոգ և տգէտ, ամեն պատեհութիւն պիտի տան միացեալ հաչերուն, մի և նոյն երկրին մէջ սիրուն ապագայ մը ստեղծելու համար:

Աշխատասէր, ժուժկալ, խելացի, հեզահամբոյր, անոնք աչսօր ապահովութեան միացն պէտք ունին, և սահմանադրական ազատութեան մը, ինչպէս նաև ընդարձակ դաշտի մը, իրենց վաճառականական, ճարտարարուեստական և տնտեսական տենդոս գործունէութեան համար: Ռուսիա, Սլաւական Պետութեան վերածուած ամեն պատեհութիւն պիտի տաչ հաչերուն, հասնելու համար աչդ երջանիկ և խաղաղ նաւահանգիստը, և Փրակէն մինչև Վլատիվոսթոք՝ շահաստան մը:

Աչսօր, երբ Տիտանական ոյժերն են, որ կը կառավարեն աշխարհը, երբ արդէն անկախ երկիրներ կ'աճապարեն մտնելու միութեան քաղաքական խառնուրդներու (combinaison) մէջ, երբ պետութիւններն իսկ կը ջանան կազմակերպել Երրեակ զինակցութիւններ, Երրեակ Համաձայնութիւններ, երթալով դէպի իտէալ Եւրոպան, և դէպի ճերմակներու դաշնակցութիւնը, պզտիկ ժողովուրդներու զօրաւոր պաշտպանէ մը բաժնուելու ջանքերը չափազանց վտանգաւոր են:

Առանց Ռուսական պաշտպանութեան, Թուրքիոյ հաչերը մշտական վտանգի մէջ են, որովհետև, և թէ Ռուսիա չարձակուծ կրէ իր բազմաթիւ թշնամիներէ մէկէն, Թուրքերը ապահովաբար, իրենց Եւրոպական կորուստներուն վրէժը հաչերէն պիտի լուծեն:

Ահա թէ ինչո՞ւ Համար առանց ժամանակ կորսըն-
ցընելու պէտք է որ պահանջեն իրենց կցումը Ռու-
սիոյ, ուր Սահմանադրութեան զարգացումը իրենց
պիտի ընծայէ խաղաղ քաղաքացիի փայլուն յատկու-
թիւններուն արժանի ապահովութիւնն ու բոլոր
առաւելութիւնները :

Բացարձակապէս ստույգ է, թէ Ռուսիոյ դրացի
Թուրք կառավարութեան պաշտօնէութիւններու
սադրանքները, Կովկասի ոռւս պաշտօնէութիւնները
Հարկադրեցին Հայերու դեմ խստութիամբ վարուիլ :
Հիմա Թուրք կառավարութիւնը, Հիմէն փորուած,
Հին ու բիրտ ոռւս պիւրօկրատները անհետացած ա-
զատական Սահմանադրութեան առջև, Հայերուն ա-
պագան պիտի բարւոքի օրէ օր :

Ռուսիոյ կցումը միակ միջոցն է հայերուն քարե-
կեցութեանն ու ապագային համար :

Ինչպէս կը տեսնուի այս տողերէն, զօրավար
Սփիրիտովիչ Հայաստանի ապագային Հարցը թէպէտ
կ'ուսումնասիրէ Հայկական տեսակէտներով, թէպէտ
իր տրամաբանութեանց ամբողջ առանցքը կը կազմէ
Հայկական շահը, այսուհանդերձ կարելի չէ վարա-
գուրել սա իրողութիւնը, թէ իր դատումներն ու տե-
սակէտները չարմարցուած են Ռուսական պաշտօնա-
կան ծրագիրներուն : Անիկա կրցած է դիւանագէտի
մը ճարպիկութեամբ հայացքնել Ռուսական տեսա-
կէտները, Հայերու աչքին առջև չողացընելով լուսա-
ւոր և զարգուն ապագայի մը բաւական փայլուն Հե-
ռապատկերը :

Կցումի ծրագրին գործադրութեանը Համար, ե-
րեք տարիէ ի վեր Հայաստանի կացութիւնը ա՛յնքան
փոխուած է, որ առաւել քան երբեք պարագաները
նպաստաւորած են Ռուսիան, իր ծրագիրներ գոր-

ծաղրութեանը ծասին: Հիմա այլ ևս մենք չէ, որ պիտի խնդրենք կցումը, երբ Ռուսական լաղթական բանակը իր արիւնովն է որ կը բռնագրաւէ Հայաստանի նահանգները: Եւ Կարնոյ առումին առթիւ շնորհաւորական հեռագիրներու ի պատասխան Նիքոլա Մեծ Դուքսին հեռագիրը ահաւոր ճշմարտութեան մը իր բովանդակ պարզութեամբը, մեր աչքերուն վրայէն սրբեց մեր երազներուն պատրանքը:

Ամեն պարագայի մէջ, սակայն, կցում ըլլալ մեզի վիճակուածը, թէ ինքնօրինութիւն, Ռուսական Հովանաւորութեամբ, մեզի Համար խաղաղ զարգացումի նոր դարաշրջան մը պիտի բացուի պատերազմէն վերջ, եթէ յաջողիմք վերահաս մահէ մը փրկել ազգին մնացորդները, և եթէ գիտնանք, քաղաքական ահաւոր փոթորիկներէ վերջ խելաւորած, ազգային պարկետ ու միաբան գործունէութեամբ մը աշխատիլ Ազգին ու Հայրենիքին վերաշինութեանը:

Մեր գոյութեան սա դժբախտ վայրկեանին իսկ, մենք տակաւին կը հաւատանք, թէ Ռուսիա և իր վեհանձն Դաշնակիցները այս կամ ա՛յն կերպով նկատի պիտի առնուն մարտիրոսութեան և պաշտարի արիւններովը սննդաւորած մեր ազգային տենջանքները: Շարլը Ռիչէ իր *Les Coupables* գործին մէջ կը գրէ. «Այսօր բոլոր ազգերն ու ազգութիւնները, բոլո՛րն ալ, նոյն իսկ ամենէն պզտիկները, որոշած են չը թողուլ, որ ազգայնական չեղող կառավարութեան մը կողմէն կառավարուին» (էջ 179): Ան կընդունի, թէ ազգութիւններու սկզբունքը արդարութիւնն իսկ է, թէ «ազգութիւններու սկզբունքին համաձայն խաղաղութեան պայմանագրութիւն մը միակ միջոցն է ապագայ պատերազմէն խուսափելու»:

Մեր ապագայի բարելաւութեան յոյսերը աւելի կ'ամրանան, ո'րքան Շարլը Ռիչէի այս տեսութիւններն ու ըմբռնումները կընդհանրանան և տեղ կը բռնեն պետական մարդերու միտքին մէջ, որոնք այս պատերազմէն յետոյ չափազանց յոգնած և հիւթասպառած պիտի ըլլան ապագայ նոր պատերազմի մը մասին խորհելու համար :

Առ այժմ մեզի կը մնայ, առանց հրաժարելու մեր ազգայնական գոչութեան պահպանումի ամենանուիրական իտէալէն, աչխատիլ ազգ մը ըլլալ, միատարր (homogene), միալեզու, միասիրտ ազգ մը, ազգ մը, ո'չ միայն պատմական հասարակաց աւանդութիւններով, այլ և ազգ մը ապրելու կամքով, և տեւել գիտնալու համանման ձգտումներով, շարժիլ իմաստութեամբ զիրար չ'խաչաձեւելու համար մեր քաղաքական ձգտումներուն մէջ, և մանաւանդ նկատի ունենալ սա պարագան, թէ անխոհեմաբար մեր կողմէն Ռուսիոյ հասցէին նետուած քար մը սպանութիւնն է Հայկական Դատին :

ՎԵՐՁ

ՎՐԻՊԱԿՆԵՐ

Էջ	Տող	Սխալ	Կարդա
2	16	վտանգուծ	վտանգուած
15	18	ազգային	ազգային
31	9	VI	VII
49	26	ՊԱՅԱՏՈՒՐ	ՊԱՀԱՏՈՒՐ
50	4	տարու	դարու
119	17	գործարութեան	գործադրութեան

ՑԱՆԿ ԵՒ ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

Երկու հօսք

Ա—Ե

Ա . ՄԱՍ

ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ ԹՈՒՆԱԻՌՈՒՄԸ

I	Արդիւնք և ո՛չ պատճառ	3—8
II	Պատրուակը	8—12
III	Ի՞նչ է հաստ և ի՞նչ կազմութիւնը	12—17
IV	Խոչընդոտը	17—21
V	Հաւատարմութեան վարձքը	22—27
• VI	Յեղափոխութեան ծնունդը	27—31
VII	Կեղծիքը փարատած	31—38

Բ . ՄԱՍ

ԱՐԻՒՆԻ ՀԱՄԲՈՒՆ ՎՐԱՅ

I	Վերջին ջարդերը	41—46
II	Ջարդերու պատճառները	46—55
III	Գերմանիոյ Ասիական ծրագիրը	55—63
IV	Գերմանական մեքոտ , թուրքական գործադրութիւն	64—73

Գ. ՄԱՍ

ՆԵՐՔԻՆ ՊԱՏԱՍԽԱՆԱՏՈՒՈՒԹԻՆՆԵՐ

I	Իթթիհատ Դաւնակցական եղբայրակցութիւնը
Ա. Օսմ. Սահմանադրութենէն առաջ	76—88
II	Բ. Օսմ. Սահմանադրութենէն յետոյ	88—104
III	Դաւնակցական խաղերը կամաւորական
շարժումին մէջ	104—120
IV	Հայ քաղաքական կազմակերպութիւն-
ները	120—143
V	Մեր հարուստ դասակարգը և ժողովրդա-
կան անտարբերութիւն	143—156

Դ. ՄԱՍ

ՎԱՂՈՒԱՆ ՀԱՄԱՐ

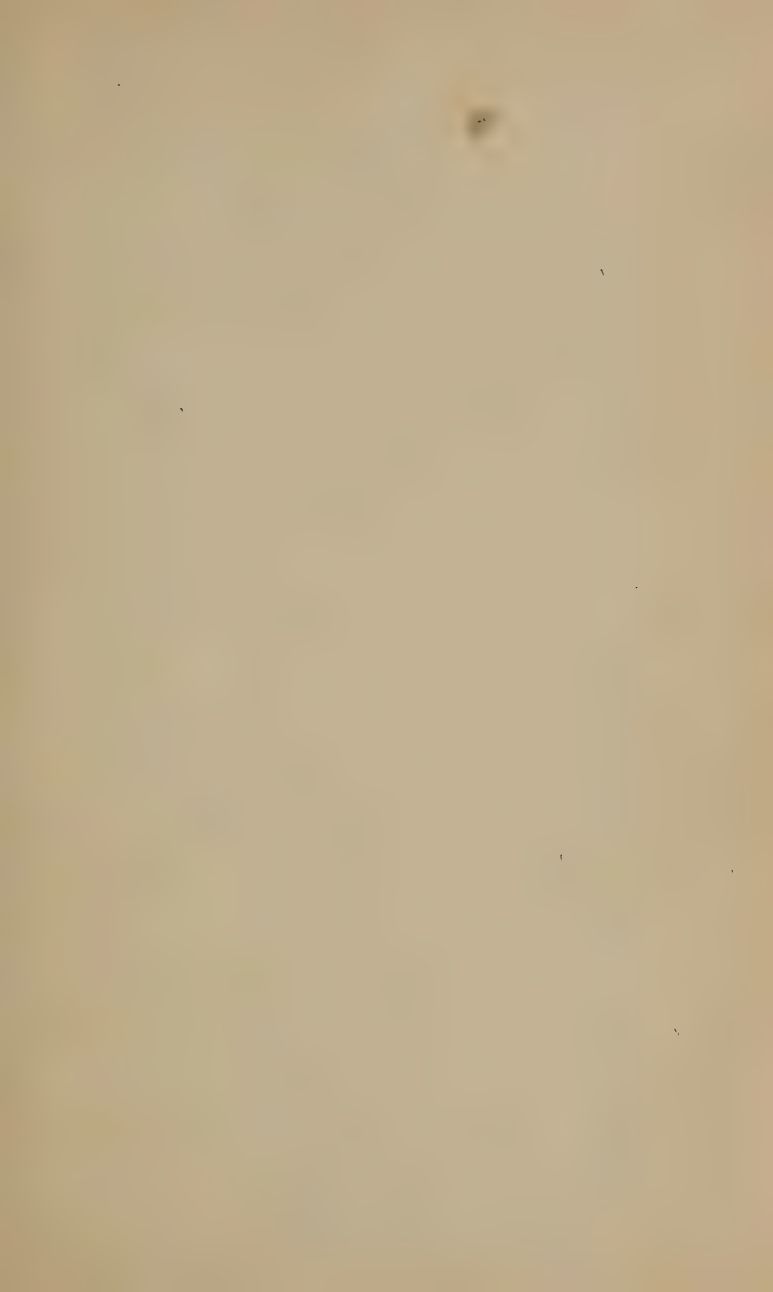
I—V	Տնտեսական կազմակերպութիւն	159—192

Ե. ՄԱՍ

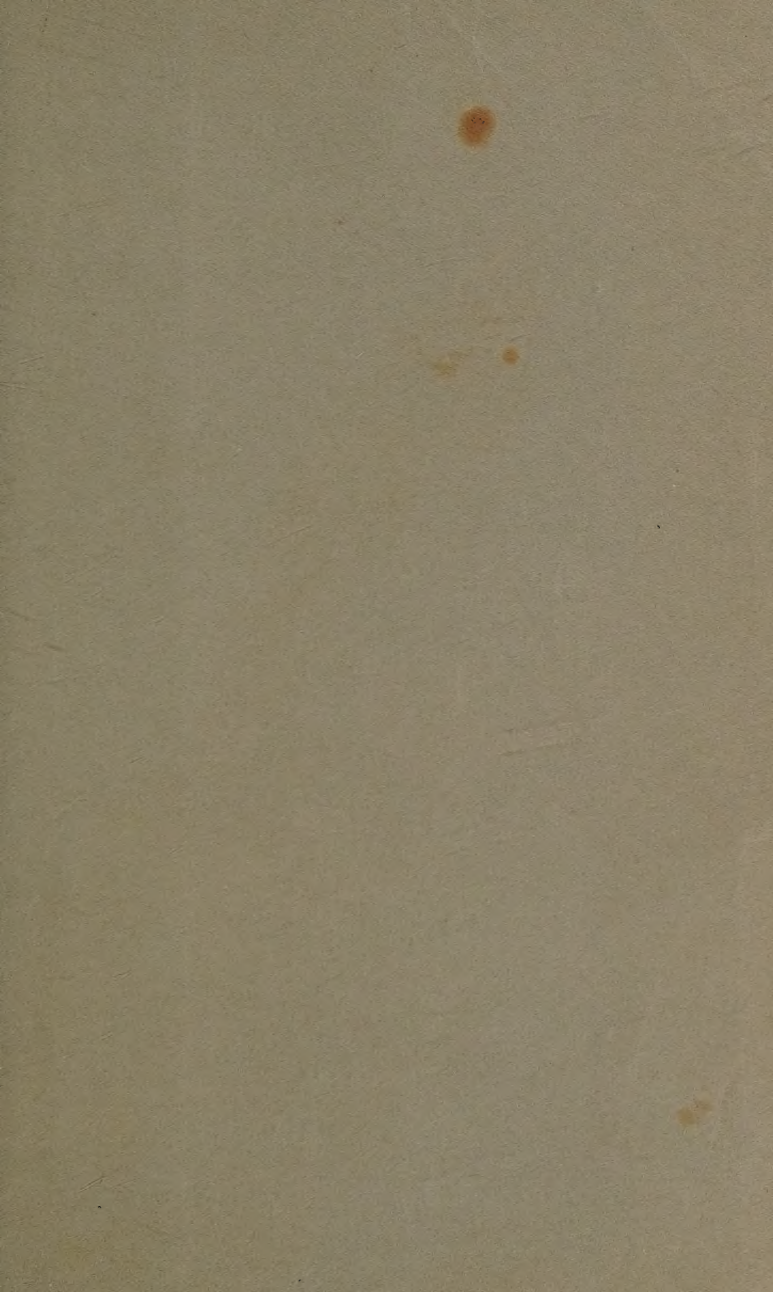
1	ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԱՊԱԳԱՆ	193—212

ՎՐԻՊԱԿՆԵՐ

Ցանկ և Բովանդակութիւն

ՀԵՂԻՆԱԿԻՆ ԳՐԱԿԱՆ ԳՈՐԾԵՐԸ

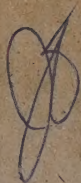
1. — Թուղթ Հովուական (Բ. Տիպ,)	\$0.25
2. — Պատկերները	0.25
3. — Դրուագներ (սպառած)	2.00
4. — Հովիւին հրատները	0.35
» » Թուրքերէն	0.35
» » Հայ—Թուրք	1.00
5. — Ատանայի ջարդը և պատասխանատուները	0.15
6. — Les Vepres Ciliciennes (սպառած)	1.00
7. — Ընկերվարութիւն և Հայ Ընկերվարականներ	.25
8. — Վաղուան Հոգին	0.05
9. — Քրիստոնէական Բարոյականը	0.30
10. — Քրիստոնէական Վարդապետութիւնը	0.30
11. — Մանչէսթըրի Հայ Գաղութը	0.50
12. — Ամերիկահայ Տարեցոյցը Ա. Տարի	1.00
13. — Ամերիկահայ Տարեցոյցը Բ. Տարի	1.00
14. — Բանախօսութիւններ	0.50
15. — Հայաստան և Արմենիա	0.20
16. — Գեղագիտական Խտէալը (Թրգմ.) (Թերթօն «Ազգ»ի)	
17. — Հայկական Մղձաւանջը	0.50

ԳԻՆ 50 ՍԷՆԹ

ԴԻՄԵԼ ՀԵՂԻՆԱԿԻՆ

THE LIBRARY
45 Tower St.,
UNIVERSITY OF CALIFORNIA
LOS ANGELES

Forest Hills, Mass.

WITHDRAWN

